

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ
HELLENİSTİK DÖNEM'DE KURUL KALESİ
KÜLTLERİ

Çağla MOZAKOĞLU
2501180545

1. TEZ DANIŞMANI:
Doç. Dr. Aşkın ÖZDİZBAY
2. TEZ DANIŞMANI:
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT

İSTANBUL-2023

ÖZ

HELLENİSTİK DÖNEM'DE KURUL KALESİ KÜLTLERİ ÇAĞLA MOZAKOĞLU

Bu yüksek lisans tezinin kapsamında Pontos Kralı VI. Mithradates Dönemi'ne tarihlendirilen Kurul Kalesi'ndeki kültürlerin ve kale özelindeki niteliklerinin tespiti, kültür alanlarının mimari içerisindeki dağılımlarının anlaşılması, söz konusu alanlarda uygulanan ritüellerin belirlenmesi, kültür ile ilişkili eserlerin tanımlanması ve yorumlanması üzerine çalışılmıştır. Kurul Kalesi 2010-2019 yılı arkeolojik kazı ve araştırma çalışmalarının sonucunda elde edilen verilerin temel alındığı çalışmada hedeflenen sonuçlara ulaşabilmek adına, Pontos Bölgesi başta olmak üzere tüm etkileşimli bölgelere ait verilerin dikkate alındığı analogik yöntemden faydalanılmıştır. Pontos Bölgesi'nde şimdiye dek yürütülen arkeolojik kazı ve araştırma çalışmalarının -dolayısıyla bilimsel verinin- nispeten az olması sebebiyle analogik yöntemin yetersiz kaldığı noktada Kurul Kalesi'nde tespit edilen kültürlerin köken, gelişim, nitelik, tapınım biçimi, yayılım ve etki alanı dahil olmak üzere tüm özellikleri detaylıca irdelenerek kaledeki verilerle uyumu incelenmiştir. Bu çalışmanın nihayetinde askeri garnizon (phrourion) niteliğiyle ön plana çıkan Kurul Kalesi'nin kültürel faaliyetlerdeki rolü ve önemi ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kurul Kalesi, Kült, Pontos Bölgesi, Dionysos, Ana Tanrıça, Hellenistik Dönem, Mithradates Krallığı.

ABSTRACT

CULTS OF KURUL FORTRESS IN THE HELLENISTIC PERIOD

ÇAĞLA MOZAKOĞLU

Within the extent of this master's thesis, the studies that are made include the determination of the cults and the attributes related to the Kurul Fortress which dated to the period of the King Mithridates IV of Pontus, determining of the rituals performed in the mentioned regions, and defining and interpreting the findings related to the cult. In order to reach the targeted results in the study which are based on the data obtained as a result of the archaeological excavations and research studies of the Kurul Fortress dated between the years 2010 and 2019, the analogic method was used, which takes all the interacting regions, especially Pontos Region, into account. At the point where the analogical procedure was insufficient due to the relative scarcity of the archaeological excavations and research studies carried out in the Pontos Region so far -and therefore scientific data- all features of the cults identified in the Kurul Fortress including their origin, development, form of worship, spread and area of influence were scrutinized and their compatibility with the data in the fortress was examined. At the conclusion of this study, the role and importance of the Kurul Fortress, which stands out as a military garrison (phrourion) in cult activities, has been revealed.

Keywords: Kurul Fortress, Cult, Pontos Region, Dionysus, Mother of Gods, Hellenistic Era, Mithridatic Dynasty.

ÖNSÖZ

“Hellenistik Dönem’de Kurul Kalesi Kültleri” isimli bu tezde, Kurul Kalesi’nde 2010-2019 yılları arasında yürütülen arkeolojik kazı ve araştırma çalışmaları sırasında ele geçen kültle ilişkili buluntular, kültürel faaliyetlerin yürütüldüğü doğrulanabilen kayalık alanlar ve mimari yapılar aracılığıyla kalede tapınım gören kültlerin tespiti ve analizi yapılmıştır.

Binlerce yıl öncesinden günümüze ulaşmayı başaran arkeolojik eserlerin hayranlık uyandırmadığı kişi sayısı sanıyorum ki hayli azdır. Fakat şüphesiz ki biz arkeologların gözünde bu eserler, döneminin ötesinde işçilikleriyle göz kamaştıran yapıtlardan çok daha derin anlamlar taşımaktadır. Benim için bu tezin kapsamında çalışma şansına sahip olduğum Kurul Kalesi kült eserleri de tıpkı böyle derin anlamlar ifade etmektedir. Bir esere bakmak, binlerce yıl öncesinde yaşamış bir insanla sessiz bir iletişim kurmaktır. Ben tezime konu olan eserler aracılığıyla iki bin üç yüz yıl öncesinde, büyük savaşların ortasında tanrısına/tanrıçasına yakarmış, sığınmış, kalbini açmış ve belki de onun peşinde ömrünü adanmış insanı bu sessiz iletişim ile görmeye, duymaya ve anlamaya çalıştım. En azından bunun çabasında olmak dahi bu yoldaki en büyük motivasyonum oldu.

İki bin üç yüz yıl sonrasının insanı olarak elbette ki dünyanın çok daha refah içerisinde olmasını temenni ederdim. Fakat 2019 yılı itibarıyla başlayıp tüm dünyayı etkileyen Covid-19 pandemisi ve beraberinde yaşanan olumsuzluklar ne yazık ki bu tezin yazıldığı dönemin büyük sıkıntılar içerisinde geçmesine sebep oldu. Bu olumsuzluklar silsilesi diğer tüm alanlarda olduğu gibi bilimsel faaliyetlerin de aksamasına yol açtı ve dolayısıyla benim ve dönem arkadaşlarımla çalışmaları sekteye uğramakla birlikte, çok daha erken tamamlamayı hedeflediğimiz tezlerimizin nihayete ermesi zaman aldı. Bu tezin yazıldığı dönemdeki koşulları kayıt altına almak maksadıyla yazdığım bu bilgiyi sona erdirirken, bir daha böyle bir dönemin yaşanmamasını dilerim.

Tüm bu sıkıntılı süreçler içerisinde hem bilimsel anlamda hem de manevi anlamda desteklerini esirgemeyip tezimi layıkıyla tamamlamama yardımcı olan danışman hocalarıma öncelikli olarak teşekkürlerimi sunmak isterim. Bu bağlamda danışman hocam Sayın Doç. Dr. Aşkım Özdzibay’a lisans eğitimim, yüksek lisans

eğitimim ve tez dönemim boyunca sarf ettiği tüm emekler için teşekkür ederim. İkinci danışman hocam Sayın Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt'a beni öncelikle Kurul Kalesi Kazıları ekibine kabul ettiği, sonra ise ilk andan beri çalışmaya can attığım Kurul Kalesi kült eserlerini yüksek lisans tezime konu edinmeme izin verdiği ve tezimin yazım sürecinde de yardımlarını esirgemediği için teşekkür etmek isterim. Bu konuda Sayın Doç. Dr. Atakan Akçay hocamın katkılarına da minnettar olduğumu belirterek kendisine hem bilgi paylaşımı hem de samimiyetle sunduğu desteği için teşekkür ederim.

Arkeolojiye dair sahip oldukları engin bilgileri ve deneyimleri kürsüde, arazide ve ihtiyaç duyduğumuz her alanda bizimle paylaşarak, bugün bilimsel çalışmalarda aktif rol alabilmemizin yolunu açan İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı hocalarımız Sayın Prof. Dr. Ayşe Hatice İnci Delemen, Sayın Prof. Dr. Elif Tül Tulunay, Sayın Prof. Dr. Sedef Çokay Kepçe, Sayın Doç. Dr. Müjde Peker ve Sayın Doç. Dr. Özgür Turak'a ve farklı bilim dallarından bizlere emeği geçen tüm hocalarımıza da teşekkürlerimi iletmek isterim. Ayrıca yüksek lisansın tüm süreçlerinde aklıma takılan her soruda içtenlikle yardımcı olan İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sekreteri Sayın Armağan Görücü'ye de teşekkürlerimi sunarım.

Bu tezin yazım aşamasında ihtiyaç duyduğum bilgi ve verileri benimle paylaşan Arş. Gör. Dr. A. Emirhan Bulut'a, Dr. Umut Zoroğlu'na, Dr. Leyla Yorulmaz'a ve Kurul Kalesi ekibinde birlikte çalışarak fikir alışverişinde bulunduğum tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İstanbul Üniversitesi'nde geçirdiğim lisans ve yüksek lisans dönemlerinde en stresli zamanları birlikte aştığım arkadaşlarım Aslıhan Çivilidağ, Sena Öztürk, Yağmur Topaloğlu, Şeyma Boğaz, Öznur Tombul, Metin Uslu ve İsa Doğan'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca bu hayattaki en büyük şanslarım arasında saydığım Hilal Selimoğlu Çelik, Onur Babaoğlu ve Haliye Yavaş arkadaşlarıma da bu süreçteki destekleri için sonsuz teşekkür ederim.

Bana her şeyden önce hür, aydın ve güçlü bir kadın olmanın önemini öğreten ve böyle bir kadın olabilmem için maddi ve manevi desteklerini her koşulda sunan annem Sema Mozakoğlu ve babam Şükrü Mozakoğlu'na ne kadar teşekkür etsem

azdır. Sadece varlığıyla bile bana en güçlü desteklerden birini sunan kardeşim Şevval Ceren Mozakoğlu'na da gönülden teşekkür ederim.

Son olarak esasında teşekkürün en büyüğünü borçlu olduğum, mesleğine aşkla bağlı güçlü bir kadın olarak hayatım boyunca idolüm kalacak ilkokul öğretim Sayın İffet Ünalın'a minnetimi ve teşekkürümü sunmak isterim. Tüm öğretim hayatım boyunca ve çalıştığım her işte kendisinin vermiş olduğu eşsiz eğitimi anmama sebep olacak kadar harikulade bir eğitmen olması dolayısıyla bu yüksek lisans tezini kendisine ithaf ediyorum.

Çağla Mozakoğlu

İstanbul-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
LEVHALAR LİSTESİ.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURUL KALESİ

1.1. Konum ve Coğrafi Özellikler.....	5
1.2. Tarihsel Arka Plan.....	7
1.3. Araştırma Tarihi.....	28
1.4. Kurul Kalesi Kazıları.....	30
1.4.1. Çalışma Alanları.....	30
1.4.1.1. İç Kale.....	31
1.4.1.2. Kapı Koridoru.....	33
1.4.1.3. Kuzey Teras.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

KURUL KALESİ'NDE SAPTANAN KÜLTLER

2.1. Ana Tanrıça/Kybele.....	35
2.1.1. Ana Tanrıça Kültünün Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Gelişimi.....	36
2.1.2. Pontos Bölgesi'nde Ana Tanrıça Kültü.....	55
2.1.3. Kurul Kalesi'nde Ana Tanrıça Kültüne Dair Bulgular.....	60
2.1.3.1. Pişmiş Toprak Heykelcikler.....	61
2.1.3.2. Kybele Heykeli.....	66
2.2. Dionysos.....	72
2.2.1. Dionysos Kültünün Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Gelişimi.....	85
2.2.2. Pontos Bölgesi'nde Dionysos Kültü.....	105
2.2.3. Kurul Kalesi'nde Dionysos Kültüne Dair Bulgular.....	109
2.2.3.1. Pişmiş Toprak Protomlar.....	110

2.2.3.2. Pişmiş Toprak Heykelcikler.....	118
2.3. Diğer Tanrı/Tanrıçalara Ait Bulgular.....	120
2.3.1. Herme Figürin Grubu.....	120
2.3.2. Apollon Heykelciği	123
2.3.3. Pan Protomu	125
2.3.4. Kadın Heykelciği.....	125
2.3.5. Symplegma Tasvirler.....	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLT MEKÂNLARI VE RİTÜELLER

3.1. Ana Tanrıça/Kybele ile İlişkili Kült Mekânları.....	131
3.1.1. Sunak/Dilek Kayası.....	133
3.1.2. Taş Yığma/Kaya Kült Alanı.....	142
3.1.3. Anıtsal Kapı/Kybele Kapısı.....	145
3.2. Dionysos ile İlişkili Kült Mekânları.....	151
3.2.1. Dionysos Sunağı.....	152
3.3. Diğer Olası Kült Mekânları.....	156
3.3.1. Basamaklı Tünel.....	156
3.3.2. Kuzey Teras Batı Mekân-10.....	158
3.3.3. Kült Malzemesi Bulunan Diğer Mekânlar.....	160

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

4.1. Taş Eser Kataloğu.....	167
4.2. Pişmiş Toprak Eser Kataloğu.....	169
4.3. Metal Eser Kataloğu.....	182
4.4. Kemik Eser Kataloğu.....	184
SONUÇ	185
KAYNAKÇA	194
EKLER	218

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 1/	Resim 1: Kybele Heykeli: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....218
	Resim 2: Kybele Heykeli (Ön Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....218
Levha 2/	Resim 3: Kybele Heykeli (Sol Profil): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....219
	Resim 4: Kybele Heykeli (Sağ Profil): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....219
	Resim 5: Pergamon Kybele Heykeli (Sol Profil): Naumann, 1983, Taf.41/2.....219
	Resim 6: Pergamon Kybele Heykeli (Sağ Profil): Naumann, 1983, Taf.41/1.....219
	Resim 7: Kybele Nişi Pilaster Başlığı (Uzun Kenar): Şenyurt, Durugönül, 2018, Fig.12.....220
Levha 3/	Resim 8: Kybele Nişi Pilaster Başlığı (Kısa Kenar): Şenyurt, Durugönül, 2018, Fig.13.....220
	Resim 9: Kybele Nişi Pilaster Başlığı (Anathyrosis): Şenyurt, Durugönül, 2018, Fig.14.....220
	Resim 10: 1 No.'lu Kybele Heykelciği: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....221
Levha 4/	Resim 11: 1 No.'lu Kybele Heykelciği (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....221
	Resim 12: 2 No.'lu Kybele Heykelciği: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....221
	Resim 13: 2 No.'lu Kybele Heykelciği (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....221
	Resim 14: 3 No.'lu Kybele Heykelciği: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....222
Levha 5/	Resim 15: Pişmiş Toprak Erkek Başlı Bıçimli Protom: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....222

	Resim 16: Dionysos Tauromorphos Protomu: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....222
	Resim 17: Dionysos Tauros (Sarkiné): (https://museum.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=121&info_id=1005) Gürcistan Ulusal Müzesi Koleksiyonu.....222
Levha 6/	Resim 18: Dionysos Botrys Protomu: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....223
	Resim 19: Dionysos Botrys Protomu (Amisos): Summerer, 1999, Taf. 3/P I 9.....223
	Resim 20: Genç Dionysos Protomu: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....223
	Resim 21: Genç Dionysos Protomu (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....223
Levha 7/	Resim 22: Çocuk Dionysos Heykelciği: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....224
	Resim 23: Taş Yığma (Kaya Kült Alanı) Altında Ele Geçen Çocuk Dionysos Heykelciği'ne ait Pişmiş Toprak Ayak: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....224
	Resim 24: Seleukeia Erkek Çocuk Heykelciği: Langin-Hooper, 2020, s.188/fig.4.19.....224
	Resim 25: Kara Samsun Erkek Çocuk Başı: Summerer, 1999, Taf.17/Pl. P VII 7.....224
Levha 8/	Resim 26: Herme Figürin Grubu: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....225
	Resim 27: Herme Figürin Grubu (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....225
Levha 9/	Resim 28: Bronz Apollon Heykelciği (Ön ve Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....226
	Resim 29: Vani Heykelcikleri: Lordkipanidze, 1991, Pl.12(b).....226
Levha 10/	Resim 30: Pan Protomu Parçası: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....227

	Resim 31: Pan Maskı (İAM): Summerer, 1999, Taf.28/ Pl. M II 23.....	227
	Resim 32: Pişmiş Toprak Kadın Heykelciği: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	227
	Resim 33: Pişmiş Toprak Kadın Heykelciği (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	227
Levha 11/	Resim 34: Çakalca-Karadoğan Höyüğü Kadın Heykelciği (a): Şirin, Kolağasıoğlu, 2016, Res.26.....	228
	Resim 35: Çakalca-Karadoğan Höyüğü Kadın Heykelciği (b): Şirin, Kolağasıoğlu, 2016, Res.22.....	228
	Resim 36: Fildişi Symplegma Kadın Figürini: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	228
	Resim 37: Fildişi Symplegma Kadın Figürini (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	228
Levha 12/	Resim 38: Göbekli Tepe Kadın Tasviri: Schmidt, 2010, fig.13.....	229
	Resim 39: Babylonia Pişmiş Toprak Tablet: Christoph Bacher Archäologie Ancient Art/ Ref.: 6346: https://www.cb-gallery.com/en/produkt/babylonische-terrakotta-plakette-mit-symplegma-szene/	229
	Resim 40: Pişmiş Toprak Symplegma Çift Tasviri: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	229
	Resim 41: Nippur Symplegma Çift Tasviri: Langin-Hooper, 2020, fig.3.5.....	229
Levha 13/	Resim 42: Symplegma Tasvirli Aşık Kemiği: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	230
	Resim 43: Symplegma Tasvirli Aşık Kemiği (Arka Cephe): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	230
	Resim 44: Symplegma Tasvirli Aşık Kemiği (Kenar Görüntüsü): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	230
	Resim 45: Kırmızı Figürlü Krater:	

	Sekerskaya, 2001, s.81.....	230
Resim 46:	Benedictio Latina Jesti (British Museum): Berndt, 2018, Fig.1.....	230
Levha 14/ Resim 47:	Boğa Başı Biçimli Rhyton: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	231
Resim 48:	Phaistos Mühür: Kerenyi, 2013, Res.24.....	231
Resim 49:	Çoklu Figürlü Rhyton: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	231
Levha 15/ Resim 50:	Sunak Kayası: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	232
Resim 51:	Sunak Kayası Güney Cephe: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	232
Levha 16/ Resim 52:	Sunak Kayası ve Kaya Rezervuarı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	233
Resim 53:	Sunak Kayası Kuzey Yamacı: Bulut, 2022, Res.4.2.....	233
Levha 17/ Resim 54:	Sunak Kayası Doğu Yamaçtaki Basamaklar: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	234
Resim 55:	Sunak Kayası Ocak: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	234
Resim 56:	Sunak Kayası Toprağa Gömülü Kap: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	234
Levha 18/ Resim 57:	Sunak Kayası Görüş Alanındaki Tekil Kayalık: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	235
Resim 58:	Taş Yığma Kaldırılmadan Önce Kaya Kült Alanı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	235
Levha 19/ Resim 59:	Kaya Kült Alanı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	236
Resim 60:	Anıtsal Kapı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	236

Levha 20/	Resim 61:	Anıtsal Kapı-Batı Yöndeki Kapı Alanı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	237
	Resim 62:	Anıtsal Kapı-KTBM-8 Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	237
Levha 21/	Resim 63:	Anıtsal Kapı, Kaya Kült Alanı ve Dionysos Sunağı'nın Konumları: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	238
	Resim 64:	Dionysos Sunağı (KTDM-1): Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	238
Levha 22/	Resim 65:	Basamaklı Tünel Girişi: Bulut, 2017, Res.89.....	239
	Resim 66:	Basamaklı Tünel Basamakları: Bulut, 2017, Res.90.....	239
	Resim 67:	Kuzey Teras Batı Mekân 10 ve Anıtsal Kapı Güney Duvarı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	239
Levha 23/	Resim 68:	Kuzey Teras Batı Mekân 10: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	240
	Resim 69:	İç Kale Batı Mekân 5: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	240
Levha 24/	Resim 70:	Kuzey Teras Batı Mekân 6 ve Kuzey Teras Batı Mekân 7: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	241
	Resim 71:	Kuzey Teras Batı Mekân 9: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	241
Levha 25/	Resim 72:	Kuzey Teras Doğu Mekân 2: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	242
	Resim 73:	Kuzey Teras Doğu Mekân 3: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	242
Levha 26/	Resim 74:	Kurul Kalesi Planı: Kurul Kalesi Kazı Arşivi.....	243

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1:	Dionysos'un Epitheton'ları:	
	Bierl, 2018, s.251-253.....	244

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.:	Aynı eser
a.g.e.:	Adı geçen eser
A.y.:	Aynı yer
b.a.:	Bütün esere atıf
Bkz.:	Bakınız
cm:	Santimetre
Çev.:	Çeviren
dn.:	Dipnot
ed.:	Editör
Env.:	Envanter
Fig.:	Figür
Gen.:	Genişlik
İAM:	İstanbul Arkeoloji Müzeleri
İKBM:	İç Kale Batı Mekân
İKDM:	İç Kale Doğu Mekân
Kat.:	Katalog
KTBM:	Kuzey Teras Batı Mekân
KTDM:	Kuzey Teras Doğu Mekân
Lev.:	Levha
m:	Metre
mm:	Milimetre
MÖ:	Milattan Önce
MS:	Milattan Sonra
No.:	Numara
Res.:	Resim
s.:	Sayfa
T.A.Q.:	Terminus Ante Quem
T.P.Q.:	Terminus Post Quem
Uz.:	Uzunluk

vd.:	Ve devamı
v.d.:	Ve diğlerleri
Yük.	Yükseklik
yy	Yüzyıl

GİRİŞ

Aristophanes'in Ploutos oyununda iyi niyetinin sonucunda tüm varlığını kaybeden bir adamın, en nihayetinde zor günlerini geride bırakmasının ardından "on üç yıl boyunca içinde titrediği pelerini" Asklepios'a adamak üzere sunağa gelişi anlatılmaktadır¹. Anthologoia Palatina'da ise eski bir hetaira olan Lais'in gençliğindeki eşsiz güzelliğini kaybetmesi sebebiyle, "...kendimi şu an olduğum gibi görmek istemiyorum ve kendime eskisi gibi bakamıyorum." sözleriyle aynasını Aphrodite'ye adak olarak bırakmasından söz edilmektedir².

Mircea Eliade, bu örneklerle anlatılmak isteneni esasında bir cümle ile özetlemektedir: "...insan olmak -ya da insan haline gelmek- "dinle ilişkili" olmak demektir." Bu sözünü temellendirirken "kutsal" olgusunun bilincin gelişmesinde bir evre olarak ortaya çıkmadığı, halihazırda bilincin yapısal bir unsuru olduğunu ileri süren Eliade, insanın içgüdüsel ya da bilinçli olarak yaptığı tüm eylemlerin ayinsel bir değeri olduğuna değinmektedir³. Bu görüşü kabul eden biri için arkeoloji bilimi, tarih boyunca gerçekleştirilen tüm insan eylemlerinin izini sürerken; evvel zamandan beridir durmaksızın dönen fakat özünde hiç değişmeyen kutsalı keşfedebilme ayrıcalığına sahiptir. Bunlar arasında gerçek anlamda kutsal kabul edileni anlamaya çalışmak ise kanımca tüm zamanların ötesinde "insanı" anlamının özünü oluşturmaktadır. Bir sunakta bulunan değersiz bir yüzük, anlamsız bir kap ya da küçük bir oyuncak; kulak verildiğinde bazen binlerce yıl önce yaşamış insanın tüm yenilgilerini, tüm galibiyetlerini, en karanlık ve en aydınlık yönlerini, en yüce ve en çirkin dileklerini, kayıplarını ve kazançlarını bir yazıdan çok daha iyi anlatabilmektedir. Geçmişten günümüze medeniyetleri çözümleyebilmenin en temel yolu ise binlerce yıl öncesinden seslenen bu insanı duyabilmektir.

Yaklaşık 2300 yıl öncesinde Kurul Kalesi'nde ya da yakın çevresinde ikamet eden halkların, buradaki tanrılar/tanrıçalar ile hangi koşullarda hangi amaçlarla ve hangi yöntemlerle bağlantı kurmaya çalıştığını anlamak -yani bir önceki paragrafta da aktarıldığı üzere binlerce yıl önceki sesleri duymak- bu yüksek lisans tezinin temel

¹ Aristoph.**PI.DCCCXLII-DCCCLXXXIX.**

² Anth.Pal.VI.1.

³ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına**, Cilt:1, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003b, s.11.

amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmaya konu olan Kurul Kalesi, antik Pontos Bölgesi'nin sınırları içerisinde bulunan Ordu ili Bayadı Mahallesi'nde yer almaktadır. Şimdiye dek yürütülen bilimsel çalışmaların sonucunda elde edilen verilere göre kale, VI. Mithradates Dönemi boyunca ikamet edilmiş bir phrourion'dur. Ortalama 571 m rakımda kireçtaşı kayalıklar üzerine kurulmuş olan Kurul Kalesi, mevcut konumu itibarıyla doğal tahkimata sahiptir. Burada 2010-2019 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve araştırma çalışmalarının sonucunda kalenin, araştırmacılar tarafından "İç Kale" ve "Kuzey Teras" olarak isimlendirilen iki ana sektörden oluştuğu anlaşılmıştır. Kale mimarisi, inşa edilmiş yapılar ve doğal kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulmuş alanları bir arada barındırmaktadır. Mimarinin devamının tespit edilebilmesi maksadıyla Kurul Kalesi Kazıları halen devam etmektedir.

Karadeniz Bölgesi'nin iklim ve arazi koşulları doğrultusunda planlanan kendine has mimarisiyle ön plana çıkan Kurul Kalesi, buluntu çeşitliliği ile de dikkatleri üzerine çekmektedir. Şimdiye dek yürütülen çalışmalarda savaş araç-gereçleri, pişmiş toprak kap formları, sikkeler ve daha pek çok taş, metal, pişmiş toprak, kemik gibi malzemelerden üretilmiş eserlerin yanı sıra mermer Kybele Heykeli başta olmak üzere kült ve adak malzemesi nitelikli buluntu ele geçmiştir. Askeri karakterdeki bir kalede bu denli yoğun kültüsel unsurla karşılaşılması ise Kurul Kalesi'nin nitelikleri arasına bir "kült merkezi" ibaresinin eklenmesi konusunda üzerine ciddiyetle düşünülen bir soru işareti oluşturmıştır.

Kurul Kalesi'nde kültüsel faaliyetlere dair ilk izlere kalenin en güney ve en yüksek noktasında yer alan Sunak Kayası'nda rastlanmıştır. Bahsi geçen alanla ilgili ilk değerlendirmeler 2016 yılında, Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt ve Doç. Dr. Atakan Akçay'ın kaleme aldığı "Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler" adlı makale aracılığıyla Seleucia dergisinde yayınlamıştır. Devam eden süreçte Kaya Kült Alanı, Anıtsal Kapı ve Dionysos Sunağı'nın keşfi ile kalede kültüsel faaliyetlerin yoğunluğuna dair şüpheye yer kalmamıştır. Mimarideki tüm bu belirteçler, mermer Kybele Heykeli, pişmiş toprak Kybele heykelcikleri, Dionysos protomları, çok sayıda ritüel ve adak malzemesinin ele geçmesiyle desteklenmiştir. Kybele Heykeli, heykelcikleri ve Anıtsal Kapı başta olmak üzere tüm ayrıntılarıyla kaledeki ana tanrıça kültü, Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt

ve Doç. Dr. Atakan Akçay'ın kalemiyle Colloquium Anatolicum'da 2017 yılında yayınlanan "The Kurul Fortress and the Cult of Kybele as a City Protector" adlı makalede bilim dünyasına tanıtılmıştır. Ardından Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt ve Prof. Dr. Serra Durugönül, 2018 yılında Olba dergisine yazdıkları "Kurul (Ordu) Kalesi'nde Bir Kybele Heykeli" adlı makalede mermer Kybele Heykeli'nin ikonografik analizi ve tarihlendirilmesi hakkındaki görüşlerini bildirmiştir. Son olarak Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt ve Doç. Dr. Atakan Akçay'ın Aktüel Arkeoloji'de yayınlanan 2020 tarihli "Kralın Tanrısı Dionysos Kurul Kalesi'nden Sesleniyor" adlı makalelerinde Kurul Kalesi'nde Dionysos kültüne dair bulgular, değerlendirmelerle birlikte okuyucuya sunulmuştur.

Bu yüksek lisans tezinin kapsamında 2010-2019 yılları arasında Kurul Kalesi'nde kültürel faaliyetlerle ilişkilendirilen tüm alan, mekân ve buluntular bir arada değerlendirilmiştir. Bunun için birinci bölümde öncelikli olarak Kurul Kalesi'nin konumu, içerisinde bulunduğu coğrafyanın, bölgede yaşamış halkların ve Mithradates Krallığı'nın tarihsel süreci, kalenin araştırma tarihi ve genel hatlarıyla mimarisi tanıtılmıştır. Bu sayede Kurul Kalesi kültürlerinin anlatıldığı sonraki bölümler için okuyucunun zihninde uygun bir zemin oluşturmak amaçlanmıştır.

İkinci bölüm ile Kurul Kalesi'ndeki varlığı gerek tapınım alanları gerekse de buluntular aracılığıyla kesin olarak tespit edilebilen kültürler hakkında detaylı bir bilgi bölümü oluşturulmuştur. İlk olarak ana tanrıça (Kybele) ve sonrasında Dionysos kültürünün köken, yayılım, gelişim süreci ile tanrıçanın/tanrının ikonografik, mitolojik ve teolojik özellikleri detaylıca açıklanmıştır. Ardından yakın çevreden benzer örneklerin karşılaştırmasını mümkün kılmak adına söz konusu tanrı/tanrıçaların Pontos Bölgesi'ndeki izleri sürülmüştür. Son olarak Kurul Kalesi'nde mevcut tanrıça ya da tanrıyla kesin olarak ilişkilendirilebilen eserlerin ikonografik tanımları yapılarak benzer örneklerin varlığı sorgulanmıştır. Aynı zamanda bu buluntuların, ait olduğu kültür içerisindeki fonksiyonuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bunların yanı sıra kültürle ilişkisi kesin olan fakat hangi kültüre ait olduğuna dair kanıt sunulamayan buluntular da ikinci bölümün son başlığında ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Kurul Kalesi kültür mekânları ve bu mekânlarda gerçekleştirilmiş olması muhtemel ritüeller ele alınmıştır. Belirli özellikleri sayesinde hangi kültüre ait olduğu tespit edilebilen mekânlar, "Ana Tanrıça/Kybele ile İlişkili Kült

Mekânları” ve “Dionysos ile İlişkili Kült Mekânları” başlıkları altında detaylandırılmıştır. Ait olduğu kültün kesin olarak belirlenememesine karşılık bir kültür mekânı olma ihtimali bulunan mekânların tanıtılmasıyla anlatıma devam edilmiştir. Bu bölümde söz konusu mekânların özellikle kültürel faaliyetler konusunda fikir verebilecek mimari özellikleri üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte her bir mekânda ele geçen buluntular tanıtılarak hem ritüel ve adak malzemelerinin tespit edilmesi hem de bahse konu mekânda gerçekleştirilen ritüellerin belirlenmesi üzerine çalışılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde, Kurul Kalesi’nde ele geçen ve başka hiçbir fonksiyonu olmaksızın yalnızca kültürel faaliyetlere atfedilebilen buluntuların kataloglarına yer verilmiştir. Kataloglar, bütünlük oluşturma adına eserlerin materyallerine göre sınıflandırılmıştır.

Zorlu iklim ve arazi koşulları başta olmak üzere çeşitli birtakım sebepler dolayısıyla Karadeniz Bölgesi’nde şimdiye dek yürütülen arkeolojik çalışmalar diğer bölgelere kıyasla çok daha az sayıda olmuştur. Her ne kadar son dönemlerde bölgedeki arkeolojik araştırmalar artmakta olsa da bölgeyle ilgili bilimsel çalışmalarda karşılaştırılabilir veri halen oldukça kısıtlıdır. Karadeniz Arkeolojisi alanında yapılan her bilimsel çalışmada olduğu gibi bu yüksek lisans tezinde de karşılaşılan en önemli sorun, söz konusu veri azlığı olmuştur. Bu sebeple tezin genel bilgilendirme kısımları mümkün olduğunca geniş tutularak bu bilgilerden hareketle en doğru sonuçlara varmaya çalışılmıştır.

Tezin sonuç kısmında tespit edilen kültürlerin Kurul Kalesi içerisindeki karakterleri, tapınım biçimleri, hangi amaca hizmet ettikleri ve birbirleriyle olan ilişkilerine dair çıkarımlara yer verilmiştir. Bununla birlikte Kurul Kalesi’nin kendi döneminde kültürel kimliğiyle ne kadar ön plana çıkmış olabileceği tartışılmıştır. Ayrıca buradaki kültürlerin kraliyetin desteğini alan resmi kültürler mi yoksa daha özel grupların katıldığı gizemler (myster) mi oldukları da tezin sonuç kısmında üzerinde durulan konulardan biridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURUL KALESİ

1.1. Konum ve Coğrafi Özellikler

Kurul Kalesi, günümüzde Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, Ordu ili sınırları dahilinde yer almaktadır. Şehrin Altınordu ilçesine bağlı Bayadı Mahallesi'nde bulunan kale, Melanthios (Melet) Irmağı'nın deniz ile buluştuğu noktadan 9 km güneydedir¹. Buna göre Kurul Kalesi'nin Antik Dönem'de; kuzeyde Pontos Euxenios, kuzeydoğuda Kolkhis, doğuda Armenia, güneyde Kappadokia, güneybatıda Galatia ve batıda Paphlagonia ile sınırlanan Pontos Bölgesi²'nde yer aldığı anlaşılmaktadır³.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin -dolayısıyla Ordu ilinin- iklimi ve coğrafi koşulları, Kurul Kalesi'nin konumunun belirlenmesinde ve mimarisinin şekillenmesinde etkili olmuş önemli faktörler arasında sayılmaktadır. Bölgede hâkim olan Karadeniz iklimi dolayısıyla Ordu ilinde hava koşulları yılın her zamanı nemli ve yağışlı seyretmektedir. Bölgedeki yapıların konumu ve materyali de buna bağlı olarak söz konusu koşullara uyum sağlayacak şekilde seçilmektedir. Bunun yanı sıra; dağlar, tepeler, vadiler ve akarsular barındıran bölge topografyası da gerek modern dönem gerekse de Antik Dönem'de buradaki yerleşimlerin karakteri için belirleyici nitelikte olmuştur.

Pontos Bölgesi'nin engebeli arazisini oluşturan çok sayıdaki dağ ve tepeler, bölgenin önemli topografik unsurları arasında yer almaktadır. Antik Dönem'de Pontos'taki yerleşim alanlarının karakterini doğrudan etkileyen bu yükseltiler; aynı zamanda buradaki stratejik yerleşimlerin tahkimatı için de oldukça elverişli bir arazi sunmaktadır.

Pontos Bölgesi boyunca denize paralel şekilde uzanan dağlar, bölgenin batısından doğusuna doğru; Paryadres (Canik) Dağları, Giresun Dağları ve Rize Dağları (Doğu Karadeniz Dağları) olarak sıralanmaktadır. Antik kaynakların

¹ S. Yücel Şenyurt, Atakan Akçay, "Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler", *Seleucia*, 6, 2016, s.223.

² Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul, Odin Yayıncılık, 2007, s.16.

³ Şenyurt, Akçay, *a.g.e.*, s.224.

aktarımına göre Paryadres Dağları, Pontos Bölgesi'nin güneydoğusunda konumlanmakta ve bölgenin Armenia Minor ile sınırını oluşturmaktadır. Ortalama 1500 m rakıma sahip olan bu sıradağların, Kotyora (Bozukkale) ve Kerasos (Giresun) civarlarında 3000 m yüksekliğe ulaştığı bilinmektedir⁴. Bununla birlikte bazı araştırmacılar; Strabon'un⁵ Pharnakeia ve Trapezos kentlerinin güneyinde uzandığını bildirdiği Skydises Dağı'nın, günümüzdeki Giresun Dağları olabileceğini de ileri sürmektedir⁶. Pontos Bölgesi'nin kıyı ve iç kesimleri arasında doğal bir sınır oluşturan tüm bu sıradağlar, bölge içerisinde coğrafi farklılıklara sebep olmalarıyla birlikte; iki kesimin halkları arasında sosyo-ekonomik fark yaratması dolayısıyla da önem taşımaktadır⁷.

Ordu, yerleşim alanlarının seçiminde önemli bir kriter olan su kaynakları açısından da her zaman zengin bir şehir olmuştur. Bu su kaynakları arasında en önemlileri ise Melanthios Irmağı, Turna Suyu ve Civil Deresi'dir⁸. Melanthios Irmağı, 160 km'lik uzunluğu ile şehrin en büyük ırmağı olmakla birlikte, aynı zamanda Ordu'ya İç Anadolu'yu denize ulaştıran bir köprü niteliği de kazandırmaktadır. Sivas'ın Koyulhisar ilçesinden başlayıp Ordu'dan denize dökülen Melanthios, İç Anadolu ve Karadeniz arasında önemli bir su yolu güzergahı oluşturmaktadır. Antik kaynakların aktarımına göre bu ırmak, söz konusu dönemde Kotyora kentinin 60 stadia doğusunda konumlanmaktadır⁹.

Tüm bu coğrafi özellikler göz önünde bulundurularak inşa edildiği anlaşılan Kurul Kalesi, Melanthios'un batısında yükselen ve günümüzde Kurul Kayalıkları olarak isimlendirilen üç büyük kireçtaşı kayalığın zirve noktasında konumlanmaktadır. Söz konusu zirvenin denizden yüksekliği 571 m olarak bilinmekte ve bu tepe, 1/25.000'lik haritada Mağarakıran Tepesi olarak isimlendirilmektedir¹⁰. Buna göre, modern Ordu ilinde yerleşimin yoğunlaştığı alüvyal ovoidan güneydoğu yönüne bakıldığında Kurul Kalesi, en yüksek noktada yer almaktadır. Kale, bu konumuyla

⁴ Mesut Kınacı, "Antik Çağda Pontos Bölgesi Tarihi Coğrafyası: The Historical Geography of The Pontos Region in Antiquity", **Cedrus**, 3, 2015, s.190, dn.86.

⁵ Strab.**geog.** VII.3.18.

⁶ Kınacı, **a.g.e.**, s.190, dn.88.

⁷ **A.e.**, s.190.

⁸ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.223.

⁹ Arr.**per.p.** E.XVI.3.

¹⁰ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.224.

kuzeyde kıyı şeridine ve Melanthios Irmağı'nın ağzına, batıda Civil Deresi çevresine, doğuda ise Turna Suyu vadisi civarına hâkim konumdadır. Ayrıca kalenin bulunduğu bu noktadan, Kotyora (Bozukkale) ile Kerasos (Giresun) arasındaki güzergahı da görmek mümkündür¹¹.

Kurul Kalesi'nin yer aldığı kayalıkların yüksekliği, kalenin alan hakimiyetini artırırken inşa edildiği tepenin sarp yamaçları da savunmasını güçlendirmiştir. Özellikle kayalığın güney ve doğu yamaçlarından kaleye ulaşmak neredeyse imkansızdır. Ortalama 400 m yüksekliğindeki kuzey yamaç ise diğer yamaçlara nazaran daha eğimlidir. Nitekim, kaledeki çalışmalar sırasında kuzey yamaçta açığa çıkarılan basamaklar da Antik Dönem'de kaleye ulaşımın bu yamaçtan gerçekleştirildiğini kanıtlamaktadır¹².

1.2. Tarihsel Arka Plan

Kurul Kalesi'nde 2010 yılı itibarıyla başlatılan ve halihazırda devam etmekte olan kazı ve araştırmalar sırasında şimdiye dek elde edilen buluntular, kalenin tarihinin MÖ 2. yy başına kadar uzandığını göstermektedir. Buna ek olarak, söz konusu buluntular ışığında Kurul Kalesi'nin VI. Mithradates Dönemi (MÖ 120-63) boyunca kullanım gördüğü ve kralın Roma'ya yenilgisi sonrasında tamamen terk edildiği anlaşılmaktadır¹³. Kurul Kalesi'nin sınırları içerisinde yer aldığı Pontos Bölgesi'nin bilinen tarihi ise kalenin mimarisini ve fonksiyonunu anlamak adına önemli ip uçları vermektedir.

Pontos Bölgesi, Mithradates Hanedanlığı'na kadar hiçbir dönemde kesin sınırları çizilmiş idari bir bölge halini almamıştır¹⁴. Bölgenin Hellen'ler ile tanışması, yaklaşık MÖ 750-550 yıllarına tarihlendirilen Büyük Kolonizasyon Dönemi esnasında olmuştur. Söz konusu dönemde Kıta Yunanistanı, Ege Adaları ve Batı Anadolu'da ikamet eden Hellen'ler, ekonomik ve ticari kaygılar dolayısıyla yeni yerleşim yerleri arayışına girmiştir. Bu doğrultuda Kıta Yunanistanı ve adalarda bulunan polislerin büyük çoğunluğu, koloni kenti kurmak için Güney İtalya ve Sicilya topraklarını tercih

¹¹ A.y.

¹² A.y.

¹³ A.e., s.222.

¹⁴ Detaylı bilgi için bkz.: Osman Emir, "Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos: MÖ IV. yy – MS III. yy.", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s.8-96.

etmiştir. Buna ek olarak; Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarında da pek çok koloni kenti kurulduğu bilinmektedir¹⁵.

Büyük Kolonizasyon Dönemi'nde adı geçen coğrafyalarda gerek emporion gerekse de apoikia nitelikli pek çok koloni kenti kurulduğu antik kaynaklarla kanıtlanabilmektedir¹⁶. Bununla birlikte antik kaynaklar, kolonizasyon sürecinin başlarında Hellen'lerin Pontos Bölgesi'nde koloni kenti kurma fikrine çekimser yaklaştığını da aktarmaktadır. Bunun sebebi olarak ise Pontos Bölgesi'nde ikamet eden yerel kavimlerin yabancılara karşı vahşi ve acımasız tutumları gösterilmektedir¹⁷. Fakat bu durum, söz konusu bölgede koloni kentlerinin kurulmasına engel olmamıştır. Nitekim Miletos'lular, burada önce Sinope (Sinop) kentini, sonra ise Phokaia ile iş birliği halinde Amisos (Samsun) kentini kurmuştur¹⁸. Kuruluşunun ardından giderek daha güçlü bir kent devleti haline gelen Sinope, yine bu bölgede Trapezos (Trabzon)¹⁹, Kotyora (Bozukkale/Ordu)²⁰ ve Kerasos (Giresun) adında koloniler kurarak gücünü kanıtlamıştır²¹.

Antik kaynaklar, Pontos Bölgesi'nde Hellen kolonileri kurulmadan çok daha önce bu topraklarda yaşayan ve koloniler kurulduktan sonra da Pontos Bölgesi'ndeki varlığını sürdüren bazı yerel kavimlerden söz etmektedir. Yerleşim alanlarına göre bölgenin doğusundan batısına doğru bu kavimler; Sapeiros'lar, Bekheiros'lar,

¹⁵ Oğuz Tekin, **Eski Yunan Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007a, s.70-72.; Sarah B. Pomeroy, **Antik Yunan'ın Kısa Tarihi: Siyaset, Toplum ve Kültür**, çev. Oğuz Yarlıtaş, İstanbul, Alfa Yayınları, 2018, s.83-86.

¹⁶ Strab.**geog.** XIII.13 vd.

¹⁷ Strab.**geog.** VII.3.6.

¹⁸ Caesarea'lı Eusebios, Sinope'nin kuruluş tarihini MÖ 631 olarak aktarmaktadır. Fakat Sinope kolonisi olduğu bilinen Trapezos kentinin kuruluş tarihi aynı kaynakta MÖ 756 olarak bildirilmektedir. Tekin, buna göre Sinope'nin kuruluş tarihinin MÖ 8. yy'ın ilk yarısına yerleştirilmesini önermektedir. Bkz.: Tekin, **a.g.e.**, s.73.

¹⁹ Ksen.**an.**IV.8.22

²⁰ Hamilton'ın aktarımına göre Kotyora, modern Ordu ilinin sınırları içerisinde yer almalıdır. Buradan hareketle Antik Kotyora için Ordu'da bulunan Bozukkale Koyu önerilmiştir. Fakat buna ek olarak Hamilton, gezi notlarında Kotyora'da antik bir limana ait kalıntıların yer aldığını da belirtmiştir. Bozukkale'nin sarp kayalıkları ise bir liman için uygun görülmemektedir. Bkz.: William John Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With some Account of their Antiquities and Geology**, Londra, 1842, s.267.; Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.226.

²¹ Tekin, **a.g.e.**, s.73.

Byzeros'lar, Ekekheiries'ler, Kolkhos'lar²², Makron'lar²³ (Makrokephales'ler?), Dril'ler²⁴, Mossynoikos'lar²⁵, Tibarenos'lar²⁶ ve Khalybes'ler²⁷ olarak sıralanmaktadır²⁸. Hellen'ler, Pontos Bölgesi'nde ikamet eden bu yerel kavimleri "Leukosyri" (Beyaz Suriyeliler) olarak adlandırmaktadır²⁹.

Klasik Dönem'e gelindiğinde Herodotos'un aktarımları, MÖ 546 yılında Pers Kralı Büyük Kyros'un Lydia Kralı Kroisos'u yenilgiye uğratmasıyla birlikte Anadolu'nun Pers hakimiyeti altına girmesinin³⁰, Pontos'ta yaşayan bu halkları da etkilediğini göstermektedir. Buna göre söz konusu dönemde Pers Krallığı'nın 19'uncu

²² Pontos Bölgesi'nin doğu kesiminde ikamet ettikleri düşünülen Sapeiros'lar, Bekheiros'lar, Byzeros'lar, Ekekheiries'ler ve Kolkhos'lar hakkında antik kaynakların aktardığı bilgiler oldukça sınırlıdır. Bazı antik kaynaklar, bu halkların Pontos Bölgesi sınırları içerisindeki konumlarına dair ip uçları aktarmaktadır. Bkz.: Serkan Demirel, "MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz'in Yerel Toplulukları", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 5/8, 2019, s.137.; Ayrıca bkz.: Apoll. Rhod.**Argo**.II.1242 vd.; Murat Arslan, "Pesudo-Skylaks: Periplous", **MJH**, II/I, 2012, no.81-85.

²³ Herodotos, Makron'ların Thermedon (Terme) ve Parthenios (Bartın) ırmakları arasında yaşadığını belirtmektedir. (Hdt.II.104.) Ksenophon ise Makron'ların yerleşim yerleri olarak Trapezos'un güneyindeki Thekhes (Madur) Dağı'nı işaret etmektedir. (Ksen.**an**.VII.1.) Modern araştırmalar, doğru lokasyonun Ksenophon'un aktardığı bölge olduğuna kanaat getirmektedir. (Demirel, **a.g.e.**, s.136.) Ayrıca Strabon'un "Geographika" adlı eserinde "Makrokephales" olarak bahsettiği topluluğun da Makron'lar olabileceği düşünülmektedir. (Strab.**geog**.XII.3.; Ayrıca bkz.: Strabo, **Geography**, çev. H. C. Hamilton, W. Falconer, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022, dn.68.)

²⁴ Ksenophon'un aktarımına göre Dril'ler, Trapezos'un güneybatısındaki dağlık kesiminde yaşayan, Kolkhis (Gürcistan) kökenli ve savaşçı nitelikli insanlardan oluşmaktadır. Ulaşılması zor tepeleri tercih eden Dril'lerin kalesi, Ksenophon'un aktarımına göre oldukça derin bir ırmakla çevrili olmasının yanı sıra ahşap kuleler ve kazıklarla donatılmıştır. (Ksen.**an**.V.2.1-.3-4-5.)

²⁵ Ksenophon'un ordusu Kerasos'u aştıktan hemen sonra "Mossynoikos'lar" ile karşılaşmıştır. Yazarın aktarımına göre Mossynoikos'ların ülkesinde bir ana şehir ve şehrin en yüksek tepesinde bir kale yer almaktadır. (Ksen.**an**.V.4.2. ve 15.) Ayrıca Plinius da "Naturalis Historia" adlı eserinde Thermedon havzasında yaşayan kavimler arasında Mossynoikos'lardan bahsetmektedir. (Plin.**NH**.VI.4.)

²⁶ Plinius, Tibarenos'ların Thermedon havzasında ikamet ettiğini aktarmaktadır. (Plin.**NH**.VI.4.) Ksenophon ise Tibarenos'ların kıyı şeridi üzerinde düzlük bir alanda yaşadığını ve şehirlerinin tahkimatının zayıf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yazar, Kotyora'nın Tibarenos'ların ülkesi içerisinde yer aldığını bildirmektedir. (Ksen.**an**.V.5.2-3.) Tüm bunlara ek olarak Rhodoslu Apollonios, Tibarenos'ların Geneteus Burnu (Yoros Burnu?) civarında yaşadıklarını ve büyük koyun sürüleri beslediklerini anlatmaktadır. (Apoll. Rhod.**Argo**.II.375 vd.)

²⁷ Apollonios'un "σmyγρός/smygeros" (can sıkıcı) olarak nitelendirdiği Khalybes'ler, yazara göre geçimlerini demir işleyerek sağlamaktadır. Apollonios, Khalybes'lerin Thermedon Ovası yakınındaki Amazonlar ile Geneteus Burnu civarındaki Tibarenos'ların arasında yaşadığını aktarmaktadır. (Apoll.Rhod.**Argo**.II.370 vd.) Skylaks ise Khalybes Ülkesi'nin Thermedon Çayı ve Themiskyra (Terme) kentinin doğusunda, Tibarenos'ların batısında yer aldığını belirtmektedir. (Arslan, 2012, no.88-89.) Aynı şekilde Plinius da Khalybes Ülkesi'nin Kotyora'nın batısında yer aldığını anlatmaktadır. (Plin.**NH**.VI.4.1.) Tüm bunların aksine Ksenophon, Khalybes'leri Tibarenos'ların doğusunda konumlandırmaktadır. (Ksen.**an**.V.5.1.) Fakat genel kabul gören, bu kavmin Tibarenos'ların batısında yaşadığı düşüncesidir. (Demirel, **a.g.e.**, s.131.)

²⁸ Demirel, **b.a.**

²⁹ Oğuz Tekin, **Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007b, s.164.

³⁰ Tekin, 2007a, s.95

satraplık bölgesinde ikamet eden Mossynoikos'lar, Tibarenos'lar ve Makron'lar, krallığa üç yüz talanton'luk vergi ödemektedir³¹. Bununla birlikte, MÖ 499 yılında Ionia Ayaklanması³² sonrasında başlayan Pers-Hellen savaşlarında da Mossynoikos'lar ve Tibarenos'ların Pers ordusunda paralı asker olarak görev aldıkları bilinmektedir³³. Yunan Klasik Dönemi'nde Pontos Bölgesi hakkında sahip olunan az sayıdaki bilgi, bu bölgenin söz konusu dönemde önce Kappadokia Satrabı Damates'in (MÖ 380-362) ardından ise Mithrobuzones'in (MÖ 362-334) egemenliğinde olduğunu göstermektedir³⁴. Bununla birlikte Pontos Bölgesi'nde ikamet eden kavimlerin, bağlı oldukları satraplığa vergi ödemek dışında özerkliklerini sürdürdüklerini söylemek de mümkündür³⁵.

Makedonia Kralı III. Aleksandros'un (MÖ 356-323) Doğu Seferi'ne çıktığı MÖ 334/330 yılından, son Hellenistik Krallık olan Ptolemaios Krallığı'nın yıkılışına dek süren Hellenistik Dönem'de³⁶ yaşanan önemli gelişmeler; diğer bölgelere karşın Pontos Bölgesi'ni çok fazla etkilememiştir. Bu dönemin başında, Pontos Bölgesi'nin uzun bir süre Hellen dünyasının dışında kaldığı düşünülmektedir³⁷. Devam eden süreçte bölgedeki satraplıklar ortadan kalksa da Pontos'taki kavimlerin nispeten özerk yaşam tarzı benzer şekilde devam etmiştir.

III. Aleksandros, Doğu Seferi sırasında Pontos'un batısında yer alan Paphlagonia'nın yönetimini Phrygia Satrabı Kalas'a devretmiştir. Bölgenin güneyinde konumlanan Kappadokia'nın idaresinin ise yine III. Aleksandros tarafından Sabiktas'a atandığı bilinmektedir³⁸. Komşu bölgelerine yapılan bu müdahalelere karşın Pontos Bölgesi'nin Doğu Seferi rotasının dışında bırakıldığı anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, bölgedeki zorlu coğrafyanın III. Aleksandros'un bu kararında etkili olduğu ihtimalini öne sürmektedir³⁹. Bununla birlikte Arrianos, III. Aleksandros'un Doğu Seferi'ni kaleme aldığı eserinde; söz konusu dönemde Sinope'lilerin Hellen Birliği dışında

³¹ Hdt.III.94.

³² Tekin, 2007a, s.101

³³ Hdt.VII.78.

³⁴ Emir, **a.g.e.**, s.67.

³⁵ **A.e.**, s.64.

³⁶ Tekin, 2007a, s. 125.

³⁷ Emir, **a.g.e.**, s.64.

³⁸ **A.e.**, s.61

³⁹ **A.e.**, s.62.

kaldığını ve Pers İmparatorluğu egemenliğinde olduklarını aktarmaktadır⁴⁰. Bu sebeple Anadolu'daki diğer bölgelerin aksine Pontos Bölgesi'ndeki kavimlerin bir süre daha Pers İmparatorluğu'na bağlı kalmaya devam ettiği yönünde görüşler mevcuttur⁴¹.

III. Aleksandros, kendisinin yerini alacak olan vârisini bildirmeden MÖ 323 yılında hayatını kaybetmiştir⁴². Henüz çocuk yaştaki üvey kardeşi III. Philippos Arrhidaios ve ölümünden sonra doğan oğlu IV. Aleksandros da imparatorluğu yönetemeyeceğinden; imparatorluk topraklarının idaresi III. Aleksandros'un komutanları tarafından paylaşılmıştır⁴³. Diadokhos'lar (Ardıllar) Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde yapılan ilk paylaşım sırasında Paphlagonia, Kappadokia ve Pontos'un Trapezos'a kadarki kısmı Eumenes'in idaresine verilmiştir⁴⁴. Fakat Eumenes, egemenlik süresi boyunca Pontos üzerinde güçlü bir hakimiyet kurmamıştır. Zira çok geçmeden diadokhos'lar arasında anlaşmazlıkların baş gösterdiği ve ardıllardan biri olan Perdikkas'ın daha çok egemenlik alanına sahip olmak için harekete geçtiği bilinmektedir. Bu çatışmada Eumenes, Perdikkas'a destek vermiştir. Fakat MÖ 320 yılında Perdikkas'ın öldürülmesinin ardından MÖ 316 yılında Eumenes de Antigonos Monophthalmos tarafından öldürülmüştür. Dolayısıyla Eumenes'in egemenliği oldukça kısa bir sürmüş ve bu olayın ardından Eumenes egemenliğindeki topraklar, Antigonos'un idaresine geçmiştir⁴⁵.

Yönetimdeki bu değişim, Pontos Bölgesi'nin idari yapısı açısından yine bir farklılık yaratmamıştır. Çünkü Antigonos'un güçlenmesi; Ptolemaios, Kassandros ve Lysimakhos'un kendisine cephe almasına yol açmıştır. Buna bağlı olarak diadokhos'lar arasında başlayan gerginlik (MÖ 315), Kassandros'un III. Aleksandros'un veliahtlarını öldürmesiyle (MÖ 311) daha da artmıştır⁴⁶. Diadokhos'ların egemenlik yarışı doğrultusunda gerçekleşen bir dizi savaştan biri olan Ipsos Savaşı (MÖ 301) sırasında Antigonos öldürülmüş ve oğlu Demetrios da kaçmak

⁴⁰ Arr.**an.**III.24.4.

⁴¹ Emir, **a.g.e.**, s.64.

⁴² Tekin, 2007a, s. 139.

⁴³ **A.e.**, s.142.

⁴⁴ Plut.**Eum.**III.2-3

⁴⁵ Emir, **a.g.e.**, s.66

⁴⁶ Tekin, 2007a, s.143

zorunda kalmıştır⁴⁷. Bu savaşın ardından Anadolu'nun egemenliği önce Lysimakhos'a sonra ise (MÖ 281) Seleukos'a geçmiştir. Fakat gerek diadokhos'ların mücadeleleri sırasında gerekse de Lysimakhos ve Seleukos'un egemenlikleri sırasında Pontos Bölgesi izole kalmaya devam etmiştir⁴⁸.

Pontos Bölgesi'nin sınırları kesin hatlarla belli olan bir krallık halini alması Mithradates Hanedanlığı ile gerçekleşmiştir. Mithradates Hanedanlığı'nın kökeni, tarih sahnesine çıkmaları ve krallığın kuruluş tarihi ise hala tartışmalıdır.

Mithradates Hanedanlığı'nın bilinen en eski üyesi Ariobarzanes'in (MÖ 363/62-337), Anadolu'daki Pers hakimiyeti sırasında Mysia ve Mariandynia'nın başında olduğu bilinmektedir. Polybios'un aktarımına göre Ariobarzanes'in oğlu olan II. Mithradates (MÖ 337-302)⁴⁹ ise Kios (Gemlik) ve Arrine yöresinin satraplığını üstlenmiştir⁵⁰. Bunun yanı sıra II. Mithradates'in, diadokhos'lar arasındaki mücadele sırasında oğlu I. Mithradates (MÖ 302-205) ile birlikte Antigonos Monophthalmos'un yanında yer aldığı da antik kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Fakat söz konusu dönemde II. Mithradates'in gizlice Kassandros'u desteklediğinden şüphelenen Antigonos, II. Mithradates'i öldürmeye karar vermiştir⁵¹. Kendisi ölümden kaçamasa da oğlu I. Mithradates kaçmayı başarak Antigonos'un ölümüne kadar Kappadokia'da saklanmıştır⁵².

Antigonos'un MÖ 301 yılında öldürülmesinin ardından saklandığı yerden çıkan I. Mithradates, bağımsızlığını ilan ederek Olgassys (Ilgaz) dağlarının eteklerinde konumlanan Kimistene yöresinde Mithradates Krallığı'nı kurmuştur⁵³. Bu tarihten itibaren "Ktistes" (Kurucu) unvanını alan⁵⁴ I. Mithradates, soyunun Pers İmparatorluğu'nun yedi köklü ailesinden birine dayandığını ve bu sebeple de sahip olduğu toprakların ona I. Dareios tarafından bahşedildiğini öne sürmüştür⁵⁵. Mithradates Krallığı'nı kurduktan kısa bir süre sonra Amaseia'yı (Amasya) topraklarına dahil eden I. Mithradates, daha sonra Amastris'i (Amasra) de egemenliği

⁴⁷ A.e., s.146.

⁴⁸ Emir, a.g.e., s.68.

⁴⁹ Pol.V.43.2.

⁵⁰ Diod.Sic.XX.111.4.

⁵¹ Diod.Sic.XX.111 vd.

⁵² Emir, a.g.e., s.70

⁵³ A.e., s.70.

⁵⁴ Arslan, 2007, s.51.

⁵⁵ Pol.V.43.7.

altına alarak krallığının sınırlarını Batı Karadeniz Bölgesi'ne kadar genişletmiştir⁵⁶. Egemenliği süresince Bithynia Kralı I. Nikomedes (MÖ 278-255) ve Galatlar ile yakın ilişkiler kuran I. Mithradates, bu ilişkiler sayesinde krallığını korumayı başarmıştır. Otuz altı yıl boyunca tahtta kalan kral, Mithradates Krallığı'nın topraklarını Paphlagonia'nın bir kısmını da içerisine alacak şekilde genişletmiştir. Amaseia ise bu krallığın başkenti olmuştur. MÖ 265'te hayatını kaybeden I. Mithradates, yerini oğlu Ariobarzanes'e (MÖ 265-255/250) bırakmıştır⁵⁷.

Egemenlik süresi bir hayli kısa olan Ariobarzanes'e dair bilinenler de oldukça azdır. Söz konusu dönemde Amisos'un (Samsun) Mithradates Krallığı'na dahil edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte, I. Mithradates tarafından Galatlar ile kurulan yakın ilişkiler Ariobarzanes'in egemenlik süresince de devam etmiştir. Fakat ilerleyen zamanlarda bu durum tersine dönmüş ve nedeni bilinmeyen şekilde Mithradates Krallığı ile Galatlar'ın ilişkileri kötüleşmiştir. MÖ 255/250 civarında ölen Ariobarzanes'in yerini oğlu II. Mithradates (MÖ 255/250-220) almıştır⁵⁸.

II. Mithradates, genç yaşta ve nispeten daha güçsüzken tahta çıkmış olsa da onun döneminde Mithradates Krallığı adına kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Egemenliğinin ilk dönemlerinde kralın toyluğunu fırsat bilen Galatlar, Pontos topraklarına saldırmıştır. Fakat Herakleia Pontike'nin (Karadeniz Ereğlisi) desteği sayesinde bu tehlike aşılmıştır⁵⁹. Bu dönemdeki en önemli gelişmelerden biri, II. Mithradates'in Seleukos Kralı II. Antiokhos Theos'un kızı Laodike ile evlenmesi (MÖ 240)⁶⁰ olarak bilinmektedir⁶¹. II. Antiokhos Theos'un ölümünün ardından da Seleukos'lar ile yakın temasta bulunmaya devam eden II. Mithradates'in, bu ilişki içerisinde yürüttüğü siyasette beklenmedik düzeyde başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim II. Mithradates, başlangıçta Seleukos krallarından biri olan II. Antiokhos Hieraks ile ittifak kursa da devam eden süreçte II. Seleukos Kallinikos ile de arasını düzeltmiştir. Böylece Mithradates Krallığı, Anadolu'daki önemli krallıklardan biri

⁵⁶ Arslan, 2007, s.55-56.

⁵⁷ Emir, **a.g.e.**, s.71

⁵⁸ Arslan, 2007, s.58.

⁵⁹ **A.e.**, s.58-59.

⁶⁰ MÖ 240 yılı, aynı zamanda Mithradates Krallığı'nın da başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir. Bu tarihte gerçekleşen evlilik sayesinde Seleukos Krallığı ile akrabalık kurmuş olan Mithradates Krallığı, artık meşru olarak Hellenistik Krallıklar arasındaki yerini almıştır. Bkz.: Emir, **a.g.e.**, s.70 dn.184.

⁶¹ Arslan, 2007, s.59.

olarak anılmaya başlanmıştır. Ayrıca Rhodos'ta meydana gelen yıkıcı depremin ardından kente cömert bir yardım gönderen II. Mithradates, bu sayede krallığının Ege Adaları ve Kıta Yunanistanı'nda da tanınmasını sağlamıştır⁶². II. Mithradates'in MÖ 220 yılında ölmesinin ardından Mithradates Krallığı'nın başına oğlu III. Mithradates (MÖ 220-197) geçmiştir.

III. Mithradates Dönemi hakkında antik kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat kralın kendi döneminde bastırdığı sikkeler üzerinde yer alan realist üsluptaki portresinden yaşlı bir adam olduğu anlaşılmaktadır. III. Mithradates'in egemenliği MÖ yak. 197 yılında son bulmuş ve yerine oğlu I. Pharnakes (MÖ yak. 197- yak. 160/159) geçmiştir⁶³.

Polybios I. Pharnakes'ten söz ederken, kendisine kadarki tüm Pontos Kralları arasında en kötüsü olduğunu iddia etmektedir⁶⁴. Tahta çıktığı ilk andan itibaren Mithradates Krallığı'nın topraklarını genişletmeyi hedefleyen I. Pharnakes, bu hedefi doğrultusunda MÖ 188 yılında Pergamon Kralı II. Eumenes'e savaş açmıştır⁶⁵. Galatlar'ın ve Bithynia Kralı I. Prusias'ın ittifakı ile girilen bu savaştan II. Eumenes galip çıkmıştır⁶⁶.

MÖ 183 yılında⁶⁷ Sinope'yi kuşatan Pharnakes, bu kenti ve territorium'unu ele geçirerek Mithradates Krallığı topraklarına dahil etmiştir⁶⁸. Yayılmacı politikasını ara vermeden sürdüren kral, devam eden süreçte Sinope kolonileri olan Kotyora ve Kerasos'u da ele geçirmiştir⁶⁹. Bunun ardından I. Pharnakes, Kerasos'ta kendi adını taşıyan "Pharnakeia" kentini kurmuş ve Kotyora'da ikamet eden halkları yeni kurduğu Pharnakeia kentine yerleştirmiştir⁷⁰.

İstila ve akın hareketlerine Paphlagonia üzerinden devam eden I. Pharnakes, bu sırada Galatlar aracılığıyla Pergamon'a karşı saldırgan tutumunu da sürdürmüştür. Fakat nihayetinde başarılı olamamış ve Pergamon ile barış imzalamak zorunda

⁶² A.e., s.60.

⁶³ Emir, a.g.e., s.73.

⁶⁴ Pol.XXVII.17.

⁶⁵ Pol.III.3.

⁶⁶ Emir, a.g.e., s.74.

⁶⁷ Pol.XXIII.9.

⁶⁸ Strab.geog.XII.3.11.

⁶⁹ Arslan, 2007, s.64

⁷⁰ Strab.geog.XII.3.17.

kalmıştır⁷¹. Buna göre I. Pharnakes'in Galatlar ile tüm anlaşmalarına son verilmiş, kralın Galatia topraklarına girmesi yasaklanmış ve savaş boyunca istila ettiği tüm topraklardan çekilmek zorunda bırakılmıştır⁷².

I. Pharnakes, Pergamon'a karşı galibiyet alamasa da egemenlik sürecinde Mithradates Krallığı'nın topraklarını batıda Amastris'ten doğuda Trapezos'a kadar genişletmeyi başarmıştır. Bununla birlikte I. Pharnakes Dönemi'nde başkent unvanı Amaseia'dan alınarak Sinope'ye verilmiştir⁷³.

I. Pharnakes Dönemi'nde gerçekleşen önemli olaylardan biri de kralın Seleukos Kralı III. Antiokhos'un kızı Nysa ile evlenmesi olarak bilinmektedir. Bu evlilik, Atinalılar tarafından Delos'a dikilen uzun bir yazıtla kutlanmıştır. Böylece Mithradates Krallığı'nın Hellen dünyası ile bağı daha da güçlenmiştir⁷⁴.

I. Pharnakes'in ardından Mithradates Krallığı'nın başına kralın kardeşi olduğu düşünülen IV. Mithradates Philopator Philadelphos (MÖ 160/159-150) geçmiştir. IV. Mithradates ile ilgili bilinenler oldukça az olsa da bu kral, izlediği dış politika ile kendinden söz ettirmeyi başarmaktadır. Şayet IV. Mithradates, I. Pharnakes'in saldırgan tutumunun aksine barışçıl yönüyle ön plana çıkmaktadır. Nitekim, antik kaynaklar da Bithynia Kralı II. Prusias'ın Pergamon'a saldırmasıyla başlayan savaşta⁷⁵, IV. Mithradates'in Pergamon Kralı II. Attalos'a yardımda bulunduğunu aktarmaktadır⁷⁶.

IV. Mithradates, bir ilk olarak evliliğini kız kardeşi Laodike Philadelphos ile gerçekleştirmiştir. Ayrıca kral, bu evliliğin ardından yönetimi de Laodike ile paylaşmıştır⁷⁷.

IV. Mithradates'in ölümünün ardından tahta geçen V. Mithradates Euergetes'in (MÖ 150-120) ilk işlerinden biri, Seleukos'lar ile akrabalık bağıni yeniden kurmak adına Seleukos Kralı IV. Antiokhos'un kızı Laodike ile evlenmek

⁷¹ Pol.XXV.2.

⁷² Arslan, 2007, s.64.

⁷³ Emir, **a.g.e.**, s.75.

⁷⁴ Arslan, 2007, s.66.

⁷⁵ Tekin, 2007a, s.154.

⁷⁶ Pol.XXXIII,12.

⁷⁷ Arslan, 2007, s.68.

olmuştur⁷⁸. Bununla birlikte, kralın egemenliği boyunca gerek Hellen'ler gerekse de Romalılar ile yakın ilişkiler kurmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

V. Mithradates'in egemenlik döneminde yaşanan en önemli olayların başında Pergamon Krallığı'nın kral III. Attalos'un vasiyetiyle Roma'ya bırakılması gelmektedir. Esasında III. Attalos, Pergamon kenti dışında kalan ve sadece kendine ait olan toprakları Roma'ya bırakmıştır⁷⁹. Fakat Roma Senatusu, III. Attalos'un vasiyetnamesini kendi çıkarları doğrultusunda yorumlayarak tüm krallığın Roma'ya ait olduğunu ilan etmiştir⁸⁰. Bu ilanı takiben III. Attalos'un üvey kardeşi Aristonikos'un (III. Eumenes) Pergamon Krallığı'nda hak iddiasıyla başlattığı isyan⁸¹, Mithradates Krallığı'nın da kaderini etkilemiştir. Nitekim bu isyanı bastırmak üzere harekete geçen Roma; Paphlagonia prensleri, Bithynia Kralı II. Nikomedes ve Kappadokia Kralı V. Ariarathes'in yanı sıra Pontos Kralı V. Mithradates ile de ittifak kurmuştur⁸². Roma Senatusu, Aristonikos'un başlattığı isyanı bastırmak üzere önce Perperna'yı görevlendirmiştir. Perperna, Aristonikos'u mağlup etmeyi başarsa da görevini tamamlayamadan hayatını kaybetmiştir. Senatus, bu defa Pergamon Krallığı topraklarını Roma eyaletine dönüştürmek üzere MÖ 129 yılında M. Aquillus'u Anadolu'ya göndermiştir. M. Aquillus, beraberindeki on kişi ile birlikte iki yıl çalışarak Pergamon Krallığı topraklarını Roma eyaletine dönüştürmeyi başarmıştır⁸³. Provincia Asia (Asya Eyaleti) adını alan bu eyalet, aynı zamanda Roma'nın Anadolu'daki ilk eyaleti olmuştur⁸⁴.

M. Aquillus, Provincia Asia'yı kurduktan sonra ekonomik açıdan nispeten güçsüz olan bölgelerin yönetimi Aristonikos'a karşı yürütülen mücadele sırasında Roma'nın müttefiki olan krallar arasında bölüştürmüştür. Buna göre Phrygia Epiktetosu'nun bir bölümünü Paphlagonia prensleri ve Bithynia Kralı II. Nikomedes'e; Lykaonia'yı Kappadokia Kralı V. Ariarathes'in oğullarına; Galatia ve Büyük Phrygia'yı ise Pontos Kralı V. Mithradates'e vermiştir⁸⁵.

⁷⁸ A.e., s.68

⁷⁹ A.y.

⁸⁰ Strab.geog.XIII.4.2.

⁸¹ Emir, a.g.e., s.77.

⁸² Arslan, 2007, s.69.

⁸³ Emir, a.g.e., s.77.

⁸⁴ Strab.XIV.1.38.

⁸⁵ Emir, a.g.e., s.78.

V. Mithradates, Roma ile kurduğu bu kârlı ittifakın ardından Kappadokia Krallığı'nda baş gösteren taht kavgalarında da etkin rol oynamıştır. V. Ariarathes'in oğlu VI. Ariarathes'in tahta çıkmasına yardımcı olan kral; kızı Laodike'yi de VI. Ariarathes ile evlendirmiştir⁸⁶.

Egemenliği süresince kurduğu ittifaklar sayesinde Mithradates Krallığı'nın hakimiyet alanını hayli genişleten V. Mithradates, Hellen'ler ve Skythia'lılar (İskitler) ile de dostluk bağını güçlü tutmuştur⁸⁷. Ayrıca Paphlagonia'nın büyük bir bölümünde de hakimiyet kuran kral, gelecekte VI. Mithradates'in bu topraklarda hak iddia etmesine zemin hazırlamıştır⁸⁸. Kral V. Mithradates, MÖ 120 yılında sebebi bilinmeyen şekilde yakın arkadaşları tarafından öldürülmüştür⁸⁹.

V. Mithradates'in ölümünün ardından oğlu VI. Mithradates Eupator'un tahta geçtiği bilinmektedir⁹⁰. Egemenliği süresince gerek yürüttüğü politikalar gerekse de attığı adımlar ile Mithradates Krallığı'nın kaderini değiştiren VI. Mithradates, doğumundan itibaren dikkat çekici bir yaşam sürmüştür.

VI. Mithradates Eupator, MÖ 133 yılında, Strabon'un aktarımına göre Sinope'de dünyaya gelmiştir⁹¹. Antik kaynaklar, VI. Mithradates'in bebeklik ve çocukluk yıllarına dair pek çok “mucizevi” olarak nitelendirilebilecek olay aktarmaktadır. Buna göre Mithradates'in doğumunda gökyüzünde büyük bir kuyruklu yıldız belirmiş ve parlaklığıyla güneş ışınlarını dahi geride bırakan bu yıldız, günlerce yeryüzünü aydınlatmıştır. Aynı kuyruklu yıldız, VI. Mithradates'in tahta çıktığı MÖ 120 yılında da gözlemlenmiştir. Antik yazarlar, bu astronomik olayları VI. Mithradates'in büyük ve güçlü bir kral olacağının göstergesi olarak yorumlamıştır⁹².

VI. Mithradates'in yaşamına dair dikkat çeken bir diğer anlatı da onun Tanrı Dionysos ile özdeşleştirilmesine ve “Dionysos” lakabını almasına sebep olan “yıldırım düşmesi” olaylarıdır. Kral, henüz küçük bir bebek iken beşiğinin yanına yıldırım düştüğü anlatılmaktadır. Düşen yıldırımın etkisiyle VI. Mithradates'in üzerindeki giysiler yanmış fakat kendisi zarar görmemiştir. Bu olay sonucunda VI. Mithradates'in

⁸⁶ Arslan, 2007, s.70.

⁸⁷ Emir, **a.g.e.**, s.78-79.

⁸⁸ Arslan, 2007, s.70.

⁸⁹ Strab.**geog.**X.4.10.

⁹⁰ **A.y.**

⁹¹ Strab.**geog.**XII.3.11.

⁹² Iust.XXXVII.2

alınında sadece ufak bir iz kaldığı aktarılmaktadır. Benzer bir olay, Mithradates'in krallık döneminde de meydana gelmiştir. Dinlenmekte olan kralın bulunduğu odaya bir yıldırım düşmüş ve bu kez yıldırım, kralın baş ucunda duran sadağın yanmasına sebep olmuştur. Tüm bu olayların yanı sıra kralın düzenlediği bir yarışmada herkesten çok şarap tüketip sarhoş olmaması da onun Dionysos lakabının sebepleri arasında sayılmaktadır⁹³.

Antik kaynaklar, VI. Mithradates'in çocukluk yıllarının da bir hayli zorlu geçtiğini aktarmaktadır. Öyle ki anlatılara göre kral, binicilik eğitimleri sırasında en vahşi atlarla karşı karşıya bırakılmış⁹⁴ ve zehirlenme tehditleri ile büyümüştür. Fakat tüm bu olaylardan sağ çıkmayı başaran VI. Mithradates'in hayatta kalma çabaları, onu fazlasıyla güçlü ve temkinli biri haline getirmiştir⁹⁵.

Çocukluğunu düşmanları tarafından zehirlenme endişesiyle geçiren VI. Mithradates, böyle bir ihtimali ortadan kaldırmak için sık sık eser miktarda panzehir tüketerek bağışıklık geliştirmeyi hedeflemiştir. Fakat yine de kılıçla öldürülme ihtimali onu huzursuz etmeye devam etmiştir. Bu olasılıktan uzaklaşmak için yakın arkadaşları ile birlikte gizlice sarayı terk eden VI. Mithradates, yedi yıl boyunca ormanlık alanlarda yaşamını sürdürmüştür⁹⁶. Bu süreçte kimliğini gizleyerek farklı bölgeleri de gezen kral, tahta çıktığında müttefiki olabilecek isimleri tanımaya çalışmıştır⁹⁷. Nihayet MÖ 120/119 yılında krallığına geri dönen VI. Mithradates, tahta çıkarak egemenliğini ilan etmiştir.

VI. Mithradates'in tahta çıktıktan sonra ilk icraatı kendisine düşman olduğunu düşündüğü annesi Kraliçe Laodike'yi öldürmek olmuştur⁹⁸. Ayrıca egemenliğinin ilk zamanlarını kardeşi Mithradates Khrestos ile paylaşan kral⁹⁹, sonraları güvensizlik

⁹³ Plut.**Quaest.Conv.**I.6.2.

⁹⁴ VI. Mithradates'in çocukluğunda vahşi atlarla gerçekleştirdiği bu mücadeleler, III. Aleksandros ve Bukephalos'un hikayesine benzetilmektedir. Kralın yaşamı boyunca kendisine örnek aldığı isimlerden birinin III. Aleksandros olduğu göz önünde bulundurularak, bu hikayelerin VI. Mithradates'i III. Aleksandros ile özdeşleştirmek için yaratılan kurgular olabileceği ileri sürülmektedir. Bkz.: Deniz Burcu Erciyas, “**Studies in the Archaeology of the Hellenistic Pontos: The Settlement, Monuments and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors**”, Doktora Tezi, Ohio, University of Cincinnati, 2001, s.84.

⁹⁵ Iust.XXXVII.2

⁹⁶ **A.y.**

⁹⁷ Iust.XXXVII.3

⁹⁸ App.**Mithr.**XVI.112.

⁹⁹ Arslan, 2007, s.79.

sebebiyle kardeşinin de yaşamına son vermiştir¹⁰⁰. Böylece VI. Mithradates, Pontos Krallığı'nın tek hâkimi olmuştur.

VI. Mithradates'in egemenliğinin ilk yıllarından itibaren krallığın mevcut topraklarını düzenlemek yerine sınırlarını genişletmek hedefli bir politika benimsediği bilinmektedir¹⁰¹. Fakat bunun için kral, öncelikle güç kazanmayı ve bu gücü duyurmayı tercih etmiştir. Söz konusu dönemde Hellenistik Krallıklar arasında yaşanan çekişmeler de buna oldukça uygun bir ortam sunmuştur. Bu mücadeleler sırasında VI. Mithradates, özellikle Doğu ve Kuzey Karadeniz halklarının koruyuculuğunu üstlenmiştir¹⁰². Buna somut bir adım olarak kral, Skythia halkının baskılarına karşılık kendisinden yardım isteyen Bosporos Krallığı'na destek çıkmaktan geri durmamıştır¹⁰³. VI. Mithradates'in komutanlarından biri ve aynı zamanda yakın arkadaşı olan Diophantos, MÖ 115/114 yılında beraberindeki bir orduyla birlikte Krimeia Yarımadası'na gönderilmiştir. Burada Skythia'lıları mağlup etmeyi başaran Diophantos¹⁰⁴, bu sayede Pontos Krallığı'nın prestij kazanmasını da sağlamıştır. Çünkü Skythia halkı, söz konusu tarihe dek yenilmezlikleriyle nam salmıştır¹⁰⁵. Öyle ki Skythia'lılar bu zaferin ardından da hemen boyun eğmemiş ve ikinci kez atağa geçmişlerdir. Fakat Diophantos'un bu savaştan da galip çıkmasıyla bölgedeki Sarmatia ve Rhoksolanoi kabileleri Pontos Krallığı'nın hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁰⁶. Ayrıca bu zafer sonucunda Bosporos Krallığı'nın da Pontos Krallığı'na bağlanmasına karar verilmiştir¹⁰⁷. Bu karar Bosporos halkının isyan etmesine sebep olsa da nihayetinde Bosporos Krallığı ve Krimeia Yarımadası Pontos Krallığı'nın egemenliğine geçmiştir. Böylece VI. Mithradates hem maddi varlık hem de prestij açısından fazlasıyla güçlenmiştir¹⁰⁸.

VI. Mithradates, bir sonraki seferini Kolkhis'e karşı gerçekleştirmiş ve bu bölgeyi de egemenliği altına almayı başarmıştır¹⁰⁹. Böylece Karadeniz ve çevresinde

¹⁰⁰ App.Mithr.XVI.112.

¹⁰¹ Iust.XXXVII.3

¹⁰² T. R. Shannon Broughton, "Mithridates", **The Oxford Classical Dictionary**, Oxford, Clarendon Press, 1970², s.696.

¹⁰³ Strab.geog.VII.4.3.

¹⁰⁴ Strab.geog.VII.3.17.

¹⁰⁵ Iust.XXXVII.3.

¹⁰⁶ Strab.geog.VII.3.17.

¹⁰⁷ Strab.geog.VII.4.4.

¹⁰⁸ Emir, **a.g.e.**, s.81.

¹⁰⁹ Strab.geog.XII.3.1; App.Mithr.III.15.

Roma'nın ulaşamadığı tüm topraklara hâkim olan kral, Hellen Krallıkları arasında da önemli bir şöhrete kavuşmuştur. Söz konusu dönemde Roma'nın Anadolu'da kurduğu kölelik düzeni, yüksek vergiler ve baskılardan rahatsız olan Hellen halkları, VI. Mithradates'i Roma'ya karşı bir umut olarak görmeye başlamıştır¹¹⁰.

VI. Mithradates, Karadeniz havzasındaki zaferlerinden sonra rotasını Roma'nın Anadolu'da hâkim olduğu topraklara çevirmiştir. Kralın bu hedefi Pontos Krallığı topraklarını genişletmenin yanı sıra Roma'ya karşı duyduğu düşmanlıkla da ilgilidir. Çünkü Roma, VI. Mithradates'in itirazlarına rağmen MÖ 129 yılında V. Mithradates'e armağan olarak sunduğu Phrygia'yı VI. Mithradates Dönemi'nin ilk yıllarında geri alarak Asia Eyaleti'ne bağlamıştır¹¹¹. Bununla birlikte VI. Mithradates, MÖ 108 yılında Bithynia Kralı III. Nikomedes ile birlikte babasından kendisine miras kaldığını iddia ettiği Paphlagonia topraklarını ele geçirmiş¹¹²; fakat Roma, bu iddiayı kabul etmeyerek VI. Mithradates'in Paphlagonia'dan çekilmesini talep etmiştir¹¹³. Tüm bu geçmiş ve yeni olaylar, VI. Mithradates'in Roma düşmanlığının perçinlenmesine sebep olmuştur.

VI. Mithradates, MÖ 108 yılında III. Nikomedes ile iş birliği halinde sürdürdüğü istilalar sırasında Galatia Bölgesi'nin hakimiyetini eline almıştır¹¹⁴. Fakat MÖ 103/102 yılında III. Nikomedes'in Kappadokia Bölgesi'ni istila etmesi ile iki kral arasında çıkar çatışmaları baş göstermiştir. Bunun üzerine VI. Mithradates, Kappadokia Bölgesi'ni ele geçirerek yönetime önce kız kardeşi Laodike'nin oğlunu sonra ise kendi oğlunu geçirmiştir¹¹⁵. VI. Mithradates'in bu adımlarından korkan III. Nikomedes, çareyi Roma Senatusu'ndan yardım istemekte bulmuştur. Bu talebe kayıtsız kalmayan Senatus ise Kappadokia Krallığı'nı Mithradates'in elinden almıştır¹¹⁶.

MÖ 95 yılında VI. Mithradates'in lehine önemli bir gelişme gerçekleşmiş ve bu tarihte Armenia tahtına çıkan II. Tigranes, VI. Mithradates ile kuvvetli bir dostluk kurmuştur. Armenia Krallığı ile kurduğu bu dostluk ile gücüne güç katan VI.

¹¹⁰ Emir, **a.g.e.**, s.82.

¹¹¹ Iust.XXXVIII.5

¹¹² Arslan, 2007, s.71.

¹¹³ Iust.XXXVIII.5.

¹¹⁴ Iust.XXXVII.4.

¹¹⁵ Iust.XXXVIII.1.

¹¹⁶ Iust.XXXVIII.2.

Mithradates, bu sayede Kappadokia'yı tekrar ele geçirmiştir¹¹⁷. Fakat bu zafer kısa sürmüş ve Roma Senatus'u Lucius Cornelius Sulla'yı görevlendirerek Kappadokia yönetiminin tekrar Ariobarzanes'e geçmesini sağlamıştır¹¹⁸.

MÖ 90 yılına gelindiğinde Roma'nın Müttefikler Savaşı içerisinde olmasını fırsat bilen VI. Mithradates, Kappadokia'ya karşı yeni bir işgal hareketi gerçekleştirmiştir. Kral, bölgenin işgalinin ardından oğlunu "IX. Ariarathes" adıyla Kappadokia Kralı ilan etse de bu başarı da fazla uzun sürmemiştir. Çünkü beklenenin aksine Roma Senatusu hem Kappadokia hem de Bithynia'nın VI. Mithradates'ten geri alınması için Manius Aquillus'un Anadolu'ya gönderilmesine karar vermiştir. Roma ile savaşa hazır olmadığına inanan VI. Mithradates ise kendiliğinden geri çekilmiştir. Bu adımıyla Roma ile uzlaşma sağlamayı hedefleyen VI. Mithradates, Aquillus'tan aynı uzlaşmacı yaklaşımı görememiştir. Nitekim Aquillus, IV. Nikomedes'i kışkırtarak Amastris'i yağmalamasına sebep olmuştur. Bu da Roma ile VI. Mithradates arasında uzun yıllar devam edecek olan Mithradates Savaşları'nın başlamasına yol açmıştır¹¹⁹.

Roma ile savaşın kaçınılmaz olduğunu gören VI. Mithradates, askeri gücünü artırmak adına müttefik toplamanın yanı sıra halk arasında da Roma karşıtı bir propaganda yürütmeye başlamıştır. Roma'nın baskıcı uygulamalarından yorulan halk da halihazırda bu propagandanın başarılı olmasını sağlamıştır. Nihayetinde VI. Mithradates, tam da hedeflendiği gibi Anadolu'daki Hellen halkları tarafından kurtarıcı olarak nitelendirilmiştir¹²⁰.

VI. Mithradates'e karşı büyük bir savaş hazırlığına girişen Roma, ordunun gücünü artırmak için Bithynia, Galatia, Kappadokia ve Paphlagonia Bölgeleri'nden destek toplamıştır. Bu savaşta IV. Nikomedes'i müttefik olarak kabul eden Senatus, Küçük Asya'daki Roma ordularının yönetimini ise Gaius Cassius, Manius Aquillus ve Quintus Oppius'a vermiştir¹²¹. Roma'nın planlarına göre VI. Mithradates'e karşı ilk atağı IV. Nikomedes gerçekleştirecek, Roma orduları ise farklı bölgelere konuşlanarak savunmada kalacaktır. Nitekim bu plana uygun şekilde, MÖ 89 yılında IV. Nikomedes

¹¹⁷ Iust.XXXVIII.3.

¹¹⁸ Plut.Sull.V.3. vd.

¹¹⁹ Emir, **a.g.e.**, s.84-85.

¹²⁰ Arslan, 2007, s.123-126.

¹²¹ App.Mithr.III.17.

ve ordusu Paphlogonia üzerinden Pontos Bölgesi'nin batısına ulaşarak ilk adımı atmıştır. Bu girişimin ardından IV. Nikomedes ve VI. Mithradates'in orduları ilk kez Amnias Irmağı kenarındaki ovada karşı karşıya gelmiştir. Savaş başlarda IV. Nikomedes'in lehine ilerlese de devam eden süreçte Pontos ordusu güçlü bir şekilde atağa geçmiştir. Böylece I. Mithradates Savaşları'nın ilk karşılaşmasında VI. Mithradates galip gelmiştir¹²². Bu zaferin ardından VI. Mithradates, önce Paphlogonia ve Bithynia topraklarını ardından ise Roma'nın Anadolu'daki tüm topraklarını egemenliği altına almıştır¹²³.

Hakimiyeti altındaki bölgeleri satraplıklara ayıran VI. Mithradates, direniş göstereceğini düşündüğü bölgelere de büyük garnizonlar kurmuştur. Bu süreçte kralın attığı en önemli adımlardan biri ise Pergamon'u Pontos Krallığı'nın yeni başkenti ilan etmektir¹²⁴. Ayrıca VI. Mithradates, Roma ile mücadelesinde Anadolu'da yaşayan Romalılar'ı önemli bir tehdit olarak görmüştür. Bu sebeple kral, Anadolu'nun dört bir yanında eş zamanlı bir operasyon gerçekleştirerek, binlerce Romalı'yı bir gecede katletmiştir¹²⁵.

VI. Mithradates'in galibiyeti ve Anadolu'daki katliamı üzerine yeniden harekete geçmeye karar veren Roma Senatusu, öncelikli olarak Lucius Cornelius Sulla'yı MÖ 88 yılı consul'ü seçmiştir¹²⁶. VI. Mithradates'e karşı savaş hazırlığına girişen Sulla, MÖ 87 yılında beraberindeki ordu ile Kıta Yunanistanı topraklarına yönelmiştir. Burada sırasıyla Aitolia, Thessalia, Boiotia, Atina ve Peiraeus'a saldıran Roma ordusu, söz konusu bölgelerde gerçekleştirdikleri yağmalarla büyük savaş öncesi erzak ve para toplamıştır¹²⁷.

Roma ordusunun savaş hazırlığından haberdar olan VI. Mithradates, ancak MÖ 86 yılında karşı atağa geçmeye karar verebilmiştir. Pontos Krallığı'nın büyük ve güçlü ordusu, aynı yıl Makedonia topraklarında yer alan Khaironeia Bölgesi'nde Roma ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Fakat Roma'ya kıyasla çok daha avantajlı görünen Pontos ordusu, Sulla'nın ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğramıştır¹²⁸. Bu

¹²² Arslan, 2007, s.128-134.

¹²³ App.**Mithr.**III.19-21.

¹²⁴ Plut.**Sull.**XI.; App.**Mithr.**VII.48.

¹²⁵ App.**Mithr.**III.22.

¹²⁶ Plut.**Sull.**VI.; App.**Mithr.**IV.22.

¹²⁷ App.**Mithr.**V.30.

¹²⁸ Arslan, 2007, s.206-216.; Plut.**Sull.**XIX.; Appian.**Mithr.**VI.43-VII.46.

yenilgi, VI. Mithradates'in Anadolu'da da itibar kaybetmesine yol açmış ve kralı baskıcı bir politika izlemeye yöneltmiştir¹²⁹.

İlk mağlubiyetin ardından toparlanmayı başaran Pontos ordusu, MÖ 86 yılı bitmeden bu kez Orkhomenos Ovası'nda Roma ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Fakat Sulla, bu savaşta da galip gelerek VI. Mithradates'in ağır kayıplar vermesine sebep olmuştur¹³⁰.

MÖ 85 yılında Troas Bölgesi'ndeki Dardanos (Maltepe/İntepe) kentinde bir araya gelen Sulla ve VI. Mithradates sözlü bir antlaşma (Dardanos Antlaşması) gerçekleştirmiştir¹³¹. Buna göre VI. Mithradates; Bithynia, Kappadokia ve Paphlagonia topraklarından çekilmiştir. Ayrıca kral, Roma'ya 2 bin talanton'luk savaş vergisi ödemiş ve askeri gücünün bir kısmını Sulla'nın ordusuna bağışlamıştır. Karşılığında ise VI. Mithradates kısa bir süreliğine de olsa Roma'nın müttefiki sayılmıştır¹³².

Dardanos Antlaşması'na sadık kalan VI. Mithradates, bir süre Pontos Krallığı'nın iç meselelerine yönelmiştir. Bu sırada Sulla da muhaliflerinden intikam almak üzere Roma'ya dönmüş ve Anadolu'nun idaresi için yerine Lucius Licinius Murena'yı bırakmıştır¹³³. Fakat Murena, Dardanos Antlaşması'nı sözlü bir antlaşma olması sebebiyle yok saymıştır ve MÖ 83 yılında, Pontos Krallığı sınırları içerisinde yer alan Komana kentine saldırarak buradaki zengin tapınağı yağmalamıştır¹³⁴. Bu olayın üzerine VI. Mithradates önce Murena'ya, sonra ise Roma Senatusu'na elçilerini göndererek antlaşmanın şartlarını hatırlatmayı tercih etmiştir. Fakat bu adımına karşılık herhangi bir dönüş alamamıştır. MÖ 82 yılında Murena'nın Sinope'ye ilerlemesi ile birlikte artık VI. Mithradates de kayıtsız kalmamış ve Halys Irmağı (Kızılırmak) yakınlarında Murena'ya saldırmıştır. Sulla kadar güçlü bir komutan olmayan ve askeri güç bakımından da VI. Mithradates'ten zayıf olan Murena, çareyi ordusunu bırakarak kaçmakta bulmuştur. Böylece VI. Mithradates, II. Mithradates

¹²⁹ App.**Mithr.**VII.46.; Arslan, 2007, s.218.

¹³⁰ Plut.**Sull.**XXI.; App.**Mithr.**VII.49.

¹³¹ Strab.**geog.**XIII.1.28.

¹³² Plut.**Sull.**XXII.

¹³³ Arslan, 2007, s.267.

¹³⁴ App.**Mithr.**IX.64.

Savaşı (MÖ 83 – MÖ 81) olarak anılan bu savaşta Roma'ya karşı galibiyet sağlamıştır¹³⁵.

II. Mithradates Savaşı'nda elde ettiği zafer sonrasında VI. Mithradates'in Anadolu'daki hakimiyetini güçlendirmesi belirli bir süre boyunca Roma'dan herhangi bir tepki görmemiştir. Çünkü bu sırada Roma, kendi iç karışıklıklarıyla meşgul olmuştur. Bununla birlikte, Pontos Krallığı içerisinde de bazı isyanlar çıkmaya devam etmiştir¹³⁶. VI. Mithradates, Roma ile sükuneti sağladığı dönemde bir yandan bu isyanları bastırma üzerine çalışırken, bir yandan da olası bir Roma-Pontos savaşına karşılık ordusunu güçlendirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca MÖ 78 yılında Sulla'nın ölmesi de VI. Mithradates'i cesaretlendirmiştir. Bu olayı fırsat bilen Pontos Kralı, Armenia Kralı ve aynı zamanda damadı olan II. Tigranes'i (MÖ 95-55) Kappadokia'yı ele geçirmek için birlik olmaya davet etmiştir¹³⁷.

VI. Mithradates'in Roma'ya karşı yeni bir savaş başlatmasında en önemli sebeplerden biri de MÖ 74 yılında Bithynia Krallığı'nın vasiyetle Roma'ya bırakılması olmuştur. Çünkü Roma'nın Bithynia'yı topraklarına katması Pontos Euxenios'a da ulaşımının açılması anlamına gelmektedir. Bu da Roma'nın istediği zaman Bosporos'u tutarak Pontos Krallığı'nın ticaretine engel olabileceğini göstermektedir¹³⁸. Tüm bunları göze alamayan VI. Mithradates, kesin gözüyle baktığı savaş için ordusunu güçlendirmenin yanı sıra Karadeniz'in engebeli coğrafyasından da faydalanmaya karar vermiştir¹³⁹.

Murena'nın II. Mithradates Savaşı'nın ardından görevden alınmasıyla Anadolu'daki eyaletlerin idaresini tek başına üstlenen Lucius Lucullus, VI. Mithradates'in savaş hazırlığına karşılık büyük bir ordu toplamaya başlamıştır. Böylece her iki tarafın da hazır beklediği III. Mithradates Savaşları, MÖ 74/73 yılında, VI. Mithradates'in Bithynia Eyaleti'ne saldırısı ile başlamıştır¹⁴⁰.

¹³⁵ Emir, **a.g.e.**, s.95., Arslan, 2007, s.277-79.

¹³⁶ Emir, **a.g.e.**, s.96.

¹³⁷ App.**Mithr.**X.67.

¹³⁸ Arslan, 2007, s.307.

¹³⁹ **A.e.**, s.310.

¹⁴⁰ **A.e.**, s.312-313.

Bithynia’da halk tarafından da memnuniyetle karşılanan VI. Mithradates¹⁴¹, bu eyaletin büyük bir bölümünü ele geçirdikten sonra¹⁴² Kyzikos’a geçmiştir. Fakat kral ne Kyzikos’ta ne de buradan sonraki cephelerde beklediği başarıyı elde edemeyerek Pontos topraklarına geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁴³. Bu olayın ardından savaş da Pontos Krallığı sınırları içerisine taşınmıştır¹⁴⁴.

Lucullus’un ordusuyla birlikte Pontos’a ulaşması çatışmaların yeniden alevlenmesine sebep olmuştur. Fakat buradaki savaş her iki taraf için de çeşitli sebeplerle savunma ve yıpratma stratejileri ile ilerlemiştir. Başlarda güçlü bir direniş gösteren VI. Mithradates, ilerleyen süreçte ordusu içerisindeki karışıklık sebebiyle gücünü kaybetmiştir. Bu sebeple de kral, bir süreliğine damadı II. Tigranes’in yanına kaçmıştır¹⁴⁵. Pontos Kralı’nın kaçışını fırsat gören Lucullus ise sırasıyla Kabeira, Amisos ve Pharnakeia’yı işgal ederek Pontos Eyaleti’ni kurmak için fethini tamamlamıştır¹⁴⁶.

VI. Mithradates’in peşini bırakmayan Lucullus, bir elçi aracılığıyla II. Tigranes’ten VI. Mithradates’i kendilerine teslim etmelerini istemiştir¹⁴⁷. Tigranes’in bu talebi reddetmesi ise savaşın Armenia topraklarına taşınmasına yol açmıştır. MÖ 69 yılında beraberindeki büyük ordu ile Armenia’ya doğru harekete geçen Lucullus, başkent Tigranokerta’ya ulaştıktan sonra Tigranes’in ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. II. Tigranes, stratejisini savunma üzerine kurarak başlarda başarılı bir ilerleme kaydetse de taaruza geçtikten sonra mağlup olmuştur¹⁴⁸.

Mağlubiyetin ardından Armenia’nın kuzeyine kaçan VI. Mithradates ve II. Tigranes, kaybettikleri askeri gücü burada yeniden kazanmaya odaklanmıştır. Fakat bu defa orduyu Romalılar’ın karşısına doğrudan çıkmak yerine, ani hamleler ile onları zayıflatmayı hedeflemişlerdir. Bu yıpratmalar karşısında Lucullus, MÖ 67 yılında bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır¹⁴⁹.

¹⁴¹ Plut.**Luc.**VII.

¹⁴² App.**Mithr.**X.71.

¹⁴³ App.**Mithr.**XI.72.

¹⁴⁴ Emir, **a.g.e.**, s.99.; App. **Mithr.**XI.78.; Plut.**Luc.**XIII.

¹⁴⁵ App.**Mithr.**XI.78-XII.79.; Plut.**Luc.**XV.; Arslan, 2007, s.346-362.

¹⁴⁶ Arslan 2007, s.388.

¹⁴⁷ Plut.**Luc.**XIX.1

¹⁴⁸ App.**Mithr.**XII.84.; Emir, **a.g.e.**, s.101.

¹⁴⁹ App.**Mithr.**XIII.87-89.

Lucullus'un geri çekilmesi, VI. Mithradates ve II. Tigranes'e kaybettikleri toprakları yeniden elde etme konusunda büyük bir fırsat yaratmıştır. Bu fırsatın peşinden giden ikili, Anadolu'daki Roma halkının da Lucullus'a dair rahatsızlıklarını kullanarak Kappadokia Krallığı dahil pek çok bölgeyi yeniden hakimiyet altına almayı başarmıştır. Buna karşılık Roma Senatusu, Asia ordularının komutanlığını Lucullus'un elinden alarak Gnaeus Pompeius'a vermiştir¹⁵⁰.

Pompeius, hazırlıkları için zaman kazanmak ve Mithradates'in nabzını yoklamak adına ilk adım olarak ona bir barış elçisi göndermiştir¹⁵¹. Bu sırada Romalı komutan, oldukça büyük bir ordu kurmayı başarmıştır. VI. Mithradates ise daha kıvrak manevralar ve sistematik bir savaş için ordusundaki asker sayısını azaltarak Pontos'un dağlık kesimlerine çekilmiştir¹⁵². Nihayetinde MÖ 66 yılında beklenen savaş başlamış ve Mithradates'in planladığı şekilde bu savaş, yıpratıcı nitelikli stratejik hamleler ile sürmüştür¹⁵³. Fakat Pompeius, halihazırda ağır kayıplar vermiş olan Mithradates ordusuna ulaşan gıda kaynaklarının da önüne geçince VI. Mithradates fazlasıyla güç kaybetmiştir. VI. Mithradates açısından kayıplarla devam eden savaş sırasında kral, Kelkit havzasına kadar çekilmek zorunda kalmıştır¹⁵⁴. Buradan sonra bir süre Dasteria yakınlarındaki bir dağda mevzilenen VI. Mithradates, ordusunun sayıca azalması sebebiyle burada da fazla dayanamamıştır. Kral, önce Sinoria Kalesi'ne sığınmış, sonrasında ise II. Tigranes'in yanına kaçmayı planlamıştır¹⁵⁵. Tigranes'ten red yanıtını alan VI. Mithradates, rotasını değiştirerek Bosporos Krallığı'nı armağan ettiği oğlu Makhares'in yanına gitmiştir. Burada oğlunun ihanetiyle karşılaşan kral, oğlunu tahttan indirdikten sonra Bosporos Krallığı'nın başına geçmiştir¹⁵⁶.

MÖ 64 yılında Bosporos Krallığı'nı hem karadan hem denizden çevreleyen Pompeius, böylece tam da VI. Mithradates'in korktuğu gibi tüm ticaret yollarını kapatmıştır¹⁵⁷. Bu sırada Bosporos ve Pontos halkları arasında VI. Mithradates'e karşı çıkan ayaklanmalar da kralın zayıflamasına sebep olmuştur¹⁵⁸. Bununla birlikte kralın

¹⁵⁰ App.**Mithr.**XIV.91.; Cass.Dio.XXXVI.45.

¹⁵¹ Cass.Dio.XXXVI.45.

¹⁵² Arslan, 2007, s.452.; App.**Mithr.**XVI.97.

¹⁵³ Cass.Dio.XXXVI.47.

¹⁵⁴ Emir, **a.g.e.**, s.105.

¹⁵⁵ Plut.**Pomp.**XXXII.; Emir, **a.g.e.**, s.105.; App.**Mithr.**XV.99.; Strab.**geog.**XII.3.28.

¹⁵⁶ App.**Mithr.**XV.102.

¹⁵⁷ Emir, **a.g.e.**, s.107.

¹⁵⁸ App.**Mithr.**XVI.107-108.

en büyük oğlu II. Pharnakes de Roma ile ittifak kurarak bu isyanların artmasına yardımcı olmuştur¹⁵⁹. Daha fazla direnemeyeceğini anlayan VI. Mithradates, onurlu bir ölümle hayatına son vermek adına yardımcısı Butuitos'tan kendisini kılıçla öldürmesini istemiştir¹⁶⁰. Böylece VI. Mithradates, MÖ 63 yılında yaşamını yitirmiş ve Mithradates Savaşları da sona ermiştir.

Pontos Bölgesi'nin tarihi hakkındaki tüm bu bilgilerin Kurul Kalesi'ndeki yansımalarına bakıldığında, kale mimarisinin buradaki otokton halkların yerleşim şekilleriyle birebir örtüştüğünü söylemek mümkündür. Söz konusu halklar, Pontos'un idari bir bölge halini almasından çok daha öncesinde bölge coğrafyasına uygun şekilde yüksek tepelerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca antik kaynakların aktarımına göre bu yerleşim yerlerinin neredeyse tümünde bir kale bulunuyor olması da dikkat çekicidir. Bununla birlikte, Pontos Bölgesi'ndeki yerleşimlere dair kısıtlı sayıdaki modern araştırmalar da söz konusu bölgedeki halkların Klasik ve Hellenistik dönemlerde de Hellen polislerinden çok daha farklı bir yerleşim sistemi benimsediklerini göstermektedir¹⁶¹. Buna göre Pontos Bölgesi halkları, Antik Dönem'de bazı istisnalar, -kraliyet ve tapınak bölgeleri- haricinde yoğun nüfuslu kırsal alanlarda ikamet etmiştir. Bu yerleşim yerlerindeki en dikkat çekici mimari unsurlar ise çok sayıdaki kalelerdir¹⁶².

Pontos Bölgesi'nde varlığı arkeolojik kalıntılar ve antik kaynakların aktarımlarıyla bilinen kalelerin çok sayıda olmalarındaki nedenlerden biri de işlevlerini hiçbir dönemde yitirmemiş olmalıdır. Öyle ki Mithradates Hanedanlığı'nın egemenliği süresince de kullanıldığı bilinen bu kalelere söz konusu dönemde yenileri de eklenmiştir. Bununla ilgili en önemli kaynaklardan biri, Strabon'dur. Strabon, "Geographika" adlı eserinde VI. Mithradates'e Sisis'in oğlu Antipatros tarafından bırakılan topraklardan¹⁶³ söz etmektedir. Ayrıca yazar, VI. Mithradates'in bu topraklar

¹⁵⁹ App.**Mithr.**XVI.110-111.

¹⁶⁰ Emir, **a.g.e.**, s.108.

¹⁶¹ Jakop Munk Høje, "From Kingdom to Province: Reshaping Pontos after the Fall of Mithradates VI". **Rome and The Black Sea Region: Domination, Romanisation, Resistance, Black Sea Studies**, 5, ed. Tønnes Bekker-Nielsen, Aarhus, Aarhus University Press, 2005, s.16-17.

¹⁶² A.y.; Stephen Mitchell, **Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Volume 1: The Celts and the Impact of Roman Rule**, Oxford, Clarendon Paperbacks, 1993, s.84. Ayrıca bkz.: Eckart Olshausen, Joseph Biller, **Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches**, Wiesbaden, 1984, (harita).

¹⁶³ Küçük Armenia'nın bir bölümü. Bkz.: Luis Ballesteros Pastor, "The Meeting Between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia", **Cedrus**, 2, 2014, s.227-228.

üzerinde yetmiş beş adet kale inşa ettirdiğini ve bu kalelerde hazinelerini sakladığını aktarmaktadır. Bununla birlikte Pontos kralının Pompeius ile olan mücadelesi sırasında bu kalelere sığındığı da yine Strabon tarafından verilen bilgiler arasındadır¹⁶⁴.

Gerek lokalizasyon gerekse de şimdiye dek gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen buluntular ışığında Kurul Kalesi'nin Strabon'un bahsettiği yetmiş beş VI. Mithradates kalesinden biri olduğu düşünülmektedir¹⁶⁵. Nitekim kalede bolca bulunan depo alanları, savaş araç gereçleri ve mimariye yansıyan evreler de Mithradates Savaşları'nın kalıntıları olarak değerlendirilmektedir¹⁶⁶.

Pontos Bölgesi tarihine dair bilinen ve Kurul Kalesi'nde de izlerine rastlanan bir diğer husus da Pompeius'un Mithradates Savaşları sonrası izlediği politika ile ilgilidir. Pontos Bölgesi'ni Roma eyaletine dönüştürme çalışmaları sırasında Pompeius'un buradaki kaleleri bir daha kullanılamayacak şekilde harap ettirdiği bilinmektedir¹⁶⁷. Kurul Kalesi'nin VI. Mithradates Dönemi sonrasında tamamen terk edilmiş olması¹⁶⁸ da bu bilgiyi desteklemektedir.

1.3. Araştırma Tarihi

Diğer pek çok niteliğinin yanı sıra özellikle önemli bir gezgin ve yazar olarak bilinen Trabzonlu P. Minas Bijişkyan (1777-1851), 1817-1819 yıllarında Karadeniz'de gerçekleştirdiği gezileri anlatan bir eser kaleme almıştır. 1969 yılında Hrand D. Andreasyan tarafından çevirmenliği ve düzenlemesi yapılan “Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-1819” adlı bu eserde Bijişkyan, “Ordu Dağı” olarak isimlendirdiği bir yükseltide konumlanan bir kaleden söz etmektedir. Yazarın aktarımına göre bu kalenin demir bir kapısı ve tepenin eteğindeki ırmağa inen yüksek merdivenleri bulunmaktadır¹⁶⁹. Bijişkyan'ın bu betimleri, Melanthios Irmağı yanında ve yüksek bir tepe üzerinde yer alan Kurul Kalesi'ne oldukça benzemektedir. Eğer

¹⁶⁴ Strabon, bahsi geçen yetmiş beş kalenin en önemlileri arasında Sinoria, Hydara ve Basgoedariza kalelerini saymaktadır. Bkz.: Strab.*geog.*XII.3.28.

¹⁶⁵ Şenyurt, Akçay, *a.g.e.*, s.223.

¹⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz.: Umut Zoroğlu, “**Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Savaş Araç Gereçleri**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021, *b.a.*

¹⁶⁷ Høje, *a.g.e.*, s.16.

¹⁶⁸ Şenyurt, Akçay, *a.g.e.*, s.222.

¹⁶⁹ P. Minas Bijişkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-1819**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1411, 1969, s.37.

yazarın bahsettiği yapı Kurul Kalesi ise Bijişkyan'ın eserinin Kurul Kalesi hakkında bilgi veren ilk kaynak olduğunu söylemek mümkündür.

Kurul Kalesi'nde bilimsel standartlarda gerçekleştirilen ilk araştırma 1985 yılına tarihlenmektedir. Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu ve ekibi, söz konusu yılın Nisan-Mayıs aylarında Ordu ilinde gerçekleştirdikleri yüzey araştırmaları sırasında Kurul Kalesi'nin yer aldığı tepede de gözlemlerde bulunmuştur. Antik adı halen bilinmeyen kalenin modern adı ilk kez bu araştırmanın raporunda, "Kurul kayalıkları" ve "Kurul tepesi" olarak anılmıştır. Raporda ayrıca söz konusu alanda rastladıkları yanmış kerpiç parçalarına ve 2 m kalınlığındaki duvar kalıntılarına da değinilmiştir. Buna ek olarak, Kurul tepesi üzerinde konumlanan ve 2 m genişliğinde ağız çapına sahip olan bir sarnıçtan da söz edilmektedir. Çilingiroğlu, araştırmaları sırasında ele geçirdikleri çatı kiremitleri ve keramik parçalarının ışığında kaledeki en eski yerleşimin MÖ 5. ve 4. yy'lara tarihlenebileceğini ileri sürmüştür¹⁷⁰.

Kurul Kalesi'nde başka bir yüzey araştırması ise 1990 yılında Prof. Dr. Mehmet Özsait ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ordu-Mesudiye odaklı araştırmaları sırasında Kurul kayalıkları ve Kurul tepesini de inceleyen ekip, söz konusu alanın defineciler tarafından tahrip edilmiş olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Özsait, araştırma raporunda bu tahribat sonucu açığa çıkan temel kalıntıları arasında Roma Dönemi'ne tarihlendirilen keramik parçalarına¹⁷¹ rastladıklarını bildirmiştir. Bunun yanı sıra tıpkı Çilingiroğlu gibi Özsait de kayaya oyulmuş 2 m çapına sahip bir sarnıcın varlığından söz etmektedir. Özsait, bu sarnıcın tarihi için MÖ 2. yy'ı işaret etmiştir¹⁷².

¹⁷⁰ Altan Çilingiroğlu, "Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması, 1985", **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1986, s.313. Kurul Kalesi'nde söz konusu yüzey araştırmalarının gerçekleştirilmiş olduğu düşünülen Dilek Kayası/Sunak Kayası ve çevresinde yürütülen kazı çalışmalarında elde edilen keramik parçalarının en erken MÖ 2. yy'a tarihlenebileceği saptanmıştır. Yine burada ele geçen sikkelerin de II. Prusias (MÖ 185-149) dönemine ait olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla Kurul Kalesi'ndeki en eski yerleşim için arkeolojik buluntuların sunduğu tarih, MÖ 2. yy'dır. Bkz.: Salih Okan Akgönül, "**Kurul Kalesi 2010-2017 Yılları Sikke Buluntuları**", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.65.

¹⁷¹ Söz konusu keramik parçaları hakkında detaylı bilgi için bkz.: Leyla Yorulmaz, "**Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Seramikleri**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019, s.19.

¹⁷² Mehmet Özsait, "1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1991, s.357, dn.2.

Ordu Müze Müdürlüğü, 1999-2000 yıllarında Kurul tepesinde bir temizlik çalışması gerçekleştirmiş ve bu çalışmanın detaylarını bir rapor ile kaydetmiştir. Buna göre söz konusu çalışmalar, raporda “dehliz/mağara” olarak isimlendirilen Basamaklı Tünel ve “sarnıç” olarak isimlendirilen Kaya Rezervuarı’nda sürdürülmüştür. Bu alanların içleri boşaltılıp buluntular¹⁷³ toplandıktan sonra Kurul tepesi, bir mesire alanı haline getirilmiştir. Fakat mesire alanı düzenlemesinde tepeye inşa edilen beton yol ve teraslama uygulamaları alanda kısmi bir tahribata yol açmıştır¹⁷⁴.

1.4. Kurul Kalesi Kazıları

Kurul Kalesi’nde gerçekleştirilen tüm bu yüzey araştırmaları ve temizlik çalışmaları sırasında elde edilen arkeolojik veriler, söz konusu alanda bilimsel bir kazı gerçekleştirilmesi için önemli bir teşvik oluşturmıştır. Nitekim 2010 yılına gelindiğinde bununla ilgili ilk adım atılmış; Kurul Kalesi Kazıları, Ordu Müze Müdürlüğü başkanlığı ve Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt’un bilimsel danışmanlığı altında resmi olarak başlatılmıştır. Ordu ili sınırları dahilinde gerçekleştirilen ilk bilimsel kazı olmasıyla bir adım öne çıkan Kurul Kalesi Kazıları, aynı zamanda Doğu Karadeniz’in uzun süreli ilk bilimsel kazısı olmasıyla da bölge arkeolojisi adına büyük önem taşımaktadır¹⁷⁵.

1.4.1. Çalışma Alanları

Kurul Kalesi’nin üzerinde konumlandığı tepe, doğu-batı yönünde ortalama 75 m ve kuzey-güney yönünde ortalama 250 m ölçülerinde bir alan sunmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan mimari, kalenin inşasının bu alanın topografik özelliklerine uygun şekilde gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Kurul Kalesi, birbiriyle yaklaşık 20 m’lik kot farkına sahip iki ana sektörden oluşmaktadır. Buna göre tepenin zirvesinde bulunan Dilek/Sunak Kayası açık hava tapım alanından Kapı Alanı’na kadar uzanan sektör, “İç Kale” olarak isimlendirilmiştir. Kapı Alanı’ndan başlayıp kuzey yönde uzanan sektör ise “Kuzey Teras” adıyla anılmaktadır. Bu iki sektör, “Kapı Koridoru” olarak adlandırılan 80 m uzunluğunda bir alan ile birbirine

¹⁷³ Keramik parçaları ve VI. Mithradates Dönemi’ne tarihlendirilen 6 adet bronz sikke. Bkz.: Yorulmaz, 2019, s.20.

¹⁷⁴ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.222-223.

¹⁷⁵ **A.y.**

bağlanmaktadır. Ayrıca kalenin kullanıldığı dönemde İç Kale ile Kuzey Teras arasındaki geçişi sağlamak adına taş basamaklar oluşturulduğu tespit edilmiştir¹⁷⁶.

1.4.1.1. İç Kale

Kurul Kalesi'nde 2010-2013 yılları arasındaki kazı çalışmaları sırasında öncelikli olarak İç Kale sektörüne odaklanılmıştır. Burada yer alan Basamaklı Tünel ve Kaya Rezervuarı'nın yanı sıra İç Kale'nin güneyindeki zirvede konumlanan Dilek/Sunak Kayası üzerinde de detaylı incelemeler gerçekleştirilmiştir¹⁷⁷.

Kült mekânları ile ilgili bölümde detaylıca ele alacağımız Dilek/Sunak Kayası'nda bu alanın kültürel işlevini kanıtlayan mimari düzenlemeler saptanmıştır. Ayrıca kaya üzerinde ele geçen pişmiş toprak kandiller ve sunu kabı da kültürel pratikler ile ilişkilendirilmiştir¹⁷⁸. Dilek/Sunak Kayası üzerinde yürütülen çalışmaların bir diğer önemli buluntusu ise sikkelerdir. Nitekim söz konusu alanda bulunmuş olan II. Prusias Dönemi'ne (MÖ 185-149) ait iki adet bronz sikke, Kurul Kalesi'ndeki yerleşimi en erken MÖ 2. yy'a tarihlemektedir¹⁷⁹.

Kurul Kalesi'ndeki varlığı çok eski yıllardan beri bilinen Basamaklı Tünel, arkeolojik kazılar sırasında da en çok önem verilen alanlardan biri olmuştur. Uzunluğu 157 m, genişliği 2,7 m ve yüksekliği 3 m olarak ölçülen tünele ulaşımın 381 basamak ile sağlandığı tespit edilmiştir. 1999-2000 yıllarındaki temizlik çalışmaları sırasında ele geçen VI. Mithradates sikkeleri dolayısıyla Basamaklı Tünel'in MÖ 1. yy'da aktif şekilde kullanılıyor olduğu düşünülmektedir. Fakat veri azlığı sebebiyle tünelin fonksiyonu kesin olarak saptanamamıştır¹⁸⁰.

Kurul Kalesi'nin konumlandığı alanda yürütülmüş olan yüzey araştırmalarının raporlarında “sarnıç” olarak adlandırılan Kaya Rezervuarı, kazı çalışması sırasında da üzerinde durulan mimari öğelerden biri olmuştur. Ortalama 6 m çapında ve 8 m derinliğindeki rezervuarın çevresinde gerçekleştirilen kazılarda duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca buranın kullanıldığı dönemde üzerinin bir çatı ile örtüldüğüne dair

¹⁷⁶ A.e. s.226-227.

¹⁷⁷ Yorulmaz, 2019, s.22.

¹⁷⁸ Şenyurt, Akçay, a.g.e., s.228-229.

¹⁷⁹ A.y.; Akgönül, 2018, s.65.

¹⁸⁰ Detaylı bilgi için bkz.: A. Emirhan Bulut, “Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s.146-150.

de buluntular ele geçmiştir. Yeni çalışmalar doğrultusunda Kaya Rezervuarı'nın bir sarnıç ya da tahıl ambarı olduğu ileri sürülmektedir¹⁸¹.

İç Kale'deki kazı çalışmaları, bahsi geçen mimari öğelerden sonra alanın kuzeybatısına yönlendirilmiştir. Buradaki çalışmalar sonucunda depo olarak kullanıldığı düşünülen 13 mekân açığa çıkarılmıştır. Devam eden süreçte güneydoğu yönünde sürdürülen kazı çalışmalarında ise kuzeybatı yönündeki mekânlara paralel 5 mekân daha saptanmıştır¹⁸². Bu mekânların fonksiyonlarının gerek daha geniş alanlara sahip olmaları gerekse de içlerinde ele geçen buluntular dolayısıyla kuzeybatıdaki mekânlardan farklı olduğu düşünülmektedir¹⁸³. Bununla birlikte, İç Kale'nin güneydoğusundaki kazı çalışmaları tamamlanmadığından buradaki toplam mekân sayısı da henüz belirlenmemiştir.

İç Kale'de açığa çıkarılan bir diğer önemli mimari ise iki kademeli olduğu ve Kuzey Teras ile birlikte tüm mimariyi çevrelediği tespit edilen sur duvarlarıdır. Genişliği ortalama 1,50 m olarak ölçülen birinci kademe sur duvarları, ana kayaya oyulmuş yataklar üzerinde yükselmektedir. Ana kayanın formuna uygun şekilde yer yer kırılma, genişleme ve daralma gözlenen sur duvarlarının bazı alanlarda 2,15 m kalınlığa ulaşabildiği görülmektedir. Sur duvarlarının söz konusu kalınlığa ulaştığı alanlarda kulelerin bulunabileceği düşünülmektedir. Duvar hattında kırılmaların olduğu kısımlarda ise dış-alt kısımda oluşturulan teraslara inen basamaklar tespit edilmiştir¹⁸⁴.

Birinci kademe sur duvarının dışında kalan teraslarda daha önce bahsi geçen kuzeybatı ve güneydoğu yöndeki mekânlar yer almaktadır. Bu mekânlar ise ikinci kademe sur duvarına yaslanmaktadır. İkinci kademe sur duvarları da tıpkı birinci kademe duvarlar gibi ana kayaya oyulmuş yataklar üzerine inşa edilmiştir¹⁸⁵. Ayrıca sur duvarları arasında ele geçen kiremitler, mekânların üzerinin örtülü olduğunu göstermektedir. Fakat İç Kale'nin üzerinin tamamen örtülü olduğuna dair herhangi bir bulgu yoktur¹⁸⁶.

¹⁸¹ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁸² Yorulmaz, 2019, s.22-23.

¹⁸³ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.230.

¹⁸⁴ **A.y.**

¹⁸⁵ **A.y.**

¹⁸⁶ **A.e.**, s.229.

1.4.1.2. Kapı Koridoru

İç Kale ile Kuzey Teras'ı bağlayan Kapı Koridoru, 80 m uzunluğunda ve doğu batı yönlerinde mekânlarla sınırlandırılmış bir geçiş alanıdır. Bu koridorun kuzeyinde, kaçak kazılar sebebiyle fazlasıyla tahrip olmuş ve ancak temel seviyesinde korunabilmiş bir kapı tespit edilmiştir. Bu kapının ardından ana kayaya uzanan basamaklar, ikinci bir kapıya ulaşmaktadır. Tıpkı ilk kapı gibi iki evreli olduğu anlaşılan ikinci kapı da yalnızca temel seviyesinde korunabilmiştir. Bu kapının ardından İç Kale'deki Basamaklı Tünel'e ulaşılmaktadır¹⁸⁷.

Kapı Koridoru alanında İç Kale'nin kuzey ucu ve Kuzey Teras'ın kuzey ucunu kapsayan çalışmalar sırasında açığa çıkarılan taş yığma¹⁸⁸, Kurul Kalesi'nin kültürel fonksiyonu ile ilgili önemli alanlardan biridir. Güneydoğu yönünde ana kaya boyunca devam eden ve Dionysos Sunağı¹⁸⁹na kadar uzanan bu taş yığmanın arasında önemli kültür malzemelerine rastlanılmıştır¹⁹⁰.

1.4.1.3. Kuzey Teras

Kurul Kalesi'ndeki kazı ve araştırma çalışmaları, 2013 yılı itibarıyla Kuzey Teras'a yönlendirilmeye başlanmıştır¹⁹¹. Kalenin en geniş mimari alanına sahip olan bu sektör; Kybele Heykeli'nin *in situ* halde bulunduğu Anıtsal Kapı'ya ek olarak, Dionysos Sunağı gibi mimari alanları içerisinde bulundurması sebebiyle bu çalışmanın konusu dahilinde de ayrıcalıklı bir önem taşımaktadır¹⁹².

Ana kayanın biçimine uygun olarak kuzeydoğu yönde uzanan Kuzey Teras'ın batı yönünde iki evreli sur duvarının devamı tespit edilmiştir. Ayrıca bu alanda doğu ve batı yönünde birbirini takip eden pek çok mekân ortaya çıkarılmıştır. Farklı işlevlere sahip bu mekânlar arasında batı yönde sıralananların İç Kale'de olduğu gibi

¹⁸⁷ A.e., s.231.

¹⁸⁸ Kaya Kült Alanı.

¹⁸⁹ Söz konusu alan ve buradan elde edilen buluntular ile ilgili detaylı bilgilere "Dionysos Sunağı" başlığında değinilmiştir.

¹⁹⁰ S. Y. Şenyurt v.d., "Kurul Kalesi 2017 Yılı Kazı Çalışmaları", **40. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2019, 696-697.

¹⁹¹ S. Y. Şenyurt, A. Akçay, A. E. Bulut, "Kurul Kalesi 2016 Yılı Kazı Çalışmaları", **39. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2017, s.136.

¹⁹² Bu alanların ve kültürel nitelik taşıdığı düşünülen diğer mekânların detaylı açıklamalarına üçüncü bölümde yer verilmiştir.

sur duvarına bitişik olarak inşa edildiği görülmektedir. Bununla birlikte doğu ve batı yöndeki mekânların birbirine paralel olarak uzanması ve geniş bir koridor ile ayrılıyor olması da yine İç Kale mimarisini anımsatmaktadır¹⁹³. Fakat 2019 yılında batı yönde açığa çıkarılan kazemat benzeri yapılar¹⁹⁴ ve takip eden yıllarda kuzey yönde tespit edilen, kalenin geri kalanından farklı mimari özelliklere sahip mekânları ile Kuzey Teras; Kurul Kalesi için alışılmışın dışında bir plan sunmaktadır.

Kuzey Teras'taki en dikkat çekici buluntu gruplarından birini oluşturan kült malzemelerine ek olarak, *in situ* haldeki büyük pithosların yer aldığı depo alanları¹⁹⁵, Olynthos tipi değirmenlerin tespit edildiği iki mekân ve çok sayıda savaş malzemesinin bir arada bulunduğu mekânlar da bu alanın önemini artırmaktadır¹⁹⁶.

Gerek İç Kale'de gerekse de Kuzey Teras'ta yürütülen kazı çalışmaları sırasında yoğun akroter ve stroter parçaları sayesinde saptanabilen son evreden önce yangın izlerine rastlanmıştır. Bu yangın izleri, Mithradates Savaşları sırasında kaleye yapılan saldırıların bir sonucu olarak yorumlanmıştır¹⁹⁷. Nitekim Kurul Kalesi'nde şimdiye dek elde edilen bulgular, kalenin VI. Mithradates Dönemi'nin sonu ile birlikte tamamen terk edildiğini göstermektedir. Buna göre MÖ 2. yy ile MÖ 1. yy arasında kullanıldığı düşünülen¹⁹⁸ Kurul Kalesi'nde kazı ve araştırma çalışmaları halen devam etmektedir.

¹⁹³ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.232.

¹⁹⁴ Zoroğlu, 2021, s.33.

¹⁹⁵ Yorulmaz, 2019, s.36.

¹⁹⁶ Zoroğlu, 2021, s. 33 ve 35.

¹⁹⁷ **A.e.**, s.34.; Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.231.

¹⁹⁸ Şenyurt, Akçay, **a.g.e.**, s.222.

İKİNCİ BÖLÜM

KURUL KALESİ'NDE SAPTANAN KÜLTLER

2.1. Ana Tanrıça/Kybele

Antik Yunanca'da "Kybele", Latince'de ise "Cybele" olarak isimlendirilen ana tanrıçanın tapınımına dair kesin olarak tespit edilebilen ilk izler, MÖ 1. bin yılın erken dönemlerine tekabül etmektedir¹. Anadolu'dan doğup süregelen zaman içerisinde Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'daki Akdeniz medeniyetlerinin tamamına yayıldığı tespit edilen ana tanrıça kültü; MS 5. yy'a -Roma İmparatorluğu'ndaki paganizmin son dönemlerine- kadar varlığını korumuştur².

Tanrıçanın adının yer aldığı ilk epigrafik eserler, MÖ 7. yy'a tarihlendirilen Phrygia yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda tanrıçadan bahsederken Phrygia dilinde "Ana" anlamına gelen, "Matar" özel isminin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu yazıtlardan iki tanesinde bu ismin önüne "Dağın" anlamındaki "Kubileya" sıfatının eklendiği tespit edilmiştir. Buna göre araştırmacılar, tanrıçanın Phrygia'da "Dağın Anası" olarak adlandırıldığını ileri sürmüştür³. Buna ek olarak, "Kubileya" kelimesinin genel olarak "dağ" ifadesini karşılayabileceği gibi, özel bir dağ ismi olabileceği de ihtimal dahilinde gösterilmektedir⁴. MS 2. yy'a ait Antik Yunan dilinde kaleme alınan Phrygia yazıtlarında ise bu kez tanrıçanın "Meter Thea (Μήτηρ Θεα)", yani "Ana Tanrıça" olarak isimlendirildiği görülmektedir⁵.

¹ Ana tanrıça kültürünün ortaya çıkış tarihi halen tartışılmakta olan bir konudur. MÖ yaklaşık 6000'den itibaren görülmeye başlanan kadın figürleri, kimi araştırmacılar tarafından "Ana Tanrıça" olarak isimlendirilirken kimileri de bu figürlerin bilinen ana tanrıçanın atası olduğunu savunmaktadır. Bu iki görüşe karşılık bazı araştırmacılar ise söz konusu figürlerin tanrısal nitelikli olduğu düşüncesine dahi şüphecilik yaklaşmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu tartışmaların henüz ortak bir sonuca varmamış olması sebebiyle bu çalışmada ana tanrıça kültürünün başlangıç tarihi olarak, Phrygia'daki "Tanrıça Matar" kültürünün ortaya çıkışı temel alınmıştır.

² Lynn E. Roller, **Anadolu Kybele Kültü: Ana Tanrıça'nın İzinde**, çev. Betül Avuç, İstanbul, Alfa Yayınları, 2013, s.20.

³ Claude Brixhe, Michel Lejeune, **Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes**, Paris, 1984, no: B-01 ve W-04.

⁴ Claude Brixhe, "Le nom de Cybele", **Die Sprache** 25, 1979, s.40-45.; Strabon (**geog.**12.5.3. ve 10.3.12), Phrygialı Kybele'nin adını Kybelon (Κυβέλων) isimli bir yerden aldığını aktarmaktadır. Ovidius (**Fast.**4.363-364) ise Gallos Irmağı'nın yerini tarif ederken, "...yeşil Cybele ile yüksek Celaenae arasında..." ifadesini kullanmıştır. Bu da "Cybele" kelimesinin bir yer adı olabileceğini düşündürmektedir.

⁵ C. H. Emilie Haspels, **The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments**, New Jersey, Princeton Press, 1971, s. 199-200.

Antik Yunan yazılı kaynaklarına bakıldığında ana tanrıçanın Phrygia'ya benzer şekilde “Ana” anlamına gelen “Meter (Μήτηρ)” adını aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde “Meter Theon (Μήτηρ Θεών)” (Tanrıların Anası) olarak isimlendirilmeye başlanması, tanrıçanın Hellen Pantheonu'nda ne denli önemli bir yere sahip olduğunu da açıkça göstermektedir⁶.

Roma Pantheonu'na bakıldığında tanrıçanın Hellen Pantheonu'ndaki ile benzer isim özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Nitekim tanrıça, burada “Magna Mater” (Büyük Ana) olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca Roma'ya ait yazılı kaynaklarda tanrıçanın adının “Mater Deum Magna Idea”, yani “Tanrıların İdalı Büyük Anası” olarak anıldığına da sık sık rastlanılmaktadır⁷.

Tanrıçanın Phrygia yazıtlarında kullanılan “Kubileya” sıfatı; Antik Yunanca'ya “Kybele (Κυβέλη)”, Latince'ye ise “Cybele” olarak geçmiştir⁸. Fakat bu ifadeler Antik Yunan ve Roma'da bir sıfat olarak değil, doğrudan tanrıçanın adı olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kybele/Cybele adının sadece antik yazarlar tarafından kaleme alınan edebi eserlerde kullanıldığı, kültle ilişkili adak yazıtı vb. üzerinde ise asla yer almadığı bilinmektedir. Bu tür eserlerde tanrıça her zaman Meter/Magna Mater adıyla anılmıştır⁹.

2.1.1. Ana Tanrıça Kültünün Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Gelişimi

MÖ 1200 civarında Makedonia ve Thrakia üzerinden dalgalar halinde bir göç hareketi ile Anadolu'ya ulaşan Phryg'ler, burada kendilerine sağlam bir yer edinmiş ve Antik Dönem'e uzanan tarihleri boyunca çeşitli medeniyetleri etkisi altına almış önemli bir Thrak kavmi olarak bilinmektedir¹⁰. Phryg'lerin söz konusu etkilerinin arasında en güçlüsü ise şüphesiz din konusunda olmuştur. Çünkü kökeni ve farklı toplumlarda nasıl kabul gördüğü halen tartışılmakta olan ana tanrıça kültü, Phrygia'da

⁶ Roller, **a.g.e.**, s.21.

⁷ **A.y.**

⁸ Brixhe, **a.g.e.**, s.43.

⁹ Roller, **a.g.e.**, s.21.

¹⁰ Peter Carrington, “The Heroic Age of Phrygia in the Ancient Literature”, **Anatolian Studies**, XXVII, 1977, s.117 vd.; James Patrick Mallory, **In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth**, Londra, 1989, s.30 vd.; Robert Drews, “Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe”, **Klio** 75, 1993 s.9 vd.; Rahşan Tamsü Polat, “Yeni Buluntular Işığında Phryg Kaya Altarları ve Bir Tipoloji Önerisi”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Eskişehir, 10/1, 2010, s.204.

doğmuş ve uzun yıllar boyunca farklı kültürlerin inanç sistemlerinde en az Phrygia'daki kadar önemli bir yer tutmuştur.

Ana tanrıça kültünün başlangıç noktası olarak Phrygia'nın işaret ediliyor olmasının sebebi, Anadolu'da -yazılı kaynaklarla kanıtlı halde- "Ana" adıyla hitap edildiği bilinen ilk tanrıçanın Matar olmasıdır¹¹. Çok tanrılı bir inanç sistemine sahip olmalarına rağmen Matar kültünün Phrygia'nın en önemli kültü olduğu¹² bilinmekle birlikte; Tanrıça Matar'ın Phrygia'daki tek antropomorfik tasvir edilen tanrısal figür olması da bunun bir kanıtı olarak gösterilmektedir¹³.

Phryg Pantheonu'nda bir doğa tanrıçası olarak yerini alan Matar, bereket/bolluk ve doğurganlığı simgelemektedir. Ayrıca Tanrıça Matar'ın kentin ve genç kızların koruyucusu olarak nitelendirildiği, doğanın ve vahşi hayvanların egemeni kabul edildiği de bilinmektedir. Burada söz konusu olan bereket ve bolluk, tarım toplumu olan Phryg'ler için özel bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla Tanrıça Matar da diğer tüm Phryg tanrıları arasında bir adım öne çıkmaktadır¹⁴. Buna ek olarak, Matar'ın Phrygia'daki önemini vurgulayan bir diğer konu da kraliyet ile arasındaki olası bağdır¹⁵. Buna göre tanrıçanın "krallığın koruyucusu" sıfatına da sahip olabileceği düşünülmektedir. Fakat durum böyleyse de Matar'ın yalnızca toplumun üst kesimiyle değil, bütün halk ile ilişkili olduğu açıktır¹⁶.

Tanrıça Matar'ın Phrygia'daki betimlerine ilk olarak MÖ 7. yy'da rastlanmaktadır. Bu tarihten önce, MÖ 8. yy'dan itibaren, ana tanrıça kültünü temsil

¹¹ Roller, **a.g.e.**, s.86.

¹² **A.e.**, s.87.

¹³ Fahri Işık, **Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege'de Buluşması**, AKMED, İstanbul, 1999, s.15.; S. Yücel Şenyurt, Serra Durugönül, "Kurul (Ordu) Kalesi'nde Bir Kybele Heykeli", **OLBA XXVI**, 2018, s.313.

¹⁴ Richard David Barnett, "Phrygia And The Peoples Of Anatolia In The Iron Age", **Cambridge Ancient History**, XXX, vol. I-II, 1967, s.21; Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı" **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi** 29, 1-4:1, 1979, s.210; Taciser Tüfekçi Sivas, **Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Kaya Anıtları**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999, s.193; Veli Sevin, **Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2003, s.264.

¹⁵ Midas kentinde bulunan kült anıtının üzerindeki yazıtta, anıtın "Ates" tarafından "Midas"a adandığı belirtilmiştir. Bu ve benzer örnekler dolayısıyla araştırmacılar, Phrygia krallarının ana tanrıça kültü çatısı altında tanrıça ile birlikte onurlandırılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Bkz.: Sevim Buluç, "The Architectural Use of the Animal and Kybele Reliefs Found in Ankara and Its Vicinity", **Source** 7, 3/4, 1988, s.20-21.; Roller, **a.g.e.**, s.137.; Bøgh, Matar'ın kraliyet ile ilişkisine kesin gözüyle bakmakla birlikte tanrıçanın şehir koruyucusu, güç tanrıçası ve aristokrat tabakaya hitap eden en seçkin tanrıça olduğunu ileri sürmektedir. Bkz.: Brigitte Bøgh, "Mother of Gods: Goddess of Power and Protector of Cities", **NVMEN**, 59, 2012, s.35.

¹⁶ Roller, **a.g.e.**, s.137.

eden küçük idollerin varlığı bilinse de Matar'a ait anıtsal bir plastikte hiç karşılaşılmamıştır¹⁷. Tüm kabartma ve serbest heykeltıraşı eserlerde olgun bir kadın olarak tasvir edilen tanrıça, Hellen kültürüyle buluşana dek her zaman ayakta betimlenmiştir. Yine tüm tasvirlerinde frontal duruşa sahip olduğu görülen Matar, genellikle ellerini gövdesinin üzerine çapraz halde yerleştirmiş ve atribülerini¹⁸ taşır şekilde durmaktadır. Tanrıçanın başlıca aksesuarı başının üzerinde kat kat yükselen ve üst kısma doğru genişleyen polosudur. Polosun üzerinden tanrıçanın topuklarına kadar uzanan örtü, kimi zaman tek kimi zaman ise çift ucundan belindeki kemere sıkıştırılmış olarak görülebilmektedir. Matar, boynundan ayaklarına kadar tüm vücudunu örtecek kadar uzun, vücut hatlarını tamamen gizleyecek kadar bol ve kalın bir giysi giymektedir. Bu giysinin üzerinden belini sıkıca saran kemer, kalın kumaşlı elbise üzerinde belirgin kıvrımlar oluşmasını sağlamaktadır¹⁹.

Tanrıça Matar'ın temel ikonografisini oluşturan tüm bu detaylar, MÖ 1. binyıl Geç Hitit Dönemi'nde yaygın bir külte sahip olan Kubaba ile dikkate değer düzeyde benzerlik taşımaktadır. İki tanrıça arasındaki ikonografi ve isim benzerlikleri²⁰, Tanrıça Matar'ın kendisinden az bir zaman önce ortaya çıkan Hitit Tanrıçası Kubaba'dan doğduğunu düşündürmektedir²¹. Fakat yine de Matar ve Kubaba'nın karakterlerini vurgulayan atribüleri arasındaki önemli farklar, bu tanrıçaların

¹⁷ Roller, **a.g.e.**, s.133.; Tamsü-Polat, 2010, s.205

¹⁸ Atmaca ve şahin gibi yırtıcı kuşlar ile aslan, Matar'ın en çok karşılaşılan atribüleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte tanrıçanın içki kabı olarak nitelendirilen çeşitli kapları taşıırken tasvir edildiğine de sıkça rastlanılmaktadır. Ayrıca nadir de olsa Matar'ın yanında karışık yaratıklar ve küçük boyutlu avlanan/tanrıçaya hizmet eden erkek figürleri görülebilmektedir. (Roller, **a.g.e.**, s.72-79 ve 112.)

¹⁹ Tanrıça Matar'ın tasvirleri ile ilgili detaylı bilgi ve katalog için bkz.: Friederike **Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst**, Tübingen, 1983.

²⁰ Tanrıça Matar'ın Lykia'da kullanılan Hellenleştirilmiş adı olan Kybebe (Κυβήβη), bazı araştırmacılar tarafından Geç Hitit Tanrısı Kubaba'nın ismiyle özdeşleştirilmiştir. Bkz.: William Foxwell Albright, "The Anatolian Goddess Kubaba" **Archiv für Orientforschung** 5, 1929, s.229-231.; Emmanuel Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle", **In Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasbourg 22-24 mai 1958 (Travaux du Centre d'Études Supérieures spécialisé d'Histoire des Religions de Strasbourg)**, Paris, Presses Universitaires de France, 1960, s.297-299.; Roller, **a.g.e.**, s.68.

²¹ Geç Hitit kökenli Kubaba'nın Phrygia Tanrıçası Matar'ın öncüsü olduğunu savunan çalışmalar için bkz.: Laroche, **b.a.**; Kurt Bittel, "Phrygisches Kultbild aus Boğazköy", **Antike Plastik** 2, 1963, s.17.; André Dupont-Sommer, Louis Robert, **La Déesse de Hierapolis-Castabala, Cilicie**, Paris, A. Masionneuve, 1964, s.7-8.; Naumann, **a.g.e.**, s.18; G. M. Anossov Hanfmann, "On the Gods of Lydian Sardis", ed. R. M. Boehmer **Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für K. Bittel**, Mainz, 1983, s.224-225; M. Johanna Mellink, "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", **Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens**, Mainz, 1983 s.358-359.; Walter Burkert, **Greek Religion**, çev. J. Raffan, Cambridge, 1985, s.177.

birbirinden farklı kimliklere sahip olduğunun bir göstergesi şeklinde yorumlanabilmektedir. Bunun yanı sıra iki tanrıçanın doğdukları kültürler içerisindeki farklı konumları, tasvirlerinin sergilendiği alanlardan da anlaşılabilir. Bu tasvirlerle eşlik eden diğer figürlerin ikonografik özellikleri ve sahne içerisindeki rolleri de farklı büyütülmektedir²². Tüm bu veriler ışığında, Tanrıça Matar'ın ikonografisinde inkâr edilemez şekilde Kubaba'dan etkilenildiğini fakat kimlik ve karakter açısından bir etkileşimin söz konusu olmadığını söylemek mümkündür²³. Yine de bu konu, henüz tartışılmaya devam etmektedir.

Tanrıça Matar'ın değişmez ikonografik özelliklerinden biri de neredeyse tüm tasvirlerinde kullanılan mimari çerçevelerdir. Eğik çatılı bir yapı olarak gözlenen mimari çerçeve bazen oldukça sade bazen de çeşitli bezemelerle süslenmiş olarak görülebilmektedir. Bu çerçeve içerisinde tanrıça, yapının kısa kenarındaki bir eşikte durur gibi konumlandırılmıştır²⁴.

Phrygia kültürünün Orta Anadolu'nun büyük bir bölümü ve aynı zamanda Tyana Yöresi'ni etkisi altına almış olması, ana tanrıça kültünün daha en başında geniş bir alana yayılmasına katkıda bulunmuştur. Öyle ki bu kült, Hellen'lerin inanç sisteminde de kabul görmüş ve hatta burada da Hellenistik Dönem'e kadar Phrygia'daki biçimine benzer bir ikonografi ile yer almıştır²⁵.

Phrygia ve Hellen halklarının gerek ticari gerekse de siyasi nedenlerle MÖ 8. yy'dan itibaren yakın ilişki halinde oldukları bilinmektedir²⁶. Matar kültünün Hellen Pantheonu'na geçişi de olasılıkla iki toplum arasındaki bu etkileşimler sayesinde gerçekleşmiş olmalıdır.

Hellen Tanrıçası Meter ile ilişkili ilk buluntu grubu, Ionia Bölgesi'nde yer alan Miletos kentinde tespit edilmiştir. MÖ 6. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen bu adak kabartmalarında tanrıça, Phrygia öncülüne oldukça benzer şekilde bir naiskos

²² Matar ve Kubaba'nın karşılaştırılması konusunda detaylı bilgi için bkz.: Roller, **a.g.e.**, s.67-82.

²³ Kubaba ile Matar'ın birbiriyle ilişkili olması fikrine şüpheli yaklaşan çalışmalar için bkz.: Ekrem Akurgal, **Späthethitische Bildkunts**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 60, 1949, s.111.; Brixhe, **a.g.e.**, s.40.; Fritz Graf, "The Arrival of Cybele in the Greek East", **Proceedings of the VIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies**, ed. J. Harmatta, Budapeşte, 1984, s.117-120.

²⁴ Roller, **a.g.e.**, s.111.

²⁵ **A.e.**, s.133.

²⁶ Herodotos (I.14), MÖ 8. yy sonunda Phryg Kralı Midas'ın Delphoi Apollon Tapınağı'na kendine ait tahtı adadığını aktarmaktadır. Bu bilgi, Phryg'ler ile Hellen'lerin söz konusu dönemde etkileşim halinde olduğuna dair önemli bir kanıt olarak kabul edilmektedir.

içerisinde ve ayakta dururken tasvir edilmiştir. Fakat tanrıçanın üzerindeki Hellen giysileri ve naiskos'un cephesindeki Ion tipi sütunlar, ikonografinin artık Hellen görünümüne evrilmeye başladığını göstermektedir²⁷.

Miletos'ta ele geçen söz konusu buluntular dikkate alınarak Meter/Kybele kültünün MÖ 6. yy'da ilk olarak Miletos'lular tarafından kabul edildiği düşünülmektedir. Fakat bundan daha önceye -MÖ 7. yy'ın sonuna- tarihlendirilen ve Güney İtalya'daki Epizephyrion Lokris'te ele geçen bir keramik parçası üzerinde tanrıçanın Hellen dilinde yazılmış "Kybele" adına rastlanmıştır²⁸. Kültün Batı Anadolu'dan hiçbir bölgeyi etkilemeden doğrudan İtalya'ya ulaşması olası görülmediğinden, Tanrıça Meter'in gerek Batı Anadolu gerekse de Kıta Yunanistanı halkları tarafından çok daha eskiden beridir bilindiği düşünülmektedir²⁹.

MÖ 6. yy'ın ortalarına gelindiğinde Tanrıça Meter'in uzun bir süre temel ikonografisi olarak kabul edilecek olan oturarak tasvir edildiği heykelcikler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu heykelciklerde tanrıça, elleri dizlerinin üzerinde durur halde bir tahtta oturmaktadır. Tanrıçanın kucığında bir aslan olduğu görülebilmektedir. Başındaki polos ve tanrıçayı çevreleyen naiskos ise mutlaka mevcuttur. Tanrıça Meter bu ikonografisiyle önce Smyrna, Erythrai, Klazomenai, Miletos, Ephesos ve Kyme gibi Ionia kentlerinde ortaya çıkmıştır³⁰. Sonrasında ise bu ikonografiye sahip heykelcikler, Ege Adaları'na (Samos, Khios, Thasos, Amorgos) ulaşmıştır³¹. Ardından Güney İtalya, Sicilya ve Massalia'ya³² kadar yayılan Tanrıça Meter heykelciklerinin örneklerine Kıta Yunanistanı'nda da (Atina, Aigina, Peloponnessos) rastlamak mümkündür³³.

²⁷ Roller, **a.g.e.**, s. 150-151; Söz konusu kabartmalar için bkz.: Naumann, **a.g.e.**, no. 3743.

²⁸ Margherita Guarducci, "Cibele in un'epigrafe arcaica di Locri Epizefiri", **Klio** 52, 1970, s.133-138.

²⁹ Roller, **a.g.e.**, s.150.

³⁰ Möbius, "Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt" **Athenische Mitteilungen**, 41, 1916, s.166/no.2; Fritz Graf, **Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia. Bibliotheca Helvetica Romana**, 21, Vevey, 1985, s.108 ve s.318 (Erythrai), s.388-389 (Klazomenai), s.419-420 (Phokaia).; Naumann, **a.g.e.**, s.124-136/no.48-68.

³¹ Naumann, **a.g.e.**, no. 56, 56a (Khios), no. 61, 62 (Samos), no. 113-117 (Thasos) no.65 (Amorgos).

³² Sicilya ve İtalya'daki örnekler için bkz.: Giulia Sfameni Gasparro, "Per la storia del culto di Cibele in occidente: Il santuario rupestre di Akrai", **CARC**, 1996, s.54-55.; Massalia'daki örnekler için bkz.: Wilhelm Froehner, **Catalogue des antiquités grecques et romaines du Musée de Marseilles**, Paris, 1897, s.11-18/no.23-63; Naumann, **a.g.e.**, no.69-108.

³³ Roller, **a.g.e.**, s.157-160.

MÖ 6. yy'ın sonlarına gelindiğinde tanrıçanın atribülerine vurmalı bir çalgı olan tympanon (tef) ile Hellen kültüründe sunu kabı olarak kullanılan phiale'nin dahil olduğu görülmektedir. Tanrıça tahta yasladığı sol elinde tympanon'u, hafif öne doğru uzattığı sağ elinde ise phiale'yi taşır haldedir³⁴. Bunun dışında ikonografi, öncesinde olduğu gibi devam etmektedir. İkonografiye eklenen yeni atribüler ise Meter ritüellerine dair ip ucu vermektedir³⁵. Nitekim tanrıçaya sıvı sunu yapıldığı ve ayinlerinde tympanon çalındığı bilinmektedir. Ayrıca yine MÖ 6. yy sonunda Meter, küçük topluluklar tarafından vahşi yerlerin ve "aracısız" yaşanan dinsel heyecanın yansıması olarak kabul görmüştür. Fakat kent birliğini ve kimliğini simgeleyen Olympos'lu resmi tanrılar arasındaki yerini henüz alamamıştır³⁶.

Tanrıça Meter'in Hellen dünyasına girmesi ve Arkaik Dönem'deki gelişimini özetlemek gerekirse; tanrıçayı Hellen kültürüne dahil eden ilk halkların, Ionia kentlerinde ikamet edenler olduğu söylenebilmektedir. MÖ 6. yy'da ilk kez söz konusu bölgede ortaya çıkan tanrıça, olasılıkla koloniler aracılığıyla hızla Anadolu'nun kuzeyindeki ve güneyindeki kentlere ulaşmıştır. Sonrasında ise Meter kültü, Kıta Yunanistanı ve İtalya'ya kadar uzanmıştır. Önceleri Phrygia'ya fazlasıyla yakın bir ikonografiye sahip olan tanrıça, zamanla Hellen görünümüne kavuşturulmuş ve yeni atribüler edinmiştir. Meter; yayılımının hızlı olmasına karşın MÖ 6. yy'da henüz resmi olarak kabul edilmiş bir tanrıça değil, küçük topluluklar tarafından inanılan bir tanrısal figürdür. Bununla birlikte araştırmacılar, tanrıçanın Hellen halkları tarafından bu denli hızlı kabul edilmesinin sebebi olarak Minos ve Myken kültürlerinden bilinen ana tanrıça figürlerine aşina olmalarını göstermektedir³⁷.

³⁴ François Salviat, "Stèles et naïskoi de Cybèle à Thasos", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 88/1, 1964, fig./3 no.2 ve fig.7 no.5.; Naumann, *a.g.e.*, Kat. No. 64.

³⁵ Roller, *a.g.e.*, s.164-165.

³⁶ *A.e.*, s.170.

³⁷ Minos kültürünün Minos sanatındaki tasvirlerine bakıldığında özellikle mühür baskılarında yanında iki aslanla betimlenen tanrıça figürü, Meter ikonografisine benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Minos kültüründe yer alan bu tanrıçanın genellikle dağ doruğunda tasvir edilmiş olması da bu benzerliği güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra benzer sahneler Myken sanatında da rastlanmaktadır. Bkz.: Edith Spartz, *Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst*, Münih, 1962, s.28-31, 99-101/ no.1-6 ve15. Girit Prinias'ta bulunan MÖ 7.yy'a ait bir tapınağın lentosu üzerinde aslanlar ile birlikte otururken tasvir edilen tanrıça da gerek ikonografi gerekse de kapı ile ilişkisi bakımından Meter ile benzerlik göstermektedir. Meter ve Prinias tanrıçası arasındaki benzerlik hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Chryssanthos Christou, *Potnia Theron: Eine Untersuchung über Ursprung, Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit*, Selanik, 1968, s.47.

Hellen dünyasında Tanrıça Meter'e dair en dikkat çekici gelişmeler MÖ 5. yy itibarıyla yaşanmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar daha çok Batı Anadolu halkları arasında yaygın olan kültün, artık Atina'da da hatrı sayılır bir yer edindiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunun en güçlü kanıtı, MÖ 5. yy Kleistenes reformlarıyla birlikte Atina Agorası'ndaki Bouleuterion yapısının Tanrıça Meter'e ait Metroon Tapınağı'na dönüştürülmesidir³⁸. Bu değişime bir felaket³⁹ sebep olmuş olsa da artık Tanrıça Meter, Hellen Pantheonu'nda resmi olarak kabul gören bir tanrıça haline gelmiştir. Öyle ki antik kaynaklara göre Atina'da prytanis'lerin (meclis üyeleri) Tanrıça Meter'e kurban adadıkları özel törenler dahi düzenlenmektedir⁴⁰.

MÖ 5. yy'da Tanrıça Meter ile ilgili bu gelişme tanrıçanın Hellen dünyasındaki kabulüne dair ılımlı bir tablo ortaya koyuyor olsa da durum tam olarak böyle değildir. Aynı dönemde Hellen'lerin Pers İmparatorluğu ile savaş halinde olması, Hellen dünyasında “barbar”lara karşı sert bir tutum gelişmesine sebep olmuştur. Hal böyleyken Meter de Phrygia'lı, dolayısıyla barbar kökenli olması nedeniyle mesafeli yaklaşılan bir tanrıça haline gelmiştir⁴¹. Buna ek olarak MÖ 5. yy'ın ikinci yarısında Phrygia'lıların ünlü efsanedeki Troia'lılar ile özdeşleştirilmesi de bu mesafeyi çok daha belirgin hale getirmiştir⁴². Buna rağmen Meter'in tamamen reddedilemeyen bir kültte sahip olmasının önemli bir nedeni ise muhtemelen, korkulan bir tanrıça olmasıdır. Çünkü söz konusu dönemde tanrıçanın insanların ruhunu ele geçirebildiğine ve onları çıldırtabildiğine inanılmaktadır. Hatta modern bilimin “epilepsi/sara nöbeti” olarak isimlendirdiği sağlık probleminin, Antik Dönem Hellen toplumları arasında “kutsal hastalık” adıyla anıldığı ve bu hastalığa sebep olarak da Meter'in kişiyi ele

³⁸ Metroon hakkında detaylı bilgi için bkz.: Homer A. Thompson, “Building on the West Side of the Agora”, *Hesperia*, 6, 1937, s.205-207.; R. Ernest. Wycherley, *The Athenian Agora, Vol 3: Literary and Epigraphical Testimonia*, Princeton, New Jersey, 1957 s.151-160.; T. Leslie Shear, “The Persian Destruction of Athens”, *Hesperia*, 62, 1993, s.418-422.; T. Leslie Shear, “Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens”, *Studies in Ancient Greek Polis*, Historia Einzelschriften 95, Stuttgart, 1995, s.157-190.

³⁹ Wycherley, *a.g.e.*, s.155/no.487: “Metragyrtes: Atinalılar'ın anlattığı hikâyeye göre adamın biri Attika'ya geldi ve kadınları Tanrıların Anası'nın gizemlerine dahil etti. Atinalılar onu baş aşağı halde bir çukara atarak öldürdüler. Bu olayın hemen ardından bir veba salgını meydana geldi ve onlar, kâhinin öldürülen adamın yatıştırılması teklifini kabul ettiler. Bu nedenle metragyrtes'i attıkları yere bir Bouleuterion inşa ettiler ve etrafını çitle çevirerek onu Tanrıların Anası'na adadılar ve bir metragyrtes heykeli de diktiler. Metroon'u arşiv ve yasal belge deposu olarak kullandılar ve çukuru doldurdular.”

⁴⁰ Dem.Ex.LIV.

⁴¹ Roller, *a.g.e.*, s.169.

⁴² Edith Hall, “When Did Trojans Turn into Phrygians?”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 39, 1988, s.15-18.

geçirmesinin gösterildiği bilinmektedir⁴³. Bununla birlikte tıpkı Atina’da olduğu gibi çeşitli felaketler de Tanrıça Meter ile ilişkilendirilmiştir.

Meter kültünün MÖ 5. ve 4. yy’larda Hellen toplumunda tepki görmesinin bir diğer sebebi, bu kültün gizemler arasında yerini almasıdır⁴⁴. Antik Dönem’de gizemcilerin (mystai) içerisinde bulundukları gizem dinine dair bilgileri dışarı taşıması kesinlikle yasak olduğundan, kültün bu yönüne ilişkin bilinenler kısıtlıdır. Fakat günümüze ulaşan kabartmalar ve vazo resimlerinin yanı sıra başta Euripides olmak üzere bazı antik kaynaklar, ayinler hakkında fikir verebilmektedir. Buna göre korybant’lar (Meter gizemine katılan mystai’lar), ayinler sırasında ellerinde meşaleler ve sunu kapları taşımaktadır. Çoğunluğu kadınlardan oluşan korybant’lar arasında erkekler ve Meter rahipleri (Metragyrtoi/Kybebos) de görülmektedir. Antik kaynaklar, Meter gizem ayinlerine katılanların tympanon, zil vb. çalgılarla yüksek sesli ve coşkulu bir müzik yaptığını bildirmektedir⁴⁵. Sıra dışı danslar, esrime halleri ve taşkınlıkların öne çıktığı ayinler, bu gizem kültüne tepkilerin birincil sebepleri arasında yer almaktadır. Fakat Meter kültüne bağlı kişilerin ilgisini çeken esas nokta da budur. Çünkü tapınıcılar, resmi Olympos kültlerinden farklı olarak bu ayinler sayesinde tanrıçayla herhangi bir kısıtlama ya da aracı olmaksızın -içinden geldiği şekilde- iletişim kurabilmektedir⁴⁶. Ayrıca Meter gizem ayinlerinde icra edilen müziğin sağaltıcı/huzur verici etkisine inanılmaktadır. Tapınıcılar, bu müzik sayesinde duygularını dışı vurarak iç huzuruna kavuşabileceklerini düşünmektedir⁴⁷.

⁴³ Hippoc.morb.sacr.IV.: “...dişlerini gıcırdatırlarsa ya da sağ tarafları kasılırsa, sebebinin Tanrıların Anası olduğunu söylerler.”

⁴⁴ Roller, **a.g.e.**, s.145.; Antik Dönem’de gizemlerde uygulanan ritüellerine olumsuz bakışa bir örnek için bkz.: Dem.XIII.260.

⁴⁵ Eur.**Bacch.LXXVI-LXXXI.**: “Ne mutlu bahtı açık olana ne mutlu tanrıların sırlarına erene! Hayatını temizleyip ruhunu Bakkhos’a verene! Tanrının kutsal bedenine ait olanlara birleşene! Yıkayıp bütün kirlerini dağlarda tanrının delisi olana! Ne mutlu, yoluyla kutlayana Kybele anamızın cümbüşlerini; ne mutlu, thyrsosu sallayarak başına sarmaşıklı tacı takarak Dionysos’un ardından gidene! Haydi Bakkhalar, durmayın, indirin Bromios’u Phrygia dağlarından; getirin Dionysos’u, tanrı babanın tanrı oğlunu, Hellen ülkesinin mutlu şehirlerine.”; Eur.**Bacch.CXX-CXXX.**: “Ey karanlık diyarı Kuretaların, Girit’te Zeus’un doğduğu kutsal mağaralar, orada icat ettiler, benim için, üç sorguçlu miğfer giyen Korybantlar, çembere gerilen deriyi. Orada karıştı coşkun davul sesleri Frigya kavallarının tatlı nefeslerini, Korybantlar davulu Rea anamıza verdiler Bakkhaların çığlıkları arasında gümbürdesin diye. Onu coşkun Satyrler ana tanrıçadan aldılar, sesini korolara karıştırdılar, Dionysos’a hoş gelen Trieterit bayramlarında.”

⁴⁶ I. Myrddin Lewis, **Ecstatic Religion: A study of Shamanism and Spirit Possession**, 2nd ed., Londra, 1989.; Henk S. Versnel, **Ter Unus, Isis, Dionysos, Hermes: Three Studies in Henotheism, Vol. 1 of Inconsistencies in Greek Religion**, Leiden, 1990, s.110.

⁴⁷ Diogenes, Athenaios, 1.2: “Ellerindeki tepleriyle ve çınlayan zillerinin yankılarıyla döne döne [Phrygialı kadınlar], tanrıların bilge ve sağaltıcı müziğini gümbürdetirler.” Orijinal metin için bkz.:

Tüm bunların yanı sıra, yine günümüze ulaşan arkeolojik eserler ve antik kaynakların aktarımından anlaşıldığı üzere Meter kültünün gizem dinine dönüşmesi sıradan insanların ona adakta bulunmasına engel olmamıştır. Yaşı, cinsiyeti ya da statüsü fark etmeksizin Hellen kentlerinde yaşayan herhangi bir kişi, tapınak ya da açık hava kutsal alanına giderek tanrıçaya adağını bireysel ve mütevazı şekilde de sunabilmektedir. Anadolu'daki Hellen kentleri ve kolonileri, Ege Adaları ve Kıta Yunanistanı'nda ele geçen çok sayıdaki Kybele adak heykelcikleri bunun kanıtlarından biridir⁴⁸. Bununla birlikte arkeolojik çalışmalarda ele geçen bazı adak eşyalarından, tanrıçaya “kourotrophos” (annelerin ve küçük çocukların koruyucusu) niteliği yüklendiği de anlaşılmaktadır⁴⁹. Ayrıca Meter kültü dahilinde her ne kadar kadınlar öne çıkıyor gibi görünse de adak yazıtlarından anlaşıldığı üzere erkekler de tanrıçaya adakta bulunabilmektedir. Nitekim Tanrıça Meter; Hellen dünyasında yurttaş/barbar, kadın/erkek, çocuk/yaşlı, aristokrat/köle fark etmeksizin herkesin tanrıçasıdır⁵⁰.

Tanrıça Meter'in MÖ 5. yy ikonografisine bakıldığında tümüyle Hellen'leşmiş bir görünüm ile karşılaşılmaktadır. Tahtta oturur vaziyette ve frontal bir duruş ile tasvir edilen tanrıça; tahta yasladığı sol elinde tympanon, sağ elinde ise phiale taşımaktadır. Tanrıçanın gücünü ve Doğulu kimliğini vurguladığı düşünülen aslan, genellikle Meter'in kucagında otururken betimlenmiştir. Bunun yanı sıra tahtın iki yanında oturan birer aslanın tasvir edilmesi de alışlagelmiş ikonografiler arasında yer almaktadır. Söz konusu yüzyılda Tanrıça Meter'in Hellen kimliğine dair en önemli ip ucu giysileridir. Tanrıça, başında daha önce de olduğu gibi alçak ya da yüksek bir polos taşımaktadır. Bazı örneklerde polosun üzerinden arkaya doğru uzanan bir örtü (epiblema) de görülebilmektedir. Her zaman giyimli tasvir edilen tanrıça, MÖ 5. yy örneklerinde ve devam eden yüzyıllarda khiton ve himation giymiş olarak betimlenmiştir. Klasik Dönem ile birlikte standartlaşan bu ikonografiye, söz konusu

Augustus Nauck, **Tragicorum Graecorum Fragmenta**, ed. Bruno Snell, Hildesheim, 1964, s.776.; Çeviri için bkz.: Roller, **a.g.e.**, s.179.

⁴⁸ Roller, **a.g.e.**, s.187.

⁴⁹ T. Hadzisteliou Price, **Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society**, 8, Leiden, 1978, s.64-65.

⁵⁰ Roller, **a.g.e.**, s.218-220.

döneme ait kabartma ve heykelciklerin neredeyse tamamında aynı şekilde rastlanmaktadır⁵¹.

MÖ 5. ve 4. yy'lara tarihlendirilen adak yazıtlarına bakıldığında Tanrıça Meter'in Meter Theon, Megale Meter, Meter Oreia gibi isimlerle anıldığı görülmektedir⁵². "Kybele" adı ise ilk olarak Hipponaks tarafından kullanılmış ve sonrasında antik yazarların sıkça tercih ettiği bir isme dönüşmüştür⁵³. Tüm bu adlandırmalara ek olarak, Hipponaks'ta da görüleceği gibi⁵⁴ Hellen'lerin tanrıçaya "Rhea" adıyla da seslendiği bilinmektedir. Bu durum, halihazırda çok eski dönemlerden beridir Hellen Pantheonu'nda yer alan Rhea'nın, Meter ile özdeşleştirildiğini göstermektedir. Böylece Meter ile özdeşleştirilene dek herhangi bir tasvirinin bulunmadığı bilinen Rhea görünür hale gelirken; Meter de yabancı kimliğinden sıyrılma imkânı bulmuştur⁵⁵. Bunun yanı sıra Hellen Pantheonu'ndaki diğer ana tanrıçalar olan Gaia, Hera ve Demeter'in de Meter ile özdeşleştirildiği bilinmektedir⁵⁶. Fakat bahsi geçen tanrıçaların birbiriyle özdeşleştirilmesi sadece ana tanrıça kültü çatısı altında bir araya gelmelerini sağlamıştır. Yine de her biri gerek bireysel gerekse de toplumsal açıdan farklı ihtiyaçlara karşılık vermek üzere kendi kimliklerini korumuştur⁵⁷.

Klasik Dönem Hellen dünyasında Meter kültü ile ilgili önemli bir gelişme de bu kültün Dionysos, Pan ve Hermes kültleri ile birleşmesidir. Özellikle tanrıça adına düzenlenen ayinlerde gözlenen bu birleşme büyük oranda Dionysos-Meter kültleri arasında gerçekleşmiştir. Gerek Dionysos gerekse de Meter kültüründe ayinler, tanrıya/tanrıçaya aracı ve herhangi bir kısıtlama olmaksızın ulaşmayı hedeflemektedir. Bu sebeple de ayinlerde taşkınlıklar ve esrime hali ön plana çıkmaktadır. Buna ek olarak hem Meter hem de Dionysos yabancı hayatı simgeleyen

⁵¹ A.e., s. 174-177.; Bu ikonografiye sahip bazı örnekler için bkz.: Naumann, a.g.e., no.123-421.

⁵² Roller, a.g.e., s.172-173.

⁵³ Hippon.Fr.156.

⁵⁴ A.y.

⁵⁵ Roller, a.g.e., s.204.

⁵⁶ Werner Eck v.d. (ed.), "Der Orphische Papyrus Von Derveni", Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 47, 1982, col. XVIII, satır 7: "Τῇ δὲ καὶ Μητρί καὶ Ρέα καὶ Ἡρῇ ἢ αὐτῇ"; Cümlelerin çevirisi: Roller, a.g.e., s.202: "Ge ve Meter ve Rhea ve Hera aynıdır."

⁵⁷ A.e., s.210.

tanrısal figürlerdir. Tüm bu ortak amaçlar, ritüeller ve kimlikler; iki tanrısal figürün aynı kült içerisinde tapınılmasına yol açmış olmalıdır⁵⁸.

Dağların, kırların, yaban hayatının temsilcisi olması bakımından Meter ile benzer kimliğe sahip bir diğer tanrı, Pan'dır. Üstelik Pan'ın, Meter'e benzer şekilde insanları ele geçirerek endişe/panik hali yaratabildiğine de inanılmaktadır. Bu sebeple Pan da tıpkı Meter gibi korkulan bir tanrıdır. Pan ile Meter arasındaki tüm bu benzerlikler, ikilinin birlikte anılmasında etkili olmuştur⁵⁹.

Hermes'in Meter kültü içerisindeki rolü ise Dionysos ve Pan'dan farklıdır. Hermes, Hellen Pantheonu'nda "tanrıların habercisi" sıfatıyla öne çıkmaktadır. Hermes'in bazı tasvirlerde Tanrıça Meter'in yanında görülüyor olması da olasılıkla bu yönünden kaynaklanmaktadır⁶⁰.

Tüm bu tanrısal varlıkların, Meter kültünün yanı sıra kendine has bir kültü de bulunmaktadır. Fakat Meter ile birlikte anılan bir diğer tanrısal figür olan Attis, doğrudan Meter kültü ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır⁶¹. MÖ 4. yy'dan itibaren Tanrıça Meter'in aşığı, yoldaşı ve hizmetkârı olarak sık sık yanında tasvir edilmeye başlanan Attis'in bundan daha erken tarihlerdeki varlığı ve Phrygia kökeni ise tartışmalıdır⁶².

Söylenceye göre genç bir çoban olan Attis, Hellen Pantheonu'na ikinci dereceden bir tanrı olarak dahil olmuştur. Attis'in kökeni tartışmalı bir konu olsa da Pers giysili tasvirleri ile Doğulu/barbar olduğunun vurgulanmaya çalışıldığı açıktır. Hellen dünyasında henüz "Attis" adlı bir figür yok iken Meter ayinlerinde "Attes!" naralarının atılıyor olması sebebiyle bu tanrının, söz konusu haykırışın personifikasyonu olabileceği düşünülmektedir⁶³. Attis tasvirlerinde dikkat çeken bir diğer konu ise tanrının genellikle Meter ayinlerine ait ritüelleri (müzik aleti çalmak,

⁵⁸ A.e., s. 211.; Antik kaynakların konuyla ilgili aktarımları için bkz.: Richard Kannichth, **Euripides' Helena**, Heidelberg, 1969, s.II, 331-332.

⁵⁹ Roller, **a.g.e.**, s. 211-212.; Frank Brommer, **Pan im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr.: Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft**, Marburg, 1949, s.12.; Philippe Borgeaud, **The Cults of Pan in Ancient Greece**, çev. Kathleen Atlass & James Redfield, Chicago, 1988, s.55, 147-148.

⁶⁰ Roller, **a.g.e.**, s.210.; E. D. Reeder, "The Mother of Gods and Hellenistic Bronze Matrix", **AJA**, 91, 1987, s.431-432.

⁶¹ Roller, **a.g.e.**, s.212.

⁶² Konu hakkındaki görüşler için bkz.: Paul Foucart, **Des Associations Religieuses Chez Le Grecs**, Klincksieck Paris, 1873, s.64-65; Burkert, **a.g.e.**, s.177-179; Versnel, **a.g.e.**, s.107; Roller, **a.g.e.**, s. 212-213.

⁶³ Roller, **a.g.e.**, s.216.

dans etmek, taşkın hareketler vb.) gerçekleştirirken betimlenmesidir. Buradan hareketle araştırmacılar; Attis'in tapınıcıları temsil ettiğini, onlara ritüeller konusunda yol gösterdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca söylencede Attis'in hadım edilmiş olması, Meter kültünde yer alan hadım rahipler (Gallos) ve uç bir ritüel olan "kendini hadım etme" eylemiyle ilişkilendirilmektedir⁶⁴.

Bu noktada Tanrıça Meter'in Klasik Dönem boyunca Hellen dünyasındaki durumuna dair genel bir toparlama yapmak, konuya daha berrak bir bakış açısı sunmaya yardımcı olacaktır. Klasik Dönem'de tanrıçanın Atina'da güçlenmesiyle Hellen Pantheonu'nda çok daha sağlam bir yer edindiğini söylemek mümkündür. Fakat bununla birlikte Tanrıça Meter'in Anadolu kökeni ve kültürünün bir gizeme dönüşmesi, tanrıçaya daima tepkiyle yaklaşılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Meter ikonografisi tümüyle Hellen görünümüne kavuşturulmuş ve tanrıça, Hellen Pantheonu'ndaki diğer ana tanrıçalar ile özdeşleştirilmiştir. Ayrıca Meter kültü yabancı hayatı simgeleyen diğer tanrıların kültürleri ile birleştirilmiş ve MÖ 4. yy'da Meter ile doğrudan bağlantılı yeni bir tanrısal figür olarak Attis ortaya çıkmıştır.

MÖ 334/330-MÖ 30 yılları arasını kapsayan Hellenistik Dönem'e bakıldığında, bu dönemde ortaya çıkan ve batıda İtalya'dan doğuda Hindistan'a kadar geniş bir etki alanına sahip olan Hellenizm akımının Tanrıça Meter'in durumunda da kritik farklar yarattığı görülmektedir. Buna göre Phrygia'lı Tanrıça Matar'ın belirli temel özellikleri korunurken, Hellen Meter'inden aldığı bazı yeni özelliklerle melez bir külte dönüştürülmüştür⁶⁵.

Phrygia'lı Matar'ın Hellen kültürüyle harmanlanan yeni kültüne dair en açık kanıtlardan biri, şüphesiz tanrıçaya Hellenistik Dönem'den itibaren sadece Hellen dilindeki adı "Meter" ile sesleniliyor olmasıdır. Bununla birlikte, Hellen kentlerinde de görüleceği üzere Meter adının arkasına bir yer -çoğunlukla bir dağ- adından türetilen sıfatlar eklendiği de anlaşılmaktadır. Güneydoğu Phrygia'da tapınılan "Meter Zizimmene" buna iyi bir örnektir⁶⁶. Tanrıçanın Hellenistik Dönem'de Anadolu'daki

⁶⁴ A.e., s.212-218.

⁶⁵ A.e., s.223-224.

⁶⁶ A.y.; Meter Zizimmene için bkz.: W. M. Ramsay, "Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia", **Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire**, Aberdeen, 1906, s. 246.; Stephen Mitchell, **Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor, Vol 2: The Inscriptions of North Galatia**, British Archaeological Reports, International Series 135, Oxford, 1982, no. 361.

isimlerinden en dikkat çekici olanı ise “Agdistis”tir. Eski Phrygia yazıtlarında hiç rastlanmamış olan bu isim, söz konusu dönem itibarıyla sıkça kullanılmaya başlamıştır⁶⁷. Üstelik sadece Anadolu’da değil; Pantikapaion, Paros, Lesbos, Attika ve hatta Mısır’da Agdistis’e adanmış heykelcikler bulunmuştur. Heykelciklerin ikonografisi ve üzerlerindeki “Agdistis” yazıtları karşılaştırıldığında ise tasvir edilen tanrıçaların Meter olduğu kesinleşmiştir⁶⁸.

Phrygia’daki melez kültle birlikte ortaya çıkan bir diğer yenilik, bölgede hem ithal hem de yerel üretim adak heykelciklerinin Hellen tipinde tasvir edilmiş olmasıdır. Ağırlıklı olarak Gordion’da ele geçen bu heykelcikler, Hellenistik Dönem’de ana tanrıça kültünün en önemli merkezlerinden biri haline gelen Pergamon’daki üslubu yansıtmaktadır⁶⁹. Heykelciklerin tamamının konutlarda bulunmuş olması ise Phrygia’daki ev içi tapınım alanlarının melez kültte de korunduğunu göstermektedir⁷⁰. Buna ek olarak, Midas kentinde yüksek bir tepe üzerinde konumlanan küçük Hellenistik Dönem tapınağı, tanrıçanın yüksek yerlerle ilişkisinin de sürdüğüne işaret etmektedir⁷¹. Bunun dışında yeni ve büyük bir tapınağın inşa edilmiş olduğuna dair herhangi bir kanıt mevcut değildir. Ayrıca arkeolojik buluntular doğrultusunda Meter kültünün Phrygia’da halen mezarlarla bağlantılı olduğu da anlaşılmaktadır⁷².

Phrygia’da Hellenistik Dönem itibarıyla Meter kültü ile ilgili en önemli gelişmelerden biri de Pessinus kentinin rahipler tarafından yönetilen bir tapınak kentine dönüşmesidir⁷³. Söz konusu dönemde Pessinus’un ne denli değerli bir tapınak kenti olduğu, Romalı yazarlar tarafından dahi aktarılmıştır⁷⁴. Örneğin Roma Cumhuriyet Dönemi’nde yaşamış olan devlet adamı ve yazar Cicero, Pessinus’tan söz

⁶⁷ Midas kentindeki örnekler için bkz.: Haspels, **a.g.e.**, s.295-302/no.6,8,13.; Eumenia’da bulunan ve Tanrıların Angdistis Anası’na (Ἀνγδίστης Μητρί Θεᾷ) sunulan adak yazıtları için bkz.: **CIG.III.3886**; Agdistis’ten söz eden antik kaynaklar için bkz.: Strab.**geog.**X.3.12.; Hesychios, **Hesychii Alexandrini Lexicon Volumen I: A-Δ, Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker Bd. 11-1**, ed. Klaus Alpers & Ian C. Cunningham, De Gruyter, 2018, s.21/no.404.

⁶⁸ Roller, **a.g.e.**, s.234.

⁶⁹ Roller, **a.g.e.**, s.225.; Lynn E. Roller, “The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult”, **JHS**, III, 1991, lev.IIIc.; Irene Bald Romano, **Gordion Special Studies Vol. 2: The Terracotta Figurines and Related Vessels, University Museum Monograph 86**, University of Pennsylvania Press, 1995, s.22-28/no.54-64 ve lev. 41.

⁷⁰ Romano, **a.g.e.**, s.23-25.

⁷¹ Haspels, **a.g.e.**, s.154-155.

⁷² Roller, 2013, s.226.

⁷³ Strab.**geog.**XII.5.3.; Marc Waelkens, “The Imperial Sanctuary at Pessinus”, **Epigraphica Anatolica**, 1986, s.68-69.

⁷⁴ Diod.Sic.**XXXV**.33.2.; Strab.**geog.**XII.5.3.; Liv.**XXIX**.10.6-7.; Paus.VII.17.9-12.

ederken bu kentin Persler, Seleukos'lar ve Asya ile Avrupa'da hüküm sürmüş olan tüm krallardan büyük bir saygı gördüğünü aktarmaktadır⁷⁵. Hellenistik Dönem'den önce özel bir öneme sahip olmadığı bilinen kentin bu dönemde kazandığı değer ise büyük oranda Pergamon Krallığı'nda hüküm süren Attalos Hanedanlığı'nın desteği sayesinde olmuştur⁷⁶.

Tüm bilgiler ışığında Phrygia'lı tanrıçanın özellikle eski merkezleri olmak üzere Orta Anadolu'daki varlığını güçlü bir şekilde sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Fakat bunun aksine kendisine adanan kutsal alanlar ve adak malzemelerinin Pessinus ve Sardes'teki kült merkezleri dışında gösterişsiz bir hal aldığı da görülmektedir. Bu durum, araştırmacılar tarafından bölgedeki ekonomik ve politik gücün azalmasıyla ilişkilendirilmektedir⁷⁷. Çünkü arkeolojik kanıtlar ve epigrafik belgelere göre Anadolu halkları için tanrıçanın halen yüksek bir öneme sahip olduğu açıktır.

Arkaik Dönem'de güçlü bir Meter tapımı bulunan Batı Anadolu kentleri, Klasik Dönem'de Pers İmparatorluğu'nun boyundurluğu altında kaldıktan sonra her ne kadar tanrıçaya aynı düzeyde değer vermeye devam etse de adak malzemeleri ve kutsal alanlar bakımından nispeten daha geride kalmıştır. Hellenistik Dönem'de siyasi koşulların değişmesinin ardından ise bölgede Meter kültürünün eskisinden de zengin hale geldiği görülmektedir⁷⁸.

Epigrafik belgelerden anlaşıldığı üzere tanrıçaya Batı Anadolu'da eskiden olduğu gibi "Meter" adıyla tapınılmaktadır. Bununla birlikte, Megale Meter, Meter Theon ve Meter Oreia isimlerinin kullanımına da devam edilmektedir. Fakat bu dönemde Batı Anadolu için yeni bir adlandırma olarak tanrıçanın adının sonuna bir yerin ya da bir dağın adından türetilen sıfatlar eklendiği görülmektedir. Ayrıca bazı örneklerde tanrıçaya "Meter Phrygia" (Phrygia'lı Meter) ve "Meter Patrion" (Ataların Anası) adlarının verildiği tespit edilmiştir. Bu da Batı Anadolu halklarının Hellenistik Dönem'de de tanrıçanın Phrygia'lı köklerini bildiğini göstermektedir⁷⁹.

⁷⁵ Cic.**Har.resp.**13.28.

⁷⁶ Roller, 2013, s.228.; Pergamon Krallığı ile Pessinus rahipleri arasındaki yazışmalar için bkz.: Biagio Virgilio, **Il "tempio stadio" di Pessinunte fra Pergamo e Roma nell II-I Secolo A. C.**, Biblioteca di studi antichi, Pisa, 1981.

⁷⁷ Roller, 2013, s.234.

⁷⁸ **A.e.**, s.223.

⁷⁹ **A.e.**, s.234-236.

Batı Anadolu’da söz konusu dönemde Meter kültüne dair değişmeyen bir başka unsur da tapınım alanlarıdır. Tanrıçaya ayrılan kutsal alanlar, hala yerleşim yerlerinden uzak kırsal alanlarda konumlanan yüksek tepeler üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla Tanrıça Meter’in bu dönemde de dağların, kırların ve yabanıl hayatın temsilcisi olduğunu söylemek mümkündür⁸⁰. Bunun yanı sıra, epigrafik belgelere göre Kolophon’da Tanrıça Meter’e adanan Metroon Tapınağı’nın, Boule (kent meclisi) ile ilişkili bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlarda belirtildiği üzere Boule kararları, Metroon’ların duvarlarına kazınarak duyurulmaktadır⁸¹. Buna benzer uygulamaların Atina’da da bulunması Meter’in siyasi ve politik yaşamda da önemli bir figür olduğuna işaret etmektedir⁸².

Tüm Batı Anadolu kentleri arasında Hellenistik Dönem’de Meter kültü için en önemli merkez, Pergamon’dur. Söz konusu dönemde Pergamon Krallığı’na hükmeden Attalos Hanedanlığı’nın bundaki payı hayli büyüktür. Nitekim Attalos’ların, Tanrıça Meter’e fazlasıyla saygı duyduğu ve ona Megale Meter adıyla tapındığı bilinmektedir⁸³.

Pergamon Krallığı içerisinde Meter’e duyulan bu güçlü saygı, kutsal alanlarından da rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Öyle ki Meter kültü için alışılmışın dışında bir uygulama olarak kent içerisinde, surların yakınında tanrıçaya ayrılmış “Megalesion” isimli bir kutsal alan bulunduğu bilinmektedir. Buna ek olarak kent

⁸⁰ A.e., s.236.

⁸¹ CCCA.I.599, 601, 602 ve 605.

⁸² Hellenistik Dönem Batı Anadolu kentlerine tek tek bakıldığında, tanrıçaya verilen değer düzeyinin her kentte farklı olduğu görülmektedir. Örneğin Priene’deki gösterişsiz açık hava tapınağı ve sikkelerde ya da yazıtlarda Meter’i çağrıştıran herhangi bir ifade/imge bulunmayışı, bu kentteki resmi kültler arasında tanrıçanın önemli bir yere sahip olmadığını göstermektedir. (Roller, 2013, s.241.; Priene’de Meter kültü için bkz.: Theodor Wiegand, Hans Schrader, **Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898**, Berlin, 1904, s.171-172.; Martin Schede, **Die Ruinen von Priene: Kurze Beschreibung**, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Abteilung Istanbul, Istanbul Forschungen, 2.nd ed., Berlin, 1964, s.101.) Buna karşın Kuzeybatı Anadolu’da yer alan Kyzikos’ta -muhtemelen tanrıçanın Argonaut’lar efsanesindeki rolü sebebiyle- çok daha güçlü bir Meter tapımı olduğu bilinmektedir. (Elmar Schwertheim, “Dankmäler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien”, **Studien zur Religion und Kultur Kleinasien**, ed. Elmar Schwertheim, Sencer Şahin, Jörg Wagner, Leiden, 1978, s.791-837.) Fakat yine de Priene dahil neredeyse tüm Batı Anadolu kentlerinde çok sayıda adak malzemesinin bulunması, bireysel tapınımda Meter’in fazlasıyla değer gördüğünü kanıtlamaktadır.

⁸³ Pergamon’daki Meter kültü hakkında detaylı bilgi için bkz.: E Ohlmutz, **Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon**, Würzburg, 1940, s.174-191.; Soi Agelidis, “Cult and Landscape at Pergamon”, **Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions**, ed. Charles Gates v.d., Oxford, Archaeopress, 2009, b.a.; Güler Ateş, “Pergamon’da Ana Tanrıça İnancı: Pergamon Krallarının Kültür Politikası ve Ana Tanrıça”, **Aktüel Arkeoloji**, 32, İstanbul, 2020, s.139-145.

dışında da bugün Mamurt Kale⁸⁴ ve Kapıkaya⁸⁵ olarak adlandırılan iki açık hava tapınım alanı bulunmaktadır. Aynı zamanda arkeolojik veriler ışığında Pergamon'da ev içi tapınımın da uygulandığı anlaşılmaktadır⁸⁶.

Pergamon'un Meter kültü bakımından bir başka önemi de tanrıçanın Hellenistik Dönem ikonografisine katkısıdır. Kent içerisinde yer alan Megalesion için Agorakritos modeli temel alınarak yapılan ve MÖ 2. yy'a tarihlendirilen Meter Heykeli⁸⁷ (Lev.2/Res.5-6), aynı dönemde başka kentlerde üretilen adak heykelciklerine de ilham olmuştur. Ortalama bir insan boyunda tasarlanan söz konusu heykelde tanrıça, büyük bir tahtta otururken betimlenmiştir. Heykelin başı ve sağ kolu günümüzde kırık ve eksik ulaşmıştır. Tanrıça, göğsünün altından kemerle sabitlenen bir khiton giymiştir. Bunun üzerinde de dizlerinde toplanan uzun bir himation bulunmaktadır. Himation'un oluşturduğu yatay kıvrımlar ile khiton'un dikey kıvrımları arasında heykele derinlik katan bir tezatlık mevcuttur. Meter, bu heykelde kıyafetinin örttüğü ayaklarıyla tahtta bağlı bir ayak koyma standına basmaktadır. Tanrıçanın sol kolu üzerindeki yuvarlak oyuntuda tympanon'un durduğu düşünülmektedir. Bu heykelden esinlenen pişmiş toprak adak heykelcikleri temel alınarak eksik olan sağ elinde phiale tutuyor olabileceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, arkeolojik çalışmalar sırasında parçalar halinde bulunan aslan da olasılıkla ikonografiye eşlik etmektedir⁸⁸. Bu heykelin yanı sıra Meter'in "kapıların ve sınırların koruyucusu" sıfatını yansıtan sur başlıklı adak heykelciklerinin en eski örnekleri de Pergamon'da bulunmaktadır. Megalesion'un surların yakınında inşa edilmesi de tanrıçaya atfedilen bu özellik ile alakalıdır ve pek çok kentte örneklerine rastlanmaktadır⁸⁹.

Hellenistik Dönem Meter ikonografisinde Pergamon etkisinin yanı sıra karşılaşılan bir diğer yenilik, tanrıçanın yanında başka tanrısal figürler ile tasvir edildiği kabartmalardır. Anadolu kültlerinde sıkça rastlanan bu tasvir programı, söz

⁸⁴ Strab.**geog.**XIII.2.6.; Agelidis, 2009, s.49-51.; Ateş, 2020, s.140.

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz.: Klaus Nohlen, Wolfgang Radt, **Kapıkaya, ein Felsheiligtum bei Pergamon: Altertümer von Pergamon**, 12, Berlin, 1978.; Agelidis, 2009, s.51-52.; Ateş, 2020, s.142-143.

⁸⁶ Roller, 2013, s.249.

⁸⁷ Franz Winter, **Die Typen der figürlichen Terrakotten, Vol 3 of Die Antiken Terrakotten**, ed. Renhard Kekulé von Stradonitz, Berlin, 1907, no.45/lev.12.

⁸⁸ Roller, 2013, s.244-245.

⁸⁹ **A.e.**, s.245.

konusu dönemde Hellen-Anadolu kültürleri kaynaşmasının dikkat çekici bir örneğidir. Bu kabartmalarda genellikle Meter'in yanında biri genç biri yaşlı olmak üzere iki erkek görülmektedir. Genç erkek, tipik ikonografisi ile Hermes'i yansıtmaktadır. Gizemlere katılanlar için yol gösterici bir tanrı olması sebebiyle Hermes'in buradaki varlığı şaşırtıcı değildir. Yaşlı erkek figürünün ise Zeus olduğu düşünülse de bunu kanıtlayacak herhangi bir veri bulunmamaktadır⁹⁰.

Hellenistik Dönem'de Kıta Yunanistanı'ndaki Meter tapımına bakıldığında, tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi bu bölgenin söz konusu dönemde de Anadolu kentlerinin gerisinde kaldığı söylenebilmektedir. Buna karşın adak malzemelerinin sayıca yoğun olması, bireysel tapınımda Meter'in halen oldukça güçlü bir tanrıça olduğunu göstermektedir⁹¹.

Kıta Yunanistanı'nın en önemli kentlerinden biri olan Atina, Hellenistik Dönem'de Tanrıça Meter adına düzenlenen törenleri ile öne çıkmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanı, adını şenlikler sırasında tüketilen süt ve arpa karışımı bir yemekten alan "Galaksia"dır⁹². Bunun yanı sıra kentte erişkinliğe ulaşan erkeklerin Meter'e bir kurban adamakla yükümlü olduğu da bilinmektedir⁹³. Daha önceki dönemlerde Meter'e saygı göstermenin yanı sıra külte karşı çekimser bir tutum da sergileyen Atina'nın Hellenistik Dönem'de tanrıçaya böylesi önemli törenler düzenlemesi, araştırmacılar tarafından kentin eski ihtişamını yitirmiş olmasıyla açıklanmaktadır. Çünkü Atina, gücünü geri kazanmak adına dönemin en güçlü otoritelerinden biri olan Pergamon Krallığı ile yakın ilişki halinde olmak istemektedir. Söz konusu krallığın Tanrıça Meter'e olan bağlılığının, Atina'nın da tanrıçaya özel bir önem göstermesine yol açmış olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır⁹⁴.

Kıta Yunanistanı'ndaki kentler arasında Hellenistik Dönem Meter kültüne dair en önemli bulgular Peiraeus'dan edinilmiştir. Tanrıça Meter'in Olympos'lu olmaması sebebiyle kültüsel pratiklerinin kontrolü için çeşitli örgütlenmeler gerekmiştir. Peiraeus'da Meter kültü için kurulan örgüt tüm faaliyetlerini taş materyal üzerine

⁹⁰ Roller, 2013, s.238-239.

⁹¹ A.e., s.253-254.

⁹² A.e., s.255.; Thphr.Char.XXI; Immanuel Bekker, **Anecdota Greca**, I, G. C. Nauckium, Berlin, 1814, s.229, no.25; Hesykhios, **a.g.e.**, s.333, no.79.80.

⁹³ IG.II².1006.7, 1011.13, 1028.40, 1029.24, 1030.35.

⁹⁴ Roller, 2013, s.256.

kaydettiğinden, günümüze oldukça önemli veriler ulaşmıştır. Söz konusu yazıtlarda öncelikli olarak dikkat çeken detay, külte katılan kişilerin kimlikleridir. Buradan hareketle Meter kültüne hizmet eden kişilerin çoğu Hellen olmakla birlikte, Peiraeus dışından da fazla sayıda kişinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu da modern araştırmacıların Meter kültüne hizmet edenlerin yalnızca yabancılar olduğu görüşünü çürütmektedir. Ayrıca örgüt içerisinde toplumsal statüsü fark etmeksizin herkesin eşit konumda tutulduğu açıktır. Üstelik Meter tapımcılarının bireysel kazançlarını örgütteki kişilere vakfettikleri ve ortak yemekhanelerde yemek yediklerini anlatan epigrafik veriler de bulunmaktadır. Bu da örgüt içerisinde komün bir sistem uygulandığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra MÖ 3. yy'dan itibaren örgütteki kutsal görevlerinin her zaman için bir kadın olması da dikkat çekici detaylar arasında yer almaktadır⁹⁵.

Peiraeus'daki yazıtlar, Meter ayinleri ile ilgili de önemli bilgiler içermektedir. Buna göre ayinlere başlamadan önce, rahibelerin yönetiminde bir kurban töreni (εἰσιτήριον) düzenlendiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak yıl içerisinde tanrıça adına daha pek çok kurban töreni düzenlendiği de aktarılmaktadır⁹⁶. Kurban törenlerinin yanı sıra stosis (döşeme) ve agermos (toplama) törenlerinden de söz edilmektedir. Bu metinlerde rahibenin “iki tahtı mümkün olduğunca güzel bir biçimde döşemesi, toplama sırasında sıvı adağı taşıyan kadınlara ve tanrıçanın etrafındaki diğer kadınlara gümüş süsler takması⁹⁷” gerektiği anlatılmıştır⁹⁸. Ayrıca yazıtlarda Attis onuruna “Attidea” törenlerinin düzenlendiğine dair de bilgiler mevcuttur⁹⁹.

Peiraeus'daki Meter tasvirleri tüm detaylarıyla tanrıçanın alışlagelmiş ikonografisini yansıtmaktadır¹⁰⁰. Bununla birlikte tanrıçanın myster'leri ile birlikte ayin sırasında tasvir edildiği bazı kabartmalar da mevcuttur¹⁰¹. Fakat bu sahne de Meter tapınının görüldüğü kentlerde sıkça rastlanan, yani yeni denilemeyecek bir sahnedir¹⁰².

⁹⁵ IG.II².1301, 1327, 1329.

⁹⁶ IG.II².1315.

⁹⁷ Roller, 2013, s.260.

⁹⁸ IG.II².1328.I.

⁹⁹ IG.II².1315.

¹⁰⁰ CCCA.II.267-322.

¹⁰¹ Roller, 2013, s.261.

¹⁰² Peiraeus'daki epigrafik buluntuların aktardığı bilgiler ve diğer arkeolojik buluntular, Meter kültüne dair eşsiz örnekler olmamakla birlikte, diğer Hellen kentlerinden elde edilen verilerle büyük oranda

Peiraeus'dakine benzer epigrafik verilere Troizen'de de rastlanmaktadır. Buradaki yazıtlarda, Meter kültü için kurulan bir evin, kent savunmasında da kullanılacağı belirtilmiştir¹⁰³. Tüm bunların yanı sıra Lebadeia'da bulunmuş olan kabartma da Meter gizemlerine dair önemli ip uçları vermektedir¹⁰⁴.

Hellenistik Dönem, konumuzu oluşturan Kurul Kalesi'nin de aktif kullanımında olduğu bir dönem olduğundan bu periyottaki Meter tapınımı, konumuz itibarıyla özel bir öneme sahiptir. Bu sebeple son olarak, söz konusu dönemde Meter'in durumuna dair genel ve net bir bakış açısı oluşturmak gerekmektedir. Tanrıça Meter, şimdiye kadar belirtilen tüm veriler ışığında anlaşıldığı üzere Hellenizm akımından ve Hellenistik Dönem toplum yapısından bir hayli etkilenmiştir. Buna göre anavatanında Hellen kimliğinden bazı özellikler alarak melez bir külte dönüşmüş, fakat aynı düzeyde saygı görmeye devam etmiştir. Batı Anadolu ve Kıta Yunanistanı'ndaki Hellen kentlerinde ise toplumun farklı sınıfları tarafından farklı bakış açıları sergilendiğini söylemek mümkündür. Nitekim bazı antik yazarlar, bu kültün asla saygın kişilere – özellikle de saygın kadınlara- uygun olmadığını belirtmiştir¹⁰⁵. Buna karşın bazı antik yazarlar da bu külte dahil olduğunu büyük bir gururla aktarmaktadır¹⁰⁶. Ayrıca tanrıça adına kurulan topluluklar ve adak malzemeleri gözetildiğinde tanrıçanın toplumun bir kısmı tarafından fazlasıyla değer gördüğünü söylemek gerekmektedir. Bu saygının altında, şüphesiz ki Hellenistik Dönem ile gelen yeni din anlayışı yatmaktadır. Çünkü Hellenizm akımı ile birlikte toplumdaki bireyler, artık pagan tanrıların kişisel dileklerine yeterince karşılık vermediğine inanmaya başlamıştır. İnsanlar bu dönem itibarıyla tapındıkları tanrının gerek yaşam gerekse de ölümden sonrası ile ilgili ihtiyaçlarına karşılık vermesini beklemektedir¹⁰⁷. Gizemler ve dolayısıyla Meter kültü de tüm bu ihtiyaçlara yanıt verdiği için ön plana çıkmıştır.

benzerlik göstermektedir. Fakat çok sayıda olmaları ve yoğun bir epigrafik kanıt sunmaları Hellenistik Dönem'de Meter kültünün içeriğini anlamaya imkân tanımaktadır. Bu da Peiraeus'u, Hellenistik Dönem Meter tapınımı daha iyi anlayabilmek için önemli bir kent haline getirmektedir. Peiraeus'daki Meter kültü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: William Scott Ferguson, Arthur Darby Nock, "The Attic Orgeones and the Cult of Heroes", *Harvard Theological Review*, 37/2, Cambridge University Press, 1944, s.62-174.; Roller, 2013, s.256-265.

¹⁰³ IG.IV.757B.

¹⁰⁴ Naumann, *a.g.e.*, s.191-193, no.422, lev.28, 1.; CCCA.II.432.

¹⁰⁵ Holger Thesleff, *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period*, Åbo, Finlandiya, 1965, s.151-154.

¹⁰⁶ Pind.*Pyt.*III.77-79.

¹⁰⁷ Mansel, *a.g.e.*, s.532-533.

Bu doğrultuda tanrıçanın gizem yönü, Hellenistik Dönem’de daha da belirgin hale gelmiş ve bu da tanrıçanın tasvirlerine ve tapım alanlarına büyük oranda yansımıştır.

Sonuç olarak; Anadolu’daki tartışmalı kökenine karşılık Phrygia’daki baskın kültü sebebiyle “Phrygia’lı Tanrıça” olarak anılan Matar; söz konusu coğrafyada doğum, yaşam ve ölümle doğrudan ilişkilendirilen bir doğa tanrıçası olarak tapım görmüştür. Phryg’lerin Anadolu’nun büyük kısmını etkisi altına alan kültürü ve diğer medeniyetler ile kurduğu güçlü ticari ilişkiler, Matar’ın geniş bir coğrafyada tanınmasına katkıda bulunmuştur. Böylece Hellen’ler tarafından da keşfedilen Matar, MÖ 6. yy civarında “Meter” adıyla Hellen Pantheonu’ndaki yerini almaya başlamıştır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen veriler, kültün Hellen toplumları arasında ilk olarak Batı Anadolu’da kabul edildiğini göstermektedir. Bunun üzerinden çok geçmeden ise Meter kültü; önce Hellen kolonileri aracılığıyla Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına, sonrasında ise Kıta Yunanistanı ve İtalya’ya kadar ulaşmıştır.

Hellen’ler, Anadolu’lu Tanrıça Matar’ı gerek isim gerekse de ikonografi bakımından Hellen’leştirerek kendi kültürlerine dahil etmeyi tercih etmiştir. Özellikle Klasik Dönem’e gelindiğinde tanrıçanın tamamen Hellen görünümüne kavuştuğunu söylemek mümkündür. Meter, bu dönemden itibaren daima Hellen giysileri giyen, tahtta oturan ve atribüleri olan aslan, tympanon ve phiale’yi yanından ayırmayan bir Hellen tanrıçası olarak tasvir edilmiştir.

Ana tanrıça kültünü temsil eden Meter, halihazırda atalarından beridir bu külte sahip olan Hellen’ler tarafından kolayca kabul edilmiş olsa da aynı zamanda azımsanamayacak bir kısmı tarafından da tepki çekmiştir. Bu tepkinin baş sebeplerinden biri ise tanrıçanın kültünün zamanla bir gizeme dönüşmesi ve esrik ayinler ile anılması olmuştur. Buna karşın Meter kültü, Arkaik Dönem’den Hellenistik Dönem sonuna kadar Hellen dünyasındaki varlığını sürmüştür. Öyle ki yalnızca Hellen’ler değil, İtalik halkların kadim geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Romalılar dahi Tanrıça Meter kültünü paganizmin sonuna kadar yaşatmaya devam etmiştir.

2.1.2. Pontos Bölgesi’nde Ana Tanrıça Kültü

Pontos Euksenios kıyılarının büyük kısmını çevreleyen Pontos Bölgesi, denize kıyısı bulunan diğer tüm bölgeler gibi çağlar boyunca farklı kültürleri ağırlamış ve hatta birçoğuna yurt olmuş kozmopolit bir bölgedir. Nitekim daha önce de bahsedildiği

üzere Pontos'ta ikamet eden halklar arasında yerel halkların yanı sıra farklı kültürlerden gelen pek çok farklı kavim de mevcuttur. Tüm bu çeşitlilik, Pontos Bölgesi'nin kültürel anlamda belirgin bir zenginliğe sahip olmasına zemin hazırlamış olsa da aynı zamanda bölgenin zorlu coğrafi koşulları buradaki yerleşik kültürlerin nispeten izole kalmasına da yol açmıştır. Tam da bu sebeple Pontos Bölgesi'nde başka bölgelerden tanıdık olan kültürel öğelere, benzersiz/kendine has bir karakter kazanmış halde rastlamak mümkündür. Elbette ki bu durum, bölgedeki kültürlerde de rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.

Pontos Bölgesi'nde gerçekleştirilen çalışmalar ışığında söz konusu bölgede yerel kültürlerin yanı sıra Anadolu, Pers, Mısır, Hellen ve Roma kültürlerinin dönem dönem mevcut olduğu anlaşılmıştır. Bölgedeki yerel kültürlerde, coğrafi konum ile doğru orantılı şekilde Pontos Euxenios ve ırmak tanrıları gibi deniz ve diğer su kaynakları ile ilişkili tanrısal figürler ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra uzunca bir süre Kappadokia Satraplığı ve Pers kökenli Mithradates Hanedanlığı egemenliğinde olan bölgede şaşırtıcı olmayan şekilde Ahura Mazda, Anahita/Anaitis ve Mithras gibi Pers tanrılarına/tanrıçalarına ait kültürlerin de yoğun olduğu görülmektedir. Ayrıca Hellen kültürüne ait Akhilleus, Perseus, Herakles vb. kahraman kültürlerinin yanı sıra Olympos'lu tanrıların/tanrıçaların kültürlerinin de koloniler aracılığıyla Pontos Bölgesi'ne taşınarak burada yaygın şekilde benimsendiği anlaşılmaktadır. Tüm bunlara ek olarak Anadolu'da Ma ve Men Pharnakou; Mısır'dan gelen Serapis, Bes ve Apis Mithradates Hanedanlığı Dönemi'nde ortaya çıkan krallık kültürü ve çeşitli Roma kültürleri de Pontos Bölgesi'nde saptanan kültürler arasında yer almaktadır¹⁰⁸.

Pontos Bölgesi'nde konumuzu oluşturan ana tanrıça kültüne dair en erken bulgular, Geç Hitit Dönemi tanrıçaları arasında yer alan Kubaba ile ilişkilidir. Amasya ilinin 25 km güneybatısında konumlanan Oluz Höyük, Pontos Bölgesi'nde Kubaba tapınımla ilgili önemli kanıtlar sunmaktadır. Söz konusu höyükte 2010 yılı itibarıyla MÖ 600-500 yıllarına tarihlendirilen 4. Mimari Tabaka'da açığa çıkarılmaya başlanan yapının, elde edilen arkeolojik veriler doğrultusunda bir Kubaba Tapınağı olduğu

¹⁰⁸ Pontos kültürleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Adem Işık, **Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültürleri**, Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.215 vd.; Kuzey Pontos kültürleri için bkz.: Sophia Petrogianni, **The Cult of Deities of Eastern Origin in the Black Sea Region**, Selanik, School of Humanities MA in Black Sea Cultural Studies, International Hellenic University, 2011.

anlaşılmıştır¹⁰⁹. Bunun yanı sıra, Tokat ili Zile ilçesi yakınında konumlanan Maşat Höyük de MÖ 600-550 yıllarına tarihlendirilen II. Yapı Katı'nın ilk evresinde bulunmuş olan Kubaba ile ilişkili buluntuları ile söz konusu tanrıçanın Pontos Bölgesi'ndeki varlığını desteklemektedir¹¹⁰.

Kubaba'nın Matar ile ilişkisi tartışmalı bir konu olsa da Pontos Bölgesi'ndeki varlığı buradaki ana tanrıça kültünün temelleri açısından önem taşımaktadır. Şayet Pontos halklarının ana tanrıça kültüne geçmişten aşına olması, tıpkı Hellen toplumlarında olduğu gibi Tanrıça Meter'in benimsenmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

Pontos Bölgesi'nde Meter tapınımla ilgili en erken veriler; Samsun ili, Atakum ilçesi, Kurupelit mevkiinde 2009 yılı itibarıyla gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında elde edilmiştir. Amisos territorium'u içerisinde yer alan Çakalca-Karadoğan Höyüğü'nün deniz kıyısını takip eden bölümündeki çalışmalar sırasında, Arkaik Dönem ve Klasik Dönem Amisos kültlerine ışık tutan pek çok önemli buluntu ele geçtiği bilinmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar ise her biri Arkaik Dönem (MÖ 6. yy) ikonografisine sahip pişmiş toprak Meter ve Kore heykelcikleridir. Bu heykelcikler, söz konusu dönemde Meter kültünün Pontos Bölgesi'ndeki varlığı için önemli birer kanıt niteliği taşımaktadır. Ayrıca heykelcikler ile aynı alanda ele geçen grafitolu keramik parçaları üzerinde yer alan "Kybebos" ifadesi de bu konuda herhangi bir şüpheye yer bırakmamaktadır¹¹¹.

Miletos'un Karadeniz'de kurduğu kolonilerden biri olan Sinope, Pontos Bölgesi'nde Meter'in izini sürmek için güçlü kanıtlar sunan kentlerden biridir. Günümüzde Sinop Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan eserler arasında tanrıçanın kültüyle ilişkili Klasik Dönem ve Roma Dönemi'ne ait çeşitli adak malzemeleri yer almaktadır¹¹². Bu adak malzemelerinde tercih edilen Meter

¹⁰⁹ Detaylı bilgi için bkz.: Şevket Dönmez, "Kuzey-Orta Anadolu'da Yeni Bir Arkeolojik Keşif: Oluz Höyük Kubaba (Matar Kubileya) Tapınağı (Kızılırmak Kavsi İçinde Ana Tanrıça ile İlgili Güncel Bulgular)", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan: SCRIPTA Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology*, İstanbul, Ege Yayınları, 2014, s.289-304.

¹¹⁰ A.e., s.290-291.

¹¹¹ Orhan Alper Şirin, Mustafa Kolağasıoğlu, *Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele Kültü*, Samsun, SAMTAB Yayınları-1, 2016.

¹¹² Detaylı bilgi için bkz.: Eleni, T. Mentessidou, "Religion and Cultural Interactions in the Black Sea: The Cult of The Mother of The Gods or Cybele/Kybele in Sinope", *International Symposium on Sinope and Black Sea Archaeology "Ancient Sinope and The Black Sea" Proceedings Book: Uluslararası Sinope ve Karadeniz Sempozyumu "Antik Sinope ve Karadeniz" Bildiriler Kitabı*, ed. H. Kaba, G. Kan Şahin, B. M. Akarsu, O. Bozoğlan, Sinop, 2019, s.53-63.

ikonografisinin, Hellen'ler tarafından Klasik Dönem'de oluşturularak bir standart haline getirilen ikonografiyi yansıttığı görülmektedir. Tüm atribüleri ile Hellen Tanrıçası Meter'i yansıtan bu ikonografi, tasvirlerin yanı sıra tanrıçanın tapınımında da Hellen geleneğinin sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Fakat buna karşılık tanrıçaya sunulan bir naiskos kabartmasının çatı işlenişi temel alınarak Meter kültüyle ilişkili mimari öğelerde Pontos, Paphlagonia ve Phrygia geleneğinin sürdürüldüğü düşünülmektedir¹¹³.

Meter kültünün Pontos Bölgesi'ndeki karakterini daha iyi anlayabilmek adına adak malzemelerinin yanı sıra tanrıçaya ayrılan kült alanlarına da yakından bakmak gerekmektedir. Giresun (Kerasos) ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen ve Meter tapınımıyla ilişkilendirilen açık hava kült alanları, bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır¹¹⁴. Bu çalışmalar kapsamında Giresun'un Bulancak ilçesine bağlı İncece ve Eriklik köyleri, Giresun Adası (Aretias/Khaleritis), Camili Köyü sınırlarında yer alan Karadağ, Burhaniye Köyü, Zephyrion (Zefir) Mağarası, Tirebolu ilçesine bağlı Orta Camii Köyü ve Eynesil Kalesi'nde tespit edilen söz konusu açık hava kült alanlarının belirli unsurları ile birbiriyle benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, neredeyse bütün tapınım alanlarının ormanlık içerisinde ve araziye hâkim yüksek tepeler üzerindeki kayalık alanlarda konumlandığını tespit etmiştir. Kült alanlarının her birinde gözlemlenen farklı derinliklerde kayaya oyulmuş nişler, çukurlar ve kanallar tapınım sırasında gerçekleştirilen ritüeller ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca kült alanlarının yakınında mutlaka bir nekropolisin yer alıyor olması da dikkat çekici detaylar arasında gösterilmektedir. Tüm bu veriler doğrultusunda Doğu Karadeniz'deki Meter tapınımının açık hava kült alanlarındaki uygulamalarında Orta ve Batı Anadolu örnekleri ile benzerlikler olduğu ileri sürülmüştür¹¹⁵. Ayrıca bahsi geçen alanların Kurul Kalesi'ndeki Dilek/Sunak Kayası açık hava kült alanı ile de belirgin benzerlikleri bulunmaktadır¹¹⁶.

¹¹³ A.e., s.58.

¹¹⁴ Detaylı bilgi için bkz.: Ertekin M. Doksanaltı, "Open Air Cult Sites in Eastern Pontus Region", **Anados: Studies of Ancient World**, 12/2012, 2016, s.61-78.

¹¹⁵ A.e., s.75-76.

¹¹⁶ Bkz.: Üçüncü Bölüm: "Sunak/Dilek Kayası" başlığı.

Pontos Euksenios'un güneyindeki kentlerin yanı sıra batı ve kuzey kıyılarındaki kentlerde de güçlü bir Meter tapınımı dikkat çekmektedir. Batıda Histria, Apollonia/Odessos, Tomis, Nikonion/Tyras, Kallatis ve Mesambria/Bizone; kuzeyde Khersonessos, Olbia, Pantikapaion, Myrmekion, Phanagoria, Gorgippia ve Tanais söz konusu kulte dair önemli veriler sunan kentler arasında sayılmaktadır. Pontos Euksenios'un Anadolu'dan nispeten uzak kıyılarında Meter kültüne rastlanılmasının sebebi, adı geçen kentlerden de anlaşıldığı üzere bu bölgelerde kurulan koloniler olmalıdır. Adak malzemelerinde gözlemlenen Meter ikonografisinin tipik Hellen ikonografisine uygun olması da bu görüşü desteklemektedir. Bununla birlikte, yazıtlı adaklardan anlaşıldığı üzere tanrıça söz konusu kentlerde de "Meter Theon/Metri Theon" adıyla anılmaktadır. Meter kültüne ait tapınım alanlarının ise tıpkı Anadolu ve Hellen kentlerinde olduğu gibi yüksek kayalık alanlarda kurulduğu anlaşılmaktadır¹¹⁷.

Meter, Pontos Euksenios'un batısı ve kuzeyindeki kentlerde doğanın ve yabanıl hayatın sembolü olarak görülmeye devam etmiştir. Fakat buna ek olarak, bazı adak malzemeleri üzerinde tanrıçaya "Meter Theon Pontia/Meter Pontia" adıyla seslenildiğine de rastlanılabilmektedir. Anadolu'da kullanımına dair herhangi bir veri bulunmayan "Pontia" sıfatı, Meter dışında Kos'taki Aphrodite kültünden aşına olunan bir sıfattır ve "denizcilerin koruyucusu" anlamı taşımaktadır¹¹⁸.

Pontos Bölgesi ve Pontos Euksenios kıyılarındaki diğer bazı kentlerle ilgili tüm bu araştırma sonuçları ve arkeolojik veriler doğrultusunda, ana tanrıça kültünün söz konusu bölgede Arkaik Dönem'den başlayarak paganizmin sonuna dek devam ettiğini söylemek mümkündür. Meter, ikonografisi ve diğer tüm kültüsel öğeleriyle bu bölgede de Phryg kökenini ve Hellen kimliğini korumaya devam etmiştir. Dolayısıyla tanrıça, Pontos halkları tarafından diğer toplumlarda olduğu gibi "her şeyin" anası/yaraticısı, doğanın, toprağın, bitkilerin, hayvanların yaban hayatının, doğurganlığın ve bereketin simgesi, toplumsal ve bireysel yaşamın koruyucusu olarak tapınım görmüştür¹¹⁹. Bunlara ek olarak, denizcilerin ve kentlerin koruyucusu sıfatları da Meter'in Pontos Bölgesi'nde öne çıkan niteliklerini vurgulamaktadır. Ayrıca

¹¹⁷ Petrogianni, **a.g.e.**, s.24-45.

¹¹⁸ **A.e.**, s.11-12.

¹¹⁹ Sergey J. Saprykin, **Религия и культы Понта эллинистического и римского времени**, Moskova, Триумф принт, 2009a, s.227 ve 230-231.

bölgede tespit edilen açık hava kült alanlarının nekropolislerin yakınında kurulmuş olması, tanrıçanın khithonik (yeraltıyla ilişkili) yönünü de açığa çıkarmaktadır.

Pontos Bölgesi'nde ana tanrıça kültü ile ilgili geçmiş dönemdeki bilimsel çalışmaların sonucunda söz konusu kültün Paphlogonia'nın batısında yoğunlaştığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte Meter kültünün Pontos Bölgesi'nde de bilindiği fakat burada aynı düzeyde güçlü olmayıp Hellen kolonileriyle sınırlı kaldığı iddia edilmiştir¹²⁰. Günümüzde Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ilişkin arkeolojik çalışmaların yoğunlaşması ise bu görüşün aksi bir manzara sunmaktadır. Nitekim söz konusu bölgedeki ilk uzun süreli arkeolojik kazının gerçekleştirildiği Kurul Kalesi'nde elde edilen veriler, burada oldukça güçlü bir Meter tapınımının varlığına işaret etmektedir. Kerasos'ta gerçekleştirilen yüzey araştırmaları aracılığıyla tespit edilen çok sayıdaki açık hava kült alanı da Pontos Bölgesi'ndeki Meter kültünün tahmin edilenden daha yoğun olduğunu kanıtlar niteliktedir¹²¹. Fakat elbette ki kesin bir görüş bildirebilmek için Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ait daha çok arkeolojik veriye ihtiyaç duyulmaktadır.

2.1.3. Kurul Kalesi'nde Ana Tanrıça Kültüne Dair Bulgular

Kurul Kalesi'nde 2010 yılı itibarıyla başlanan ve halen devam etmekte olan kazı ve araştırma çalışmalarından şimdiye dek elde edilen veriler doğrultusunda kalenin askeri garnizon niteliğinde bir phorourion olduğu bilinmektedir. Fakat bununla birlikte Kurul Kalesi'nin konumu¹²² ve planı dahilinde tespit edilen kültle ilişkili mekânlar, kalenin kültüsel dokusunun dikkate değer düzeyde yoğun olduğunu göstermektedir¹²³. Nitekim bu mekânlardan elde edilen adak ve ritüel malzemeleri de kalenin kültüsel fonksiyonunu kanıtlar niteliktedir. Konumuz dolayısıyla büyük önem taşıyan söz konusu mekân ve buluntuların neredeyse tamamı, kazı çalışmalarına 2013 yılı itibarıyla başlanan Kuzey Teras alanında ele geçmiştir¹²⁴. Bu alanda özellikle de 2016 yılında gerçekleştirilen kazılar, kalenin ana tanrıça kültüyle bağlantısına ışık tutması sebebiyle özel bir öneme sahiptir.

¹²⁰ A.e., s.224 ve 227.

¹²¹ Doksanaltı, b.a.

¹²² Sarp kayalıklar üzerinde, su kaynaklarının yakınında, doğayla/yaban hayatıyla iç içe ve olasılıkla kent merkezinden uzakta konumlanan Kurul Kalesi, lokasyon bakımından ana tanrıçaya adanan açık hava kült alanları ile benzer özelliklere sahiptir.

¹²³ Şenyurt, Durugönül, a.g.e., s.306.

¹²⁴ Şenyurt v.d., 2017, s.136-140.

2.1.3.1. Pişmiş Toprak Heykelcikler

Kurul Kalesi 2016 yılı kazı çalışmaları sırasında ana tanrıça kültüne dair ilk buluntular, Anıtsal Kapı'nın¹²⁵ kuzeyinde konumlanan Kuzey Teras Batı Mekân 7 (KTBM-7)'de tespit edilmiştir. 545,07 m seviyesinde başlatılan kazı çalışmalarının, 543,58-543,24 m seviyesine ulaştığı noktada üç adet pişmiş toprak Kybele¹²⁶ heykelciğine ait parçalar, mekânın farklı yerlerine dağılmış halde açığa çıkarılmıştır¹²⁷. Her biri tipik Meter ikonografisini yansıtan bu heykelcikler, çalışmanın devamında anlamlı bir sıra ifade etmeksizin 1, 2 ve 3 rakamları ile numaralandırılacaktır.

1 No.'lu Kybele Heykelciği; 39,2 cm yüksekliği, 20,1 cm genişliği ve 15 cm derinliği ile Kurul Kalesi'ndeki en büyük boyutlara sahip Kybele heykelciğidir¹²⁸ (Lev.4/Res.10-11/Kat No.3). Hamur rengi kızıl tonda (5 YR 6/6) olan bu heykelciğin yüzeyinde, beyaz astar kalıntıları görülmektedir¹²⁹. Parçalar halinde ele geçmiş olan 1 No.'lu Kybele Heykelciği, restorasyon çalışmaları ile büyük oranda ayağa kaldırılmış olsa da halen kırık ve eksik kısımları mevcuttur.

Kybele'nin oturmakta olduğu taht, günümüze aşınmış/tahrip olmuş şekilde ulaşmış olsa da genel formu anlaşılabilmektedir. Buna göre keskin köşeli dikdörtgen bir arkalığa sahip olan tahtın, sol üst köşesi kırık ve eksiktir. Korunagelmış olan sağ üst köşede ise ortalama bir iğne ucu büyüklüğünde minik bir delik dikkat çekmektedir. Heykelciğe arka cepheden bakıldığında Kybele'nin ense hizasında aynı delikten üst üste iki adet daha yer almaktadır¹³⁰.

¹²⁵ Ana Kapı/Kybele Kapısı

¹²⁶ Kurul Kalesi Kazı Çalışmaları ışığında yayımlanan tüm bilimsel makale ve raporlarda tanrıçanın "Kybele" adının tercih edilmesi sebebiyle, bu çalışmada da kaledeki buluntulardan söz ederken "Meter" yerine "Kybele" ismi kullanılacaktır.

¹²⁷ Şenyurt v.d. 2017, s.138.; S. Yücel Şenyurt, Atakan Akçay, "The Kurul Fortress and the Cult of Kybele as a City Protector", *Colloquium Anatolicum*, 16, 2017, s.189-190.; Şenyurt, Durugönül, a.g.e., s.317.

¹²⁸ A.y.

¹²⁹ Pişmiş toprak materyallerin öncelikle beyaz astarla kaplanıp sonrasında kırmızı, yeşil, siyah ve sarı gibi renklerle boyanması MÖ 7. yy itibarıyla başlanan ve süregelen yıllarda da uygulanan bir yöntemdir. Bkz.: Reynold Alleyne Higgins, *Greek Terracotta Figures*, Londra, Trustees of the British Museum, 1963, s.11. Buna göre söz konusu Kybele heykelciğinin döneminde çok renkli bir eser olabileceğini söylemek mümkündür. Fakat heykelcik üzerinde farklı renkte bir boya kalıntısına rastlanmadığından bu görüşün doğruluğu kanıtlanamamaktadır.

¹³⁰ Söz konusu delikler, heykelciğin asılarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, tanrıçanın ense hizasında da bulunmaları sebebiyle bu deliklerin pişirme sırasında faydalanılan havalandırma delikleri olma ihtimalleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Çoğu pişmiş toprak eserde

Cepheden tasvir edilmiş olan Kybele'nin başındaki polosun orta ve üst kısmının kırık ve eksik olması sebebiyle tam yüksekliği bilinmemektedir. Aynı zamanda tanrıçanın saçının orta kısmı, alını, gözleri, omuzdan itibaren sağ kolu ve dirsekten itibaren sol kolu da tespit edilemeyen kırık ve eksik kısımlar arasında yer almaktadır. Tanrıçanın ayaklarının altında yatan aslan ise sol ön ayağı dışında tüm uzuvlarıyla korunagelmıştır.

1 No.'lu Kybele Heykelciği, Klasik Dönem Meter ikonografisine tümüyle uyum sağlamaktadır. Buna göre tanrıça; giyimli, cepheden ve kaideli bir tahtta otururken tasvir edilmiştir. Başının üzerinde polos bulunan Kybele'nin saçları ortadan ikiye ayrılmış ve başın arkasında toplanmıştır. Tanrıça, Hellen ikonografisine uygun şekilde bol bir khiton ve himation giymiştir. Belirgin giysi kıvrımlarının yanı sıra himation'un bir bölümünün tanrıçanın dizlerinin üzerinde toplanmış halde işlenmiş olması dönem özelliğini doğrudan yansıtmaktadır. Kybele'nin sol kolu dirsekten itibaren kırık ve eksik olsa da bu eliyle tuttuğu tympanon günümüze ulaşabilmiştir. Fakat korunagelmemiş olan sağ elinde herhangi bir atribü taşıyıp taşımadığı belirsizdir. Tanrıça, eteğinin altından görünmekte olan sol ayağının topuk kısmıyla taht kaidesi üzerinde yatan aslanın sırtına basmaktadır. Eteğinin altında kalan sağ ayağı ise aslanın ense hizasında durmaktadır. Nispeten küçük boyutlarda işlenen ve kısa yelelere sahip olan aslan, olasılıkla yavru çağındadır. Ağzı hafifçe aralanmış halde olan bu yavru aslanın yüz ifadesi ise donuktur.

1 No.'lu Kybele Heykelciği'nde uygulanan bu ikonografi (Agorakritos Modeli¹³¹), Klasik Dönem'den başlayarak yüzyıllar boyunca Anadolu'da ve hatta ana tanrıça kültünün tespit edildiği neredeyse tüm bölgelerde aynı şekilde uygulanmıştır. Bu sebeple, söz konusu heykelciğin genel ikonografisi temel alınarak üretim yerine ya

havalandırma deliklerinin çapı çok daha büyük olsa da iğne ucu genişliğinde deliklerin oluşturulduğu örnekler de mevcuttur. Bkz.: **Terracotta Statuette of a Woman**, ACN:06.1139, Metropolitan Museum of Art, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247557>.

¹³¹ Phedias'ın öğrencisi Paros'lu Agorakritos'un, Atina'daki Metroon için büyük bir kült heykeli yaptığı bilinmektedir. Günümüze ulaşmamış olan bu heykel, döneminde farklı bölgelerdeki heykel ekollerini etkisi altına alarak Klasik Dönem Meter ikonografisi üzerinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Ayrıca Pergamon'daki Megalesion için yapılan ve günümüze ulaşmaya başaran Meter heykelinin de Agorakritos modelinin bir kopyası olduğu ileri sürülmüştür. Gerek antik kaynakların aktarımlarından gerekse de kopya eserlerden elde edilen bilgilere göre bu modelde tanrıça, tahtta oturmakta ve bir elinde tympanon taşımaktadır. Bu ikonografiye aslan/aslanlar eşlik etmektedir. Bkz.: Roller, 2013, s.174.; Gisela M. A. Richter, **The Sculpture and Sculptors of the Greeks**, New Heaven & Londra, Yale University Press, 1967⁵, s.242.; Naumann, a.g.e., s.159-170.

da tarihine dair kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir. Fakat bu ikonografi dahilinde atribülerin mevcudiyetleri, stilistik özellikleri ve konumlandırıldıkları yerlere göre çeşitli sonuçlara varılabileceği düşünülmektedir.

Tahtta oturan Kybele heykelciklerinin sınıflandırılmasında yardım alınan unsurlardan biri, tanrıçanın gürültülü ayinlerini simgeleyen atribüsü tympanon'dur. Bu vurmalı çalgı söz konusu heykelciklerin tamamına yakınında mevcut olsa da ikonografi içerisindeki konumun bölgesel ekollere göre farklılık gösterdiği ileri sürülmektedir. Bu görüşe göre Attika ekolü temel alınarak oluşturulan heykelciklerde tympanon'un, taht kolçağı hizasında ve dikey biçimde durduğu gözlemlenmektedir¹³². Ayrıca bu tür ikonografilerde tanrıça genellikle kolunu tympanon'un üzerine yerleştirmiş olarak gösterilmektedir¹³³. Küçük Asya ve Anadolu'daki ekoller ise bu müzik aletini, dairesel yüzeyi ön cepheden görülecek biçimde ve taht arkılığıyla yaklaşık olarak aynı hizada konumlandırmaktadır¹³⁴. Bu konumu sağlamak için ise tanrıça, tympanon'u alt kısmından kavrayarak hafifçe yukarı kaldırmış halde tasvir edilmektedir¹³⁵.

Kimi araştırmacılara göre Kybele'nin Doğulu kimliğini kimilerine göre ise vahşi yaşama egemenliğini sembolize eden aslan, tahtta oturan Kybele ikonografisinde önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim söz konusu ikonografi dahilinde aslanın ya da aslanların konumu da heykelciklerin üretildiği ekol/bölge hakkında fikir yürütmede kullanılan detaylardan biridir. Buna göre tahtta oturan Kybele heykelciklerinde tahtın iki yanında ön ayakları üzerinde duran iki aslan, en sık rastlanan tasvir biçimlerinden biri olmakla birlikte tanrıçanın anavatanı olan Phrygia'da doğmuş bir ikonografidir. Bu tasvir programının, kültün Hellen kültürüne aktarımının ardından Attika ve Boiotia ekolleri tarafından benimsendiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra Kybele'nin kucağında, ayaklarının önünde ya da tahtın kolçağında yatan bir aslan da alışlagelen ve farklı bölgelerde sıklıkla uygulanan ikonografiler arasında yer almaktadır¹³⁶. Tüm bunlara ek olarak, nadiren tanrıçanın ayaklarıyla tahtın önünde yatmakta olan aslanın

¹³² Tetiana Shevchenko, "Attributes of the Mother of the Gods on Terracottas from Olbia Pontike and Asia Minor", *Adalya*, 22, 2019, s.204.

¹³³ Örnekler için bkz.: *CCCA.I*.142, 175, 176, 247 ve 358.

¹³⁴ Shevchenko, *a.y.*

¹³⁵ Örnekler için bkz.: *CCCA.I*.203, 316, 321, 322.

¹³⁶ Shevchenko, *a.g.e.*, s. 203-204.

üzerine bastığı örneklerle de karşılaşılabilmektedir¹³⁷. Araştırmacılar, bu ikonografiyi özellikle Küçük Asya'daki merkezlere atfetmektedir. Ayrıca bu örneklerde tanrıçanın ayaklarının altına yerleştirilen aslanların genellikle yavru/genç olması da dikkat çekici detaylar arasında sayılmaktadır¹³⁸.

Araştırmacılar tarafından öne sürülen tüm bu bilgiler ışığında 1 No.'lu Kybele Heykelciği, tympanon'un dikey duruşuyla Attika ekolünün özelliğini yansıtır olmalıdır. Fakat bunun aksine söz konusu heykelcikte aslanın tanrıçanın ayaklarının altına yerleştirilmiş olması, Küçük Asya'ya özgü bir özellik olarak gösterilmiştir. Bu durumda 1 No.'lu Kybele Heykelciği, her iki ekolden de etkilenecek kendi üslubunu oluşturmuş yerel bir atölyenin ürünü olarak değerlendirilebilir.

KTBM-7'de ele geçen adak buluntularından biri olan 2 No.'lu Kybele Heykelciği; 25 cm yüksekliğe, 13,2 cm genişliğe ve 14,3 cm derinliğe sahiptir¹³⁹ (Lev.4/Res.12-13/Kat.No.4). Deve tüyü tonlarında (10 R 6/6) hamur rengine sahip olan bu heykelcik, tıpkı diğerleri gibi parçalar halinde bulunmuştur. Fakat restorasyon çalışmaları sayesinde parçaların büyük bir kısmı bir araya getirilebilmiştir. 2 No.'lu Kybele Heykelciği'nin restore edilmiş son halinde yalnızca taht arkalığının sol üst köşesindeki palmet ve tanrıçanın sol göğüs kısmı kırık ve eksiktir.

2 No.'lu Kybele Heykelciği, diğer iki heykelcikte olduğu gibi tipik tahtta oturan Kybele ikonografisini yansıtmaktadır. Tanrıçanın oturmakta olduğu keskin köşeli, dikdörtgen formlu tahtın arkalığının sağ üst köşesinde bir palmet yer almaktadır. Palmetin hemen altında, taht arkalığının üst kenarını takip eden kırmızı kahve tonlardaki boya bezeme ile tahta gösterişli bir görünüm verilmek istendiği anlaşılmaktadır. Tahtın geri kalan kısımları masif bir görünüm sergilemektedir.

Kybele; giyimli, cepheden ve tahtta otururken tasvir edilmiştir. Başının üzerinde sur biçimli yüksek bir polos yer almaktadır. Ortadan ayrılan saçları, hacimli bukleler halinde ensesinde toplanmış ve saç uçları yine hacimli bukleler halinde omuzlarından aşağı düşürülmüştür. Kybele'nin yüzündeki beyaz astar kalıntıları, heykelciğin geri kalanında görülmemesi sebebiyle yalnızca cildin beyaz renge boyandığını düşündürmektedir. Tanrıça, bu heykelcikte de alışlageldiği üzere uzun ve

¹³⁷ Örnekler için bkz.: CCCA.I. 203, 442, 689, 700, 749.

¹³⁸ Sheychenko, **a.g.e.**, s.201,204.

¹³⁹ Şenyurt v.d. 2017, s.138.; Şenyurt, Akçay, 2017, s.189-190.; Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.317.

bol bir khiton ve himation giymektedir. Khiton, tanrıçanın sağ omzu üzerinden iki adet fibula ile tutturulmuştur. Himation'un bir bölümü Kybele'nin sol omzu üzerinden aşağı doğru uzanmaktadır. Kalan kısmı ise tanrıçanın sağ bacağına kalçadan dizlerin altına kadar saracak şekilde getirilerek kalın bir burgu halinde kucağında toplanmıştır. Kybele'nin sol kolu dirsekten yukarı doğru kırılmış halde verilmiştir ve tanrıça bu eliyle omzuna yasladığı tympanon'u tutmaktadır. Tympanon, dairesel cephesi öne bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Tanrıça, tahtın kolçağına yaslayıp öne doğru uzattığı sağ elinde ise küçük bir phiale taşımaktadır. Tıpkı diğer iki heykelcikte olduğu gibi Kybele burada da tahtın önünde yatmakta olan aslanın üzerine basmaktadır. İfadeless bir yüze sahip olan aslanın ağzı hafifçe aralıktır. Yeleleri ise 1 No.'lu Kybele Heykelciği'ndeki aslana kıyasla daha gür ve uzundur.

Kurul Kalesi KTBM-7'de bulunmuş olan 3 No.'lu Kybele Heykelciği, diğer iki heykelciğe kıyasla çok daha fazla tahrip olmuş vaziyettedir¹⁴⁰(Lev.5/Res.14/Kat.No.5). Diğer heykelcikler gibi parçalar halinde ele geçmiş olan bu heykelcik, restorasyon çalışmaları ile kısmen ayağa kaldırılabilmiştir. Ayrıca büyük bir kısmının yangına maruz kalması sebebiyle heykelciğin hamur renginde koyulaşma gözlemlenmektedir. Orijinal hamur renginin korunduğu kısımlardan anlaşıldığı üzere 3 No.'lu Kybele Heykelciği'nde tercih edilen hamur, 2 No.'lu Kybele Heykelciği ile aynı olmalıdır (10 R 6/6).

3 No.'lu Kybele Heykelciği'nde sağ üst köşe ve sağ kenar dışında taht arkallığının tamamı; tanrıçanın boynundan beline kadar uzanan gövde kısmı, dirseğine kadar sağ üst kolu, sol kolunun tamamı, giysisinin sol diz hizasındaki kısmı ve etek ucunun sol kısmı ile aslanın ön ayakları kırık ve eksiktir.

Korunagelen kısımlarından anlaşıldığı üzere 3 No.'lu Kybele Heykelciği, diğer iki heykelciğe benzer şekilde Klasik Dönem'de standartlaşan tahtta oturan Kybele ikonografisini yansıtmaktadır. Fakat bu heykelciğin hamur rengi, boyutları ve ikonografik detaylarıyla 2 No.'lu Kybele Heykelciği'yle birebir aynı özelliklere sahip olması asıl dikkat çekici noktadır. Buna göre 2 No.'lu Kybele Heykelciği ve 3 No.'lu Kybele Heykelciği'nin aynı atölyeden hatta aynı kalıptan üretilmiş olduklarını söylemek mümkündür¹⁴¹. Bununla birlikte daha önce de bahsedildiği üzere

¹⁴⁰ Şenyurt v.d. 2017, s.138.; Şenyurt, Akçay, 2017, s.189-190.; Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.317.

¹⁴¹ Şenyurt, Akçay, 2017, s.190.

araştırmacıların atribülere göre yaptıkları sınıflandırma temel alınarak, her iki heykelcikte de hem tympanon'ların hem de aslanların konumları dolayısıyla Küçük Asya ekollerinden birine ait oldukları söylenebilmektedir.

Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt ve Prof. Dr. Serra Durugönül'ün ortak çalışmaları dahilinde Kurul Kalesi'nde ele geçmiş olan 1, 2 ve 3 no.'lu heykelciklerin hamur özelliklerinin İris ve Halys ırmak yataklarından elde edilen kil ile uyumlu olduğu belirtilmiştir. Buna göre Kybele heykelciklerinin Amisos ya da Karadeniz kıyılarında yer alan başka bir kentte üretilmiş olması gerektiği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte heykelciklerin her üçünde de gözlemlenen corona muralis (sur biçimli polos) sebebiyle ikonografinin Pergamon öncülleriyle uyumlu olduğunun da özellikle altı çizilmiştir. Eldeki veriler ışığında Kurul Kalesi 1, 2 ve 3 no.'lu Kybele heykelciklerinin tarihlemesi için MÖ 2. yy civarı önerilmiştir¹⁴².

Kurul Kalesi'nde ana tanrıça kültünün varlığı ve karakteri ile ilgili önemli kanıtlar arasında yer alan pişmiş toprak Kybele heykelciklerinin adak malzemesi niteliği taşıdığı açıktır. Dolayısıyla gerek mimarisi gerekse de kült malzemeleri ile önemli bir kült merkezi olduğu anlaşılan Kurul Kalesi'nde ana tanrıça adak heykelciklerinin bu denli az sayıda olması şaşırtıcıdır. Bu durum, kalede gerçekleşen bir yağma ya da kamuya kapalı bir tapınım biçimini düşündürmektedir.

2.1.3.2. Kybele Heykeli

2016 yılında Kurul Kalesi'nin Kuzey Teras alanında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında, doğu-batı yönünde birbirine paralel uzanan KTMB-6 ve KTBM-7'nin güneyinde Anıtsal Kapı açığa çıkarılmıştır¹⁴³. Anıtsal Kapı, kaleye girişin sağlandığı dar bir kapı alanı ve bu kapı alanının hemen ardından karşılaşılan tek odalı bir mekân (KTBM-8) ile kompleks bir kapı yapısı planı oluşturmaktadır. Söz konusu kapı yapısı, mermer Kybele Heykeli'nin buluntu yeri olması sebebiyle kaledeki ana tanrıça kültü bakımından da büyük önem taşımaktadır¹⁴⁴.

Kybele Heykeli; KTBM-8'in güney duvarında yer alan 0,95 m genişliğe ve 0,90 m derinliğe sahip dikey dikdörtgen formlu bir niş içerisinde, *in situ* halde açığa çıkarılmıştır (Lev.1-2/Res.1-2-3-4/Kat.No.2). Buna ek olarak nişin uzun yan

¹⁴² Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.317.

¹⁴³ Şenyurt, v.d., 2017, s..139.

¹⁴⁴ Şenyurt, Akçay, 2017, s.188-189.; Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.308-309.

kenarlarında -yine *in situ* halde korunagelmiş- paye ve köşe pilaster'i biçiminde taşıyıcı ögeler de ele geçmiştir. Kireçtaşı malzemeden üretilen taşıyıcı ögelerin, nişin sağ ve sol kenarına demir ve kurşun kenetler yardımıyla sabitlendiği tespit edilmiştir¹⁴⁵.

Nişin sol kenarında yer alan taşıyıcı öge tüm detaylarıyla bir köşe pilaster'i görünümü sergilemektedir. Günümüze tahrip olmuş halde ulaşan bu köşe pilaster'inin gövdesinde kırık ve eksik kısımlar mevcuttur. Pilaster başlığı ise parçalar halinde ele geçmiştir. Köşe pilaster'inin gövdesi çift plinthos'lu kaide üzerinde yükselmektedir. Keskin köşeli bir profile sahip olan gövde üzerinde yiv bulunmaktadır.

Nişin sağ kenarında konumlanan taşıyıcı öge, kenar ile bütünleşik halde bulunmadığından "paye" olarak isimlendirilmiştir¹⁴⁶. Nişin içerisine devrilmiş halde açığa çıkarılan bu payenin kaide ve gövde kısımlarında kırılmalar mevcuttur. Buna karşın başlık kısmı tüm halde korunagelmiştir (Lev.3/Res.7-8-9/Kat.No.1). 0,10 m yüksekliğe sahip "L" biçimli pilaster başlığının alt ölçüleri 0,18 x 0,115 m; üst ölçüleri ise 0,22 x 0,13 m'dir¹⁴⁷. İki cepheli olarak üretilen bu başlığın duvarla temas eden yüzeylerinde sağlamlığı artırmak adına anathyrosis uygulandığı görülmektedir.

Başlığın kısa kenarındaki cephenin merkezinde derin yivli ve nispeten yüksek kabartma halinde işlenmiş akanthus yaprağı yer almaktadır. Yaprığın alt kısmından iki yana doğru uzanan sarmal dallar, tamamen simetrik bir görünüm oluşturmaktadır. Sarmal dalların kenarlarında minik volütler yer alırken, uç kısımlarında minik birer çiçek motifi oluşturulmuştur. Tüm bu bitkisel motifler, cepheyi alt kenardan çevreleyen "U" biçimli bir bant ile sınırlandırılmıştır. Pilaster'in kısa kenarlarının sağ ve sol üst köşelerine denk gelen kısımlarda bandın uçları yuvarlanarak birer volüt şekli verilmiştir.

Pilaster başlığının uzun kenarında oluşturulan cephenin tam ortasında kısa kenardan farklı olarak bu defa palmet motifi görülmektedir. Küçük boyutlu, derin yivli ve nispeten yüksek kabartma halindeki palmetin alt kısmından çıkan sarmal dallar, iki yanına simetrik biçimde uzanmaktadır. Kalın bir ana dal ile başlayan sarmal dallar, altışar kola ayrılarak minik volütler oluşturmaktadır. Ayrıca bazı dalların uç kısmında

¹⁴⁵ Şenyurt, Akçay, 2017, s.189.

¹⁴⁶ Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.331.

¹⁴⁷ **A.y.**

kısa kenar cephesindeki sarmal dallarda görülen minik çiçek motifi de yer almaktadır. Burada da cephe “U” biçimli bant ile sınırlandırılmıştır. Fakat bu defa üst uzun kenarda kısa kamış yaprakları ile süslenmiş büyük bir balteus bulunmaktadır.

Pilaster başlıkları, Anadolu’nun farklı bölgelerinde de uygulandığı bilinen Proto-Ion (Sofa) Tipi başlıklar grubuna dahil edilebilmektedir¹⁴⁸. Başlıkların ön ve yan cephelerine uygulanan merkez motiften çıkarak simetri oluşturan bitkisel motifler, literatürde “Pytheos Tipi” olarak isimlendirilmekte ve Hellenistik Dönem’de de tercih edildiği bilinmektedir¹⁴⁹. Kurul Kalesi’nde bulunmuş olan bu pilaster başlıklarının bir benzeri, Priene Athena Tapınağı’nda mevcuttur¹⁵⁰. Tapınağın anta başlıklarındaki bezeme sistemi, Kurul Kalesi’ndeki pilaster başlığı ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Fakat Priene’deki tapınağın kesin olmayan tarihi MÖ yaklaşık 350 civarındadır. Kurul Kalesi’nde ise söz konusu mimari öğeleri MÖ 4. yy’a tarihlendirecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bunun yerine Kurul Kalesi’ndeki başlığın stil özellikleri göz önünde bulundurularak MÖ 2. yy önerilmiştir¹⁵¹. Fakat gerek iki taşıyıcı elemanın birbiriyle uyumsuzlukları gerekse de konumlandırıldıkları niş ile uyumsuzlukları sebebiyle bu öğelerin farklı yerlerden getirilerek mevcut konumlarına yerleştirilmiş olabilecekleri ileri sürülmüştür¹⁵².

Kybele Heykeli’nin bulunduğu nişin iki yan kenarında konumlandırılan bu mimari öğeler ile söz konusu nişe küçük bir naiskos görünümü verilmeye çalışıldığı açıktır. Kybele tasvirleri için oldukça alışıldık bir uygulama olmasına karşın burada soru işareti oluşturan detay, nişin üst kenarında ayrıca şekillendirilmiş ya da kabartma halinde uygulanmış bir alınlık bulunmamış olmasıdır¹⁵³. Pilaster başlıklarının duvarla temas eden iç yüzlerinde olduğu gibi, üst kısımlarında da anathyrosis uygulaması gözlemlenmektedir. Bu da pilaster’in üst kısmına taş duvar örgüsü ya da alınlığı temsil eden farklı bir yapı elemanının yerleştirilmiş olması gerektiğini düşündürmektedir.

¹⁴⁸ William Bell Dinsmoor, **The Architecture of Ancient Greece: An Account of Its Historic Development**, New York, Biblo and Tannen, 1973, s.133.

¹⁴⁹ Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.326.; Banu Yılmaz, “**Batı Anadolu Hellenistik Dönem Anta Başlıkları**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.11.

¹⁵⁰ **A.e.**, Res.73.; Frank Rumscheid, **Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur**, 14, Mainz, 1994, Taf.160/3-6.

¹⁵¹ Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.327.

¹⁵² **A.e.**, s.332.

¹⁵³ **A.e.**, s.309; Şenyurt, Akçay, 2017, s.189.

Ancak söz konusu mimari elemanlar tahmin edildiği gibi Kurul Kalesi'nde ikinci kullanımda ise daha önce kullanıldıkları alanda bir üst yapı elemanı taşımış olmaları da mümkündür. Aynı kontekst içerisinde ele geçen çok sayıdaki yanmış ahşap parçası ve çiviler, burada ahşap bir alınlık bulunabileceği ihtimalini de yaratmaktadır. Fakat mevcut durumda bu görüşe somut bir kanıt sunmak mümkün değildir.

Nişin içerisinde konumlandırılan Kybele Heykeli, tanrıçanın tahtta oturan tasvirleri ile yakın benzerliğe sahiptir. Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt ve Prof. Dr. Serra Durugönül'ün yaptığı incelemeler ile tahtın ve heykelin aynı mermerden -olasılıkla Prokonnesos mermerinden- üretildiği anlaşılmıştır. Buna karşın taht arkalığının üst kenarının ortasındaki ve halihazırda yerinde bulunmayan sağ ve sol üst köşelerindeki süsleme elemanlarının kumtaşı malzemeden üretildiği belirlenmiştir¹⁵⁴.

Kurul Kalesi'ndeki yerleşimin son evresinde gerçekleşen yangın sebebiyle oluşan tahribattan Kybele Heykeli fazlasıyla etkilenmiştir¹⁵⁵. Bu sebeple de mermer eserin patinası büyük hasar görmüş ve gerek tahtta gerek heykelde yer yer kırıklar oluşmuştur.

Geniş dörtgen biçimli taht arkalığının üst iki köşesinde konumlanması gereken süslemeler günümüze kırık halde ulaşmıştır. Ayrıca ızgara biçimli taht arkalığının belirli yerlerinde çatlamlar mevcuttur. Tahtın nişin arka duvarına bitişik çalışılan arka ayakları yerinde korunurken ön ayakları tahribat sebebiyle yerinden ayrılmıştır.

Kybele'nin başının sağ üst kısmı ve alnının sağ kısmı kırık ve eksiktir. Boyunda bir kırılma söz konusu olsa da günümüze yerinde korunmuş olarak ulaşmıştır. Bununla birlikte, giysinin "V" yakasından itibaren başın ayrı çalışılarak heykele eklendiği görülmektedir. Ayrı çalışılarak dübeller aracılığıyla heykele eklenen diğer uzuvlar olan sağ ve sol kollar omuzlardan itibaren kırılarak düşmüş halde ele geçmiştir. Kybele'nin sağ göğsünde de ufak bir kırılma mevcuttur. Giyside yangın ve yıkıma bağlı aşınmalar ve çatlaklar gözlemlenmektedir. Kybele'nin eteğinin altından dışarı uzanan sol ayak ucunun yerinde bir dübel deliği tespit edilmiş ve ayak ucunu temsil eden parça yerinden ayrılmış halde ele geçmiştir¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Şenyurt, Durugönül, **a.g.e**, s.309.

¹⁵⁵ **A.y.**

¹⁵⁶ **A.y.**; Şenyurt v.d., 2017, s.140.

Kurul Kalesi Kybele Heykeli; kaide ile birlikte toplamda 0,90 m uzunluğunda, doğal boyuttan küçük bir eserdir¹⁵⁷. Kybele'ye oranla çok daha hacimli bir görünüm sergileyen tahtın arkılığı kare biçimlidir. Taht arkılığının üst kenarına yerleştirilen üç aplik ile tahta gösterişli bir görünüm kazandırılmış olmalıdır. Birbiriyle kesişen yatay ve dikey hatlar halinde tasarlanan taht arkılığı, küçük kare boşluklara sahiptir. Tahtın sağ ve sol kenarlarında kolçaklar bulunmazken, oturak kısmında hacimli bir minder yer almaktadır. Profilli görünüme sahip taht ayaklarının üzerinde volütler ve palmetlerin yanı sıra boya izlerine de rastlanmıştır.

Kybele; cepheden betimli, tahtta oturan ve giyimli bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Tanrıçanın ortadan ikiye ayrılan saçları hacimli bir şekilde geriye uzatılarak başın arkasında toplanmıştır. Ensesinden uzanan ikişer saç buklesi sağ ve sol omzuna uzanmaktadır. Kybele'nin çehresi yuvarlaktır ve hafifçe dolgun yanaklara sahiptir. Alnı, profilden bakıldığında düz bir hat oluşturmaktadır. Bu hattı kavissiz işlenmiş burun takip etmektedir. Kaşlar hafif kavisli, gözler ise fazlaca derinde olmayacak şekilde badem biçimli işlenmiştir. Tanrıçanın dudakları ince ve küçüktür. Kybele, bu tasvirinde de alışlageldiği üzere göğüs altından kemerli uzun ve bol bir khiton giymektedir. Tanrıçanın belini saran himation, kalçasının sağ tarafından kucağına uzanmaktadır. Üst bacakları tamamen örten himation, yine alışlagelen biçimde kucakta kalın bir burgu halinde toplanmaktadır. Restorasyon çalışmalarının sonucunda¹⁵⁸ anlaşıldığı üzere tanrıça sol kolunu dirsekten kırarak yukarı kaldırmaktadır. Sağ kolunu ise nispeten daha hafif şekilde dirsekten kırarak öne doğru uzatmıştır. Fakat sağ ve sol elinde tuttuğu atribüleri kazı çalışmaları sırasında bulunamamıştır. Kybele, ayaklarıyla tahtın önünde durmakta olan aslan ayaklı sehpanın üzerine basmaktadır. Giysinin etekleri, sehpanın büyük bir bölümünü ve sağ ayağı gizlemektedir. Yalnızca sehpanın sağ köşesi ve Kybele'nin sol ayak ucu görünebilmektedir.

Kurul Kalesi'nde *in situ* halde bulunmuş olan bu giyimli ve tahtta oturan kadın heykelinin karakteristik bir atribüye sahip olmaması dikkat çekicidir. Fakat heykelin naiskos görünümlü bir niş içerisinde konumlandırılmış olması, kalenin kapı alanında yer alması ve çevre buluntuları arasında pişmiş toprak Kybele adak heykelciklerinin

¹⁵⁷ Şenyurt, Durugönül, a.y.

¹⁵⁸ Sayın Prof. Dr. S. Yücel Şenyurt ile karşılıklı yapılan görüşmeler dahilinde elde edilmiş bilgilerdir.

yer alması sebebiyle bu heykelin Meter/Kybele kültüne ait olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir¹⁵⁹.

Heykelin kimliğinin yanı sıra üretildiği atölye, ait olduğu ekol ve tarihlmesi de önemli sorular arasında sayılmaktadır. Bu soruların yanıtlanabilmesi için heykel; konumu, ikonografisi, materyali ve konteksti göz önünde bulundurularak kapsamlı bir analizden geçirilmiştir. Bu analizlerin sonucunda Kurul Kalesi Kybele Heykeli'nin Pergamon ekolüne ait olabileceği¹⁶⁰ ve MÖ 2. yy ortalarına tarihlendirilebileceği sonuçlarına varılmıştır. Ayrıca Kybele Heykeli'nin Kurul Kalesi için özel olarak hazırlanmış olabileceği ihtimalinin yanı sıra başka bir kutsal alandan buraya taşınmış olabileceği ihtimaline de özellikle dikkat çekilmiştir¹⁶¹.

Kurul Kalesi Kybele Heykeli'nin kaleye girişin sağlandığı kapı yapısının içerisinde konumlandırılmış olması, öncelikli olarak tanrıçanın “surların ve kentlerin koruyucusu” sıfatını akla getirmektedir¹⁶². Tanrıçanın bu sıfatını, anavatanı Phrygia'daki erken kültürden beridir korumakta olduğu bilinmektedir. Araştırmacılar, Phrygia'da Matar'a adanmış herhangi bir tapınak olmaması sebebiyle Matar tasvirlerini çevreleyen mimari çerçevenin yönetsel bir megaron'u temsil ediyor olabileceği üzerinde durmaktadır¹⁶³. Bu da tanrıçanın kraliyetin ve krallığın korunmasındaki rolüyle açıklanmaktadır. Tanrıçanın Hellen kültürüne geçişinin ardından da tasvirlerinde uygulanmaya devam eden mimari çerçeve, literatürde sıklıkla naiskos cephesi olarak yorumlanmaktadır. Fakat Bøgh, Hellen naiskos'larının hem genel mimari özellikleri hem de Meter ikonografileriyle çağdaş olan mimari özelliklerinin Meter tasvirlerindeki mimari çerçeve ile birebir uyum içinde olmaması sebebiyle burada da yönetsel bir yapıyı temsil ediyor olabileceklerini ileri sürmektedir¹⁶⁴. Bøgh bu görüşünde haklıysa; tanrıçanın ikonografisinde sur biçimli polos olmasına ya da tanrıçanın heykelinin surların/kapıların yakınında konumlanmasına gerek duyulmaksızın “surların ve kentlerin koruyucusu” olarak tapınıldığını söylemek mümkün olacaktır.

¹⁵⁹ Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.332.

¹⁶⁰ Pergamon örneği için bkz.: Lev.2/Res.5-6.

¹⁶¹ **A.y.**

¹⁶² **A.e.**, s.311-312.

¹⁶³ Bøgh, **a.g.e.**, s.35.

¹⁶⁴ **A.e.**, s.42.

Kurul Kalesi Kybele Heykeli'nin bulunduğu yer söz konusu sıfatını karşılarken, başında sur biçimli polosun bulunmaması soru işareti oluşturmaktadır. Fakat Bøgh'un bakış açısı ışığında mimari öğelerle çevrelenen bir niş içinde oturuyor olması, halihazırda tanrıçanın Kurul Kalesi'nde koruyucu sıfatıyla tapınıldığına dair buluntu yerine ek olarak ikinci bir kanıtı oluşturmaktadır. Ayrıca Kybele Heykeli'nde bulunmayan polos, bir önceki bölümde aktarıldığı üzere kendisine adanan pişmiş toprak heykelciklerde mevcuttur.

Arkeolojik veriler ışığında VI. Mithradates Dönemi boyunca aktif kullanımda olduğu anlaşılan Kurul Kalesi'nin, Mithradates Savaşları sırasında bir savunma kalesi misyonu yüklenmiş olabileceği yüksek olasılıklar arasında sayılmaktadır¹⁶⁵. Bu önemli tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda, Kurul Kalesi'nde Kybele'ye askeri başarı umuduyla tapınılmış olabileceği ihtimali üzerinde de durulması gerekmektedir. Tanrıçanın bu yönü her ne kadar öne çıkarılmıyor olsa da Kuzeybatı Pontos'tan elde edilen epigrafik belgeler¹⁶⁶ ve bazı antik kaynakların aktarımları¹⁶⁷ savaş sırasında Kybele'ye sığınıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

2.2. Dionysos

Dionysos, ismini babası Zeus'un adlarından biri olan “Dios” ve yetiştiği efsanevi dağın adı olan “Nysa”nın birleşiminden almıştır¹⁶⁸. Pek çok epithet'i bulunan tanrı, Dionysos adının yanı sıra “Bakkhos” adıyla da sıklıkla anılmaktadır¹⁶⁹. Hellen Pantheonu'nda yer alan Olympos'lu tanrılardan biri olan Dionysos gerek mitolojisi gerekse de teolojik özellikleri bakımından en karmaşık tanrılar arasında sayılmaktadır. Öyle ki bu tanrının kökeni, költü, nitelikleri ve hatta kimliği konusunda bilim insanları halen ortak bir paydada buluşabilmiş değildir. Modern çalışmalarla benzer şekilde, antik kaynakların da Dionysos hakkındaki aktarımları çoğu zaman birbiriyle

¹⁶⁵ Şenyurt, Durugönül, **a.g.e.**, s.307-308.; Zoroğlu, 2021, s.115-123.

¹⁶⁶ Tomis'te bulunan yazıtta kentin güvenliğini tehdit eden olayların ardından halkın kurtuluşu için Meter Theon'a her yıl adanan kurbanların artırıldığı aktarılmaktadır. Bkz.: Bøgh, **a.g.e.**, s.52.

¹⁶⁷ MÖ 1.yy yazarlarından Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique* (V.49.6.) adlı eserinde “...ve aslında Iason ve Dioskuroi ile Herakles ve Orpheus da inisiyasyonlarından sonra giriştikleri tüm seferlerde başarıya ulaştılar, çünkü bu tanrılar onlara göründü.” sözleriyle kahramanların efsanevi başarılarına Kybele'nin gizemlerine katılmalarına bağlamıştır.

¹⁶⁸ Diod.Sic.IV.2.4.

¹⁶⁹ Özgür Turak, **Eski Yunan Mitolojisi: Kozmogoni – Teogoni ve Tanrısal Varlıklar**, İzmir, Sakin Kitap, 2022, s.155.

uyuşmamaktadır. Bu uyumsuzluk, tanrının farklı şekillerde aktarılan doğum mitoslarında da açıkça gözlemlenmektedir.

Dionysos'un halihazırda en yaygın bilinen ve pek çok antik kaynakta da işaret edilen doğum mitosuna göre tanrı, Thebai kentinin kurucu kralı Kadmos'un kızı ve aynı zamanda bir ölümlü olan Semele ile Tanrı Zeus'in oğludur. Bu anlatıda Semele'ye âşık olan Zeus, kendisini göstermeden Semele'nin yanına giderek onunla birlikte olmaktadır. Nihayetinde Semele, Zeus'ten bir bebek beklemeye başlar. Fakat çok geçmeden Zeus ile Semele'nin birlikteliklerini öğrenen Hera, büyük bir kıskançlık hissiyle Semele'nin bakıcısı Beroe'nin görünümüne bürünür ve Semele'ye Zeus'ten kendisine görünmesini istemesini nasihat eder. Semele, bakıcısının nasihatini dinler ve Zeus'i görünür olmaya mecbur bırakır. Bu talebe hayli öfkelenmiş olan Zeus, Semele'ye görüldüğü anda yıldırımları da kendisiyle birlikte belirir. Semele yıldırımların etkisiyle yanmaya başlayınca, Zeus hemen bebeği alevlerden kurtararak gelişimini tamamlayana dek muhafaza etmek üzere kendi baldırına diker¹⁷⁰. Belirli bir süre sonra günü gelip doğumu gerçekleşen bebeğin Hera'nın gazabından korunması gerekmektedir. Bu sebeple Zeus, bebeğin kendini savunabilecek yetişkin bir genç olana dek saklanabileceği güvenli bir yere götürülmesi için Hermes'i görevlendirir. Hermes'in bebeği teslim almasından sonraki süreç ise çeşitli antik kaynaklara göre farklılık göstermektedir.

Bir anlatıya göre Hermes, Zeus'ten aldığı Bebek Dionysos'u Semele'nin kız kardeşi Ino ve eşi Orkhomenos Kralı Anthamas'a götürür. Ino ve Anthamas, Dionysos'a kız bebek kıyafetleri giydirerek bir süre Hera'dan saklamayı başarsa da bu durum çok uzun sürmez. Dionysos'un yerini tespit eden Hera, Ino ve Anthamas'ı çıldırtarak kendi çocuklarını öldürmelerine sebep olur. Bunun üzerine Zeus, Çocuk Dionysos'u tekrar kurtarır ve Asia'daki Nysa Dağı'nda yaşayan nymphe'lere emanet eder¹⁷¹.

¹⁷⁰ Semele ve Zeus mitosunu aktaran antik kaynaklar için bkz.: Apollod.III.4.3.; Diod.Sic.IV.2.1. vd.; Hyg.Fab.CLXVII.

¹⁷¹ Apollod.III.4.3.; Nymphe'lerin daha sonra Zeus tarafından "Hyades" olarak adlandırdığı ve onları gökyüzündeki yıldızlara dönüştürdüğü aktarılmaktadır. Bkz.: A.y.; Öztürk, bu mitosunu anlatırken Zeus'in Çocuk Dionysos'u Ino ve Anthamas'ın yanından kurtardıktan sonra Papposilenos ve Nysa nymphe'lerine teslim ettiğini aktarmaktadır. Bkz.: Bülent Öztürk, **Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010a, s.39.

Bir diğerk anlatıya göre Zeus, Bebek Dionysos'u doğumunun ardından Hermes'e verir. Hermes de onu doğrudan Nysa Dağı'nda yaşayan nympheler'in babası Nysos'a teslim eder¹⁷².

Bu iki mitostan farklı olarak başka bir anlatıda Hermes, Bebek Dionysos'u Semele'nin yeğeni olan Makris'e götürür. Euboi'a'da ikamet eden Makris, Dionysos'u balla besleyerek büyütür. Fakat bunu öğrenen Hera, Makris'i Euboi'dan kovar ve Dionysos da Phaiak'ların kutsal mağarasında yaşamına devam eder¹⁷³.

Dionysos'u Orphik mitolojideki doğum mitosunda tanrı bu defa Zeus ile Demeter'in kızı Persephone'nin oğlu olarak anlatılmaktadır¹⁷⁴. Bu anlatıya göre Zeus, Demeter'in kızı Persephone'nin peşine düşer ve Demeter de kızını Girit Adası'ndan Sicilya'ya kaçıır. Burada kızını güvenli bulduğu bir mağaraya yerleştiren Demeter, aynı zamanda korumalar görevlendirerek Persephone'nin emniyetini artırır. Fakat Zeus, bir yılan görünümüne bürünerek mağaraya girmeyi başarır. Burada Persephone'yle birlikte olur. Bu birliktelikten ise Dionysos dünyaya gelir. Hemen ardından Zeus, Dionysos'u kendisinin varisi ilan eder. Bu ilana fazlasıyla öfkelenen titan'lar, Bebek Dionysos'u çeşitli oyuncaklarla kandırarak mağaradan dışarı çıkarır; sonrasında ise bebeği parçalara ayırıp parçaları şişlere geçirerek ateşte yakarlar. Bu olaya şahit olan Athena, bebeğin kalbini titan'ların elinden kurtarır ve doğrudan Zeus'e götürür. Zeus, titan'ları yıldırımlarıyla yakarak cezalandırır. Titan'ların toprağa karışan küllerinden insan ırkı doğar. Ayrıca Tanrı Zeus, bebeğin uzuvlarının gömölüp yeniden doğumun sağlanması için Apollon'u görevlendirir. Apollon, bu parçaları alıp gömmek üzere Parnassos Dağı'na taşır. Böylece ölen Dionysos, yeniden doğar¹⁷⁵.

Başka bir anlatıda bahsi geçen iki doğum mitosu birleştirilmiş ve şöyle bir hikâye ortaya konmuştur: Zeus'in Persephone'den doğan oğlu Dionysos, tıpkı bir önceki mitosta anlatıldığı gibi titan'lar tarafından parçalara ayrılır. Bunun üzerine Zeus, bebeğin kurtarılan kalbini bir içkiye karıştırarak Semele'ye içerir. Semele, içkiyi içmesinin hemen ardından Dionysos'a hamile kalır. Fakat bu hamileliği öğrenen Hera, ilk mitosta anlatıldığı gibi bakıcı kılığında Semele'yi kandırır. Olaylar ilk mitos ile

¹⁷² Hyg.**Fab**.CLXXIX.

¹⁷³ Apoll.Rhod.**Argo**.IV.1128.

¹⁷⁴ Hyg.**Fab**.CLV.; Nonnos.**Dion**.VI.155.: Bu mitosta Dionysos, başında boğa boynuzlarıyla doğan "Zagreus" olarak ifade edilmektedir.

¹⁷⁵ Öztürk, 2010a, s.39-40.

aynı şekilde gelişir ve Semele'nin Zeus'in yıldırımlarıyla ölmesinin ardından bebek, Nysos'a emanet edilir. Bu anlatıya göre Dionysos, "Dimetor" (iki anası olan) olarak anılır¹⁷⁶. Ayrıca Dionysos'un epithet'leri arasında yer alan "Dithyrambos"un, "iki kez doğan" anlamına geldiği ileri sürülmektedir¹⁷⁷. Nitekim Dionysos'un tüm doğum mitoslarında tanrı önce ölmekte sonra yeniden hayat bulmaktadır.

Dionysos'un doğum mitoslarının neredeyse tamamının devamında anlatılanlar, ortak bir konuya odaklanmaktadır: Dionysos tarafından üzümün -dolayısıyla şarabın- keşfi ve yerleşik hayatın olduğu tüm coğrafyalara tanıtılması. En yaygın hikâyeye göre Dionysos, nymphe'ler tarafından sarmaşık ve asmalarla çevrili bir mağarada büyütülmüştür. Nihayet genç bir yetişkin olduğunda bu asmaların meyvesi olan üzümün sıkıldığında lezzetli ve esrime edici bir içeceğin elde edilebildiğini keşfetmiştir. Dionysos ve nymphe'ler, bu keşfin ardından sıkça şarap içip sarhoşluğun etkisiyle dağlarda koşup eğlenmeye başlamışlardır. En sonunda Dionysos, keşfini tüm dünyaya duyurmak için yola koyulmuş; aslanların çektiği arabasıyla Lydia'dan Hindistan'a kadar her yeri gezerek şarabı tanıtmıştır¹⁷⁸. Antik kaynaklar, Dionysos'un şarabın yanı sıra üzüm yetiştirilemeyen coğrafyalar için aynı etkiyi yaratan arpadan üretilmiş bir içeceği (zythos) de tanıttığını bildirmektedir. Ayrıca Sicilya'lı Diodoros, insanların Dionysos'a duyduğu büyük saygıyı, tanrının keşfi sayesinde artan tarım imkânıyla açıklamaktadır¹⁷⁹.

Dionysos, günümüzde ağırlıklı olarak şarap ile olan güçlü ilişkisiyle tanınıyor olsa da antik edebiyatta Homeros döneminde tanrının bu yönünden hiç bahsedilmediği görülmektedir¹⁸⁰. Homeros'un çizdiği Dionysos portresinde bir ölümlü ve bir tanrının birleşmesinden dünyaya gelen, dolayısıyla tanrısal yönü ilk bakışta anlaşılmayan bir karakter gözlemlenmektedir. Bu sebeple ilahilerin ilerleyen kısımlarına kadar Dionysos'un bir tanrı mı yoksa bir ölümlü mü olduğunu anlamak mümkün değildir¹⁸¹. Ayrıca Homeros ilahilerinde Dionysos'un "dönüşebilen ve dönüştürebilen" yönüne

¹⁷⁶ Hyg.**Fab.** CLXVII.

¹⁷⁷ Eur.**Bacch.**DXXXVI.

¹⁷⁸ Öztürk, 2010a, s.39.

¹⁷⁹ Diod.Sic.IV.2.5.

¹⁸⁰ Cennet Pişkin Ayvazoğlu, "**Klaros'ta Dionysos Kültü**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.29.

¹⁸¹ Miguel Herrero de Jáuregui, "Dionysos in the Homeric Hymns: the Olympian Portrait of the God", **MythosEikonPoiesis: Redefining Dionysos**, ed. Alberto Bernabé, Miguel Herrero de Jáuregui, Ana Isabel Jiménez San Cristóbal, Raquel Martín Hernández, Berlin/Boston, De Gruyter, 2013, s.245.

vurgu yapılmış olması, bu tanrının önemli bir özelliğine yapılmış en erken göndermeler arasında sayılmaktadır¹⁸². Nihayetinde Dionysos hakkındaki anlatılara göre insanlar bir boğanın¹⁸³, keçinin¹⁸⁴ ya da bir sarmaşığın¹⁸⁵ Dionysos olduğuna inanabilmektedir.

Dionysos'un şarap ile henüz özdeşleştirilmediği erken dönemlerdeki kimliğine dair bir görüş, söz konusu dönemde tanrının kehanet ile güçlü bağları olduğunu ileri sürmektedir¹⁸⁶. Buna göre şarap, bahsi geçen dönemlerde Dionysos dini içerisinde kahinlik yetisini artıran bir araç (esrime hali yaratan bir içki) görevi üstlenmiştir. Bu görüşün doğruluğu tartışmaya açık olsa da Dionysos'un kehanetle ilişkili bir tanrı olması pek çok antik kaynağın aktarımlarıyla kanıtlı bir gerçektir¹⁸⁷. Ayrıca Dionysos dini dahilinde kahinlik görevinin yüksek dağların tepesinde ikamet eden rahibelere ait olduğu da belirtilmiştir¹⁸⁸.

Erken dönemlerde Dionysos'un ilişkili olduğu bir diğer unsur da bitki örtüsü/bitkiler (bereket) olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda antik metinlerden ve çeşitli tasvirlerden yola çıkarak tanrının asma, sarmaşık, ağaç (özellikle çam ve incir ağaçları), mersin ve çeşitli çiçeklerle doğrudan ilişkisi olduğu ileri sürülmüştür¹⁸⁹. Bu konuda en dikkat çekici detaylardan biri; şarap, üzüm, bağ ve bağcılıkla birlikte anılan Dionysos'un asmadan ziyade sarmaşık ile özdeşleştirilmiş olmasıdır. Öyle ki Attika'da tanrının "Ampelos" (Asma) isminin kullanıldığı herhangi bir metne rastlanmazken; "Kissos" (Sarmaşık) adıyla sıkça karşılaşılmaktadır¹⁹⁰. Araştırmacılar, bu konuda sarmaşığın asmayı koruyan ve aynı zamanda tamamlayan yönüne dikkat

¹⁸² A.e., s.246.

¹⁸³ Bkz.: Carl Kerényi, **Dionysos: Yok Edilmez Yaşamın Arketip İmgesi**, çev. Bahar Çetiner, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2013, s.75. Dionysos'un boğayla açıkça özdeşleştirildiği ve tanrının kimi zaman "ineğin oğlu" ya da "değerli boğa" sıfatlarıyla anıldığı anlatılmaktadır.

¹⁸⁴ Dionysos'un isimleri arasında yer alan "Dionysos Melanaigis" (Siyah Keçi Derili Dionysos) bunun kanıtlarından biridir. Bkz.: Paus.II.35.1.Tez, s.35.; Ayrıca tanrının isimlerinden biri de "Εἰραφιώτην" (Genç Teke)'dir. Bkz.: Anth.Pal.IX.524.1.

¹⁸⁵ Thebai'da Dionysos'un "Dionysos Perikionis" (Kendisini sütunun etrafına dolayan Dionysos) ismiyle anıldığı bilinmektedir. Attika'da ise tanrının "Dionysos Kissos" (Sarmaşık Dionysos) ismine sıklıkla rastlanmaktadır. Bkz.: Kerényi, **a.g.e.**, s.188-189.

¹⁸⁶ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.40-41.

¹⁸⁷ Plutarkhos, Dionysos'un güçlü kehanet yeteneğinden söz etmektedir. Bkz.: Plut.**Quaest.Conv.**VII.10.2.; Euripides, Dionysos'tan bahsederken "μάντις" (geleceği gören) ifadesini kullanmıştır. Bkz.: Eur.**Bacch.**CCXCVIII.

¹⁸⁸ Hdt.VII.111.: Bahsi geçen bilgi, söz konusu kaynakta bir Thrak kavmi olan Satrai'ler ile ilişkili olarak aktarılmıştır.

¹⁸⁹ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.30-33.

¹⁹⁰ Kerényi, **a.g.e.**, s.81.

çekmektedir. Daha çok ısı ve ışığa ihtiyaç duyan asma, kış mevsiminde kuru bir kütüğü andırırken; daha az ısı ve ışık seven sarmaşık onu çevreleyerek tanrının epiphani'sini oluşturmaktadır. Ayrıca sarmaşığın gölge seven tırmanıcı filizlerine karşın ışığa uzanan ikincil budakları, tam olarak “iki kez doğumu”; yani Dionysos'u yansıtmaktadır¹⁹¹.

Antik kaynaklar ve epigrafik belgeler, Dionysos'un ağaçlarla olan ilişkisini de açıkça belirtmektedir. Tanrının bu yönünden bahsedilirken kullanılan “Dendrites” (Ağacın) sıfatı bu ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Buna ek olarak özellikle Boiotia'da tercih edilen “Endendros” (Ağacın İçindeki) sıfatı, ağaçların birebir olarak tanrıyla özdeşleştirildiğini de düşündürmektedir¹⁹². Magnesia'da ele geçen bir yazıtın aktardığı bilgiler de Dionysos'un bu ismini destekler niteliktedir. Nitekim bu yazıtta göre Magnesia'daki Dionysos kültü, tanrının bu kentte bir çınar ağacı içerisinde görülmesinin ardından kurulmuştur. Pergamon'daki bir adak yazıtında ise Aristarkhos adlı bir kişinin, Dionysos'a sedir ağacı adadığı aktarılmaktadır¹⁹³.

Dionysos dininde diğer tüm ağaç türleri arasında çam ağacının özel bir öneme sahip olduğu da yine antik kaynakların aktarımlarından anlaşılmaktadır. Söz konusu kaynaklardan edinilen bilgilere göre çam ağacına tanrının kendisiymiş gibi tapınılmış ve Thebai'da Dionysos tasvirlerinin yapımında çam ağacı kullanılmıştır¹⁹⁴. Bununla birlikte, Dionysos'la ilişkili tasvirlerde mutlaka yer alan thyrsos'ların uçlarında çam kozalaklarının bulunuyor olması da bu kült içerisinde çam ağacının güçlü yerini ortaya koymaktadır¹⁹⁵.

Çam ağacının yanı sıra incir ağacı da Dionysos kültü içerisinde ayrıcalıklı bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Lakedaimonia'da tanrıdan, “incir” anlamına gelen “Sukites” adıyla söz edildiği; Naksos'ta ise “Dionysos Meilikhios¹⁹⁶” isimli özel bir kült bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Dionysos Meilikhios kültüne ait tasvirlerde tanrının yüzü incir ağacının kütüğünden şekillendirilmektedir¹⁹⁷.

¹⁹¹ A.e., s.81-82.

¹⁹² “Dendrites (Δενδρίτης)” için bkz.: Plut.*Quaest. Conv.*V.3.1.; “Endendros (Ενδενδρος)” için bkz.: Hesychios, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. Moritz Schmidt, Jenae, Sumptibus Hermanni Dufftii (Libraria Maukiana), 1867, s.530-no.75.

¹⁹³ Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.32.

¹⁹⁴ Paus.II.2.7. ve IX.16.6.

¹⁹⁵ Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.31.

¹⁹⁶ Naksos'ta incir, “meilikhia” olarak isimlendirilmektedir. Bkz.: Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.32.

¹⁹⁷ A.y.

Çam ve incir ağacı kütüklerinin yanı sıra asma ve zeytin ağacı kütükleri de Dionysos tasvirlerinin oluşturulmasında kullanılmıştır. Bununla birlikte, sütun biçimi verilen ağaç kütüklerinin (ksoanon) tapınıcılar tarafından tanrının temsili olarak varsayıldığı gerek antik kaynaklar gerekse de vazo resimleri aracılığıyla ulaşılabilen bilgiler arasında yer almaktadır. Bu kütüklere kimi zaman khiton ve himation giydirilmekte kimi zaman dallar ve yapraklar sarılmakta kimi zaman da üst kısımlarına Dionysos'un yüzünün tasvir edildiği pişmiş toprak mask'lar yerleştirilmektedir¹⁹⁸.

Aphrodite-Adonis ve Demeter kültlerinde kutsal bir bitki çeşidi olarak adı geçen mersin (myrte), Dionysos kültüründe kendine yer bulan bitkilerden biridir. Temsil ettiği tanrının/tanrıçanın khithonik yönünü simgeleyen mersin, Dionysos kültüründe de aynı görevi üstlenmektedir¹⁹⁹.

Dionysos, "Anthios/Antheus" (Çiçek Tanrısı) olarak da anılmaktadır²⁰⁰. Buna ek olarak epithet'leri arasında bulunan "Euanthes" (Çiçek Açan) ismi²⁰¹, bu çiçeklerin de Dionysos'un epiphani'leri olarak varsayıldığını düşündürmektedir. Buradan hareketle bahsi geçen çiçeklerin tüm çiçek türlerini kapsamadığı, yalnızca Dionysos ile ilişkili bitkilerin çiçeklerini ifade ettikleri ileri sürülmektedir²⁰².

Dionysos'un en erken dönemlerden itibaren atribüsü ve bazen de epiphani'si olduğu bilinen hayvanlar; boğa, aslan, yılan ve keçidir. Bunlar arasında belki de en ön planda bulunan boğa, tanrının Minos köklerinin araştırılmasında da sıklıkla kullanılmaktadır. Girit'te gerçekleştirilen kazı ve araştırmaların sonucunda ele geçen pek çok arkeolojik ve epigrafik belgede boğanın özel bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda araştırmacılara göre bu hayvanın Girit'teki bir şarap tanrısının kültüyle bağlantısı açıktır. Söz konusu şarap tanrısının ise Hellen kültüründen tanınan Dionysos'un ta kendisi olduğu düşünülmektedir²⁰³. Bununla birlikte, antik kaynaklarda "İlk Doğan Dionysos"²⁰⁴, "İlk Dionysos"²⁰⁵ ya da "Eski Dionysos"²⁰⁶ olarak anlatılan Zagreus'un da boğa ile doğrudan ilişkili olduğu

¹⁹⁸ A.e., s.37.

¹⁹⁹ A.e., s.33.

²⁰⁰ Paus.I.31.4. ve VII.21.6.

²⁰¹ Ath.XI.465a.

²⁰² Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.32.

²⁰³ Kerényi, a.g.e., s.74-76.

²⁰⁴ Nonnos.XLVIII.958.

²⁰⁵ Nonnos.X.292.

²⁰⁶ Nonnos.V.562., XLIX.958 ve XXXIX.51.

bilinmektedir. Persephone ve Zeus'un birlikteliğinden doğan ve Dionysos ile özdeşleştirilen bu tanrıdan söz konusu doğum mitosunda "boğa boynuzlu bebek"²⁰⁷ olarak bahsedilmektedir. Ayrıca mitosun devamında titan'lar tarafından parçalandığı sırada boğa görünümünü aldığı ve bunun ardından boğa boynuzlu bir bebek olarak yeniden doğduğu aktarılmaktadır²⁰⁸. Antik kaynakların Dionysos'tan söz ederken kullandığı isimler, tanrının boğayla ilişkisini güçlü bir şekilde ortaya koyan kanıtlar arasında sayılmaktadır: "Tauromorphos (Ταυρόμορφος)²⁰⁹" (Boğa Biçimli), "Taurokeros (Ταυρόκερος)²¹⁰/Boukeros (βουκερος)²¹¹ (Boğa Boynuzlu) vb.... Tüm bunlara ek olarak, Dionysos'un boğa görünümüne bürünebildiğini aktaran antik metinler de mevcuttur²¹².

Dionysos'un aslan ile olan ilişkisi Homeros ilahilerinde karşımıza çıkmaktadır. Tanrının korsanlar tarafından kaçırılmasını anlatan ilahide Dionysos'un bir aslana dönüştüğü aktarılmaktadır²¹³. Bununla birlikte Zagreus'un doğum mitosunda da benzer şekilde tanrının titan'lar tarafından parçalanmadan önce büründüğü görünümlerden biri aslandır²¹⁴.

Yılan, Dionysos kültüyle güçlü ilişkisi bulunan hayvanlardan bir diğeridir²¹⁵. Daha önce de belirtildiği gibi Zeus, Persephone'yle birlikte olabilmek için yılan görünümüne bürünmüş ve bu birliktelikten Dionysos dünyaya gelmiştir. Daha sonra Dionysos'un titan'lar tarafından parçalanırken dönüştüğü hayvanlardan biri de yılanıdır²¹⁶. Bu da yılanın Dionysos'un epiphani'leri arasında olduğunu göstermektedir. Ayrıca antik kaynaklar, yılanın Dionysos ayinlerinde aktif şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Buna göre maenad'lar; ayinler sırasında yilandan yapılmış çelenkleri başlarına sarmakta²¹⁷, yılanlarla dans etmekte ve onları ağaçların

²⁰⁷ Nonnos.VI.155.

²⁰⁸ Nonnos.VI.169.; Eur.**Bacch.**LXIV-CXX.

²⁰⁹ Plut.**De Is. Et Os.**XXXV.

²¹⁰ Eur.**Bacch.**C.

²¹¹ Anton Bierl, "God of Many Names: Dionysus in the Light of His Cult Epithets", **ΑΡΙΑΔΝΗ, Παράρτημα, ARIADNE, Suppl. 1, Πλειών Papers in memory of Christiane Sourvinou-Inwood**, ed. Athena Kavoulaki, Rethymnon, 2018, s.258.

²¹² Plut.**Quaest.Graec.**XXXVI.: "Gel Ey Kahraman Dionysos, denizin yanındaki kutsal tapınağına, boğa toynağımla koşarak gel!", "...ey saygıdeğer boğa!"

²¹³ Hom.**Dion.**VII.

²¹⁴ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.5.

²¹⁵ **A.e.**, s.34.

²¹⁶ Nonnos.VI.169.

²¹⁷ Eur.**Bacch.**XCIX.

gövdelerine fırlatarak kendileri de tıpkı bir sarmaşık gibi bu gövdelere sarılmaktadır²¹⁸. Bunun yanı sıra Dionysos'un atribüleri arasında yer alan "cista mystica" (gizemli sepet)'lerin içerisinde de yılanlar tasvir edilmektedir. Dionysos'un yılanla olan tüm bu ilişkisi, araştırmacılar tarafından tanrının khithonik yönüyle açıklanmaktadır²¹⁹.

Zagreus'un doğum mitosunda tanrının dönüştüğü hayvanlardan biri olan keçi, Dionysos tasvirlerinde en sık rastlanılan hayvanlar arasında yer almaktadır²²⁰. Aynı zamanda mitosun devamında Athena'nın parçalanmış Dionysos'un kalbi olarak Zeus'e götürdüğü organın aslında bir erkek keçinin cinsel organı olduğu anlatılmaktadır²²¹. Dionysos'un bir diğer doğum mitosunda, Zeus'in bebek Dionysos'u nymphe'lere teslim etmeden önce yavru bir keçiye dönüştürdüğü anlatılmaktadır²²². Söz konusu tanrının keçi ile olan tüm bu ilişkilerini, Eriphos (Yavru Keçi) ve Melanaigis (Siyah Derili Keçi) epithet'leri de desteklemektedir²²³. Bununla birlikte, Dionysos'un Minos kültüründeki olası kimliğinde de keçilerin önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir²²⁴.

Antik edebiyatta Dionysos'tan bir "şarap tanrısı" olarak bahseden ilk kişi Hesiodos'tur²²⁵. Buna karşın, Minos Uygarlığı'nda Dionysos köklerine dair yapılan araştırmalarda boğa, şarap ve bağcılıkla ilişkili belgelere özellikle dikkat çekilmiş ve tanrının buradaki olası kimliğinde dahi şarabın önemli bir yer tuttuğu ileri sürülmüştür²²⁶. Hellen kültürüne bakıldığında ise gerek tanrının tasvirleri gerek antik kaynaklarda ve mitoslarda anlatılanlar gerekse de epithet'ler, Dionysos ve şarap arasındaki ilişki hakkında kuşkuya yer bırakmamaktadır. Nitekim tanrı; "Theoinos (Θεῖνος)" (Şarap Tanrısı), "Oinops (Οἶνψ)" (Koyu Şarap), "Akratophoros (Ακράτοφορος)" (Karıştırılmış Şarap Taşıyan) gibi daha pek çok şarap, üzüm, bağ ve bağcılıkla ilgili epithet'lerle anılmaktadır²²⁷(Bkz.: Tablo 1). Bunun yanı sıra

²¹⁸ Nonnos.XLV.311.

²¹⁹ Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.33-34.

²²⁰ Hyg.**Fab.**CLXVII.

²²¹ Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.36.

²²² Apollod.III.4.3.

²²³ Paus.II.35.1.; Anth.Pal.IX.524.1.

²²⁴ Kerényi, **a.g.e.**, s.95.

²²⁵ Hes.**Theog.**DCXIII.

²²⁶ Kerényi, **a.g.e.**, s.73-85.

²²⁷ Bierl, **a.g.e.**, s.251.

Dionysos'un aslanların çektiği arabasıyla toplumlara şarabı tanıtmak üzere çıktığı sefer de tanrıya dair en çok bilinen mitoslar arasında yer almaktadır²²⁸. Ayrıca söz konusu içki, Dionysos'un gerek yerel ayinlerinde gerekse myster'lerinde esrime halini yaratması sebebiyle baş rol oynamaktadır. Tanrının en güçlü kimliğini oluşturan şarap, atribülerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda rhyton, kantharos, kyliks, keras ve amphora gibi şarabın üretiminde ve tüketiminde kullanılan kaplar ile üzüm salkımı ve asma (bazen sahneye eşlik ederken bazen ise Dionysos'un kendisinin tasvirinde) Dionysos tasvirlerinin eksilmez parçaları haline gelmiştir. Şarabın Dionysos'un yanı sıra Zeus ile de ilişkilendirilmiş olması ise ilgi çekici başka bir detaydır. Diodoros, şarap tüketiminden şu şekilde bahsetmiştir:

*"...Ve şarabın keşfedilip insanlara armağan edilmesinden beri, şarap içmenin zevk vermesi ve bedensel olarak daha güçlü hissettirmesinin büyük bir tatmin kaynağı olması sebebiyle yemekte karıştırılmamış şarap ikram edildiğinde "Yüce İlah'a!" diyerek selamlamak âdettir. Ama karıştırılmamış şarap deliliğe sebep olduğu için şarap su ile seyreltiğinde "Kurtarıcı Zeus'a!" diye haykırılır. Şarap, Zeus'tan gelen yağmur suyu ile karıştırıldığında keyif ve haz devam eder. Fakat deliliğin ve sersemliğin hastalıklı etkisinden kaçınılır."*²²⁹

Dionysos ile ilgili eldeki tüm veriler, aynı sonucu sunmaktadır: Bu tanrı; şarabın tanrısı, kâşifi, öğreticisi ve koruyucusudur. Aynı şekilde üzümün, asmanın, bağın, bağcılığın ve şarapla ilişkili her unsurun tanrısı, kâşifi, öğreticisi ve koruyucusudur. Şarap her ne kadar Hellen Pantheonu'ndaki başka tanrılarla ilgili anlatılarda da yer alıyor olsa da hiçbiri Dionysos kadar şarap ile bütünleşik değildir²³⁰.

Antik Yunan dünyasında Dionysos ile mutlak bir bağa sahip olduğu düşünülen en önemli unsurlardan biri de tiyatro ve dolayısıyla mask'lardır. Bir görüşe göre Antik Yunan'da tiyatronun kökenini, çok daha eski dönemlerden beridir süregelen mitos'ların canlandırıldığı ritüeller oluşturmaktadır²³¹. Bu bağlamda dramının, özellikle de tragedia türündeki dramının köklerinin Dionysos ayinlerine dayandığı ileri sürülmektedir. İlk kez Aristoteles tarafından ortaya atılan bu görüşe göre, Dionysos adına gerçekleştirilen "Dithyrambos" ayinleri tragedia türünün temellerini

²²⁸ Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.7-13.

²²⁹ Diod.Sic.IV.3.3.

²³⁰ Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.29-30.

²³¹ Nadja Berberović, "Ritual, Myth and Tragedy: Origins of The Theatre in Dionysian Rites", **Epiphany: Journal of Transdisciplinary Studies**, Vol. 8, No. 1, 2015, s.32-34.

atmıştır²³². Ayin sırasında Dionysos mask'ı takarak doğaçlama bir şekilde dithyrambos ilahileri okuyan rahip, tiyatro sanatçısına dönüşürken; ayinlere katılan tapınıcılar da zamanla tiyatronun seyircileri haline gelmiştir²³³. Bunun yanı sıra, Dionysos ayinlerinin nerdeyse tamamının tiyatral performansa dayalı olması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Nihayetinde Dionysos adına gerçekleştirilen ritüellerde mask'lar, kostümler, müzik ve dans daima yer almaktadır. Şarabın yarattığı sarhoşluk ile kendinden geçen tapınıcılar, tüm bu araçlardan faydalanarak tanrının çektiği acıları konu edinen performanslar sergilemektedir²³⁴. Bir görüş, Dionysos ritüellerinin tiyatroya dönüştürülmesinin aslında hayli vahşi olan tanrıyı ve ayinlerini evcilleştirme çabası olarak da yorumlamaktadır²³⁵. Bununla birlikte tiyatrolardan kullanılan mask'ların, tanrının varlığını somutlaştırdığı düşünülmektedir²³⁶. Nitekim ayinlerde sıklıkla tercih edilen mask'ların, Dionysos'un epiphani'lerinden biri olduğu bilinmektedir²³⁷.

Antik Yunan draması ve bu konudaki araştırmaların nihayetinde ortaya çıkan sonuç, temelde ortak bir paydada buluşmaktadır. Buna göre Dionysos ayinleri, tragedia'nın atasıdır. Ayinlerdeki şaman-tiyatro sanatçısına, katılımcılar-seyircilere, sunak ise theatron'daki orkestra'ya evrilmiştir²³⁸. "Dionysos Sanatçıları" adı altında toplanan lonca ise bunun en önemli kanıtlarından biridir²³⁹.

Dionysos'un cinsellikle tüm tanrısal figürlerden çok daha güçlü bir bağı bulunmaktadır. Yani Dionysos, "phallik tanrılar" arasında ilk sırada yer almaktadır. Herhangi bir konuda sosyal baskıları dışlamayı temsil eden Dionysos kültü, cinsellik konusunda da aynı duruşunu sürdürmektedir. Fakat bunun tamamen aksi bir şekilde tanrının aseksüel ya da biseksüel yönelime sahip efemine bir tanrı olarak aktarılması

²³² William Morgan, Per Brask, "Towards a Conceptual Understanding of the Transformation From Ritual to Theatre". *Anthropologica*, 30/2, Canadian Anthropology Society Stable, 1988, s.178.

²³³ Berberović, a.g.e., s.34.

²³⁴ A.e., s.35.

²³⁵ Ian Christopher Storey, Arlene Allan, *A Guide to Ancient Greek Drama*, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2005, s.26.

²³⁶ Berberović, a.y.

²³⁷ Walter F. Otto, *Dionysus: Myth and Cult*, çev. Robert B. Palmer, Bloomington/Londra, Indiana University Press, 1965, s.86-92.

²³⁸ A.e., s.37.

²³⁹ A.e., s.36.

ve tasvir edilmesi dikkat çekicidir²⁴⁰. Dionysos ayinlerinin tasvirlerinde satyr'ler, silenos'lar, Pan ve maenad'ların cinsel sahnelerine sıkça rastlanırken; Dionysos'un bu sahnelere aktif şekilde eşlik ettiği hiçbir zaman görülmemektedir. Üstelik tanrı uzunca bir süre giyimli tasvir edilmiş; çıplak tasvirlerinde ise herhangi bir erotizm unsuruna ya da -herme'ler hariç- phallos'a yer verilmemiştir²⁴¹. Buna rağmen phallos'ların Dionysos kültünün merkezinde yer aldığı ve festivallerinde de ön planda tutulduğu bilinmektedir. Öyle ki Dionysos ile Aphrodite'nin oğlu olarak anlatılan Priapos, phallik yönüyle öne çıkmaktadır²⁴². Phallos'un personifikasyonu olan Phales, Dionysos'un yoldaşı olarak aktarılmaktadır²⁴³. Ayrıca "Dionysos Phallen" kültünün varlığı da Dionysos ile phallos arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır²⁴⁴. Fakat phallos'un Dionysos kültü içerisinde erotizmden ziyade; yaşamın gücü, doğurganlık ve ölümden sonraki yaşamı simgelediği düşünülmektedir²⁴⁵.

Dionysos'un fazlaca öne çıkmayan bir diğer yönü, su kaynakları -özellikle de deniz- ile olan ilişkisidir. Tanrının farklı bölgelerde; "Dionysos Pelagios" (Denizin Dionysos'u) ve "Dionysos Aktaios" (Deniz Kıyısının Dionysos'u) gibi isimlerle anıldığı bilinmektedir. Tanrıyla ilgili çeşitli mitosların denizde gerçekleşmesi ve Dionysos şenliklerinde bir gemi-araba ile canlandırılması da onun bu yönünün bir kanıtları olarak sunulmaktadır²⁴⁶.

Dionysos'un şimdiye dek bahsi geçen epithet'lerinin yanı sıra daha yüzlerce epithet'i bulunmaktadır (Bkz. Tablo 1). Hem bu epithet'ler hem de tanrıyla ilgili yüzyıllar boyu anlatılanlar göz önünde bulundurulduğunda, Dionysos'un temsil ettiği şeyin aslında tam anlamıyla "zıtlık" olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Nitekim bu tanrının niteliklerinde pek çok ikilem mevcuttur: Savaş ve barış, ölüm ve yaşam, gerçek ve yalan, beden ve ruh, erkek ve kadın, tanrı ve kahraman, insan ve hayvan, aydınlık ve karanlık, polis ve kırsal, iç ve dış, yabancı ülke/kent ve yurt, Hellen ve barbar, medeniyet ve doğa, kozmos ve kaos, saflık ve şiddet, mutluluk ve acı, gülme

²⁴⁰ Michael Jameson, "The Asexuality of Dionysus", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Christopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, 1993, s.44.

²⁴¹ **A.e.**, s.45-53.

²⁴² Diod.Sic.IV.6.1.; Paus.IX.31.2.

²⁴³ Aristoph.**Ach**.CCXLI-CCLXXIX.

²⁴⁴ Paus.X.19.3.

²⁴⁵ **A.e.**, s.57.

²⁴⁶ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.41-42.

ve ağlama, düzen ve yıkım, huzur ve delilik, iffet ve cinsellik ve şenlik ve kendinden geçme... Modern araştırmacılar, tanrının tüm bu ikilemler arasında bir köprü kurduğunu ve asıl olarak vurgulanmak istenenin bu yönü olduğunu ileri sürmektedir²⁴⁷. Bu özelliğinin dışında Dionysos’a pek çok epithet ile pek çok farklı özellik atfedilmesi Olympos’lu tanrıların genelinde görülen normal bir durum olarak değerlendirilmektedir. Fakat araştırmacılar, Dionysos’u diğer Olympos’lulardan ayıran birtakım özelliklerinin üzerinde durmak gerektiğini de vurgulamaktadır. Buna göre tanrı, ölümlü bir anneye sahiptir. Ayrıca iki kez dünyaya gelmiş ve ölümsüz Olympos’luların aksine ölümü ve acıyı deneyimlemiştir. İnsanlar üzerindeki “manik” etkisi, Dionysos’un karakteristik özellikleri arasında sayılmaktadır. Son olarak bu tanrı, toplumsal düzene tehdit oluşturabileceği için halkın belirli bir kesimi tarafından direnişle karşılanmıştır²⁴⁸.

Tanrının epithet’lerinin yanı sıra farklı dönemlerde ve farklı bölgelerde Zagreus, Sabazios, Iakkhos, Euboleus gibi isimlerle anıldığını görmek de mümkündür²⁴⁹. Bununla birlikte, çeşitli antik metinlerde birden çok Dionysos’tan bahsedildiğine rastlanılabilmektedir²⁵⁰. Dionysos’un yüzlerce epithet’i, birbirinden farklı isimleri ve hatta birden çok Dionysos’un varlığına dair bilgiler; bu tanrının günümüzde halen tam olarak çözümlenememesinin başlıca sebebini oluşturmaktadır. Konu üzerine çalışan araştırmacılar, burada yapılan birincil hatanın politeizme günümüz gözüyle bakmaktan kaynaklandığını düşünmektedir²⁵¹. Politeizm, en kısa ifadeyle “çok tanrıcılık” olarak tanımlanıyor olsa da esasında tüm tanrıların üzerinde bir güce de sıklıkla dikkat çekilmektedir. Lykia’nın Oinaonda kentinin iç duvarına oyulmuş bir sunak üzerine kabartma halinde işlenmiş olan, MS 200-250 yıllarına ait ve Klaros Apollon’unun ağzından yazılmış bir kehanet; bu görüşe açık bir kanıt oluşturmaktadır:

²⁴⁷ Bierl, **a.g.e.**, s.239.

²⁴⁸ **A.y.**

²⁴⁹ Detaylı bilgi, “Dionysos Kültünün Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Gelişimi” başlığı altında verilecektir.

²⁵⁰ Cicero “Dionysos Multos Habemus” olarak beş farklı Dionysos’tan bahsetmektedir. Benzer şekilde Lydos beş, Diodoros ise üç Dionysos’un varlığını bildirmektedir. Bkz.: Albert Henrichs, “Dionysos: One or Many?”, ed. Alberto Bernabé, Miguel Herrero de Jáuregui, Ana Isabel Jiménez San Cristóbal, Raquel Martín Hernández, **Redefining Dionysus, MythosEikonPoiesis, Band 5**, De Gruyter, 2013, s.560-561.

²⁵¹ **A.e.**, s.555-557.

*“Kendi kendini doğurmuş, eğitimsiz, annesiz, sarsılmaz, pek çok isminin yanı sıra hiçbir ismi kabul etmeyen, ateşin içinde yaşayan bu tanrıdır. Biz (onun) elçileri, tanrının küçük bir parçasıyız.”*²⁵²

Buradan hareketle araştırmacılar, teoloji söz konusu olduğunda birlik ve çokluk kavramlarına daha derin ve kapsamlı bakılması gerektiğini vurgulamaktadır. Konunun Dionysos ile olan ilişkisi de esasında tam olarak bu kavramlardır. Dionysos’un çoklu ifadelerine karşın, halen tam anlamı tartışılmakta olan bir ifadesi daha mevcuttur: “ἑῖς Διόνυσος (Heis Dionysos)”²⁵³ Bu ifadenin anlamı iki farklı şekilde yorumlanmaktadır. Bir görüş, ifadenin tam karşılığının “Biri Dionysos” olduğu yönündedir ki buna göre pantheon’un tamamından söz edilmektedir²⁵⁴. Dolayısıyla şaşırtıcı bir durum söz konusu değildir. Fakat diğer görüşe göre bu ifadenin anlamı “Dionysos birdir” olmalı ki bu da Dionysos’un pantheon’a üstünlüğünün göstergesidir²⁵⁵. Bu görüş dahilinde yapılan yorumlara göre Dionysos, Hellen dünyasının ilk henoteist tanrısı olma özelliğini taşımaktadır ve aslında tüm kimlikleri, tek bir tanrıya işaret etmektedir²⁵⁶.

2.2.1. Dionysos Kültünün Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Gelişimi

Araştırmacılar tarafından henoteist bir tanrı olduğu ileri sürülen Dionysos, bu görüşü destekler şekilde farklı bölgelerde birbirinden farklı kimlikler, nitelikler ve önem derecesine sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılıklar, tanrının kökeniyle ilgili anlatılarda da belirgin biçimde kendini göstermektedir. Öyle ki Dionysos’un kökeni için çeşitli kaynaklar tarafından Girit, Thrakia, Anadolu, Fenike ve Mısır gibi hem kültürel hem de coğrafi olarak birbirinden oldukça uzak bölgeler önerilmektedir.

Dionysos’un köklerinin Girit’te aranması gerektiğine dair ilk fikri, bu tanrının atası olduğu iddia edilen Zagreus ile ilgili anlatılar sunmaktadır. Şayet Zagreus, antik kaynakların aktarımlarına göre Zeus ve Persephone’nin birliktelikleri sonucunda Girit’te dünyaya gelmiştir. Söz konusu kaynakta Girit halkının tanrıyı fazlasıyla sahiplendiğine özellikle dikkat çekilmiştir. Anlatıya göre Giritliler, tanrının Girit

²⁵² A.e., s.557.

²⁵³ **Greek Papyri From Gurob: Royal Irish Academy Cunningham Memoirs No.XII**, ed. Josiah Gilbert Smyly, Dublin, Hodges, Figgis & Co., 1921, s.3., no.I.23.

²⁵⁴ Henrichs, a.g.e., s.569.

²⁵⁵ A.e., s.568.

²⁵⁶ Bierl, a.g.e., s.235.

yakınlarındaki “İkiz Körfezler”de iki yeni ada kurduğunu ileri sürmektedir. Bu adalara “Dionysiadas” adını veren tanrının başka hiçbir bölgede bu tür bir girişiminin olmamasına da özellikle vurgu yapılmıştır²⁵⁷. Bununla birlikte, Dionysos’un eşi olarak anlatılan Ariadne’nin Girit Kralı Minos’un kızı olması da tanrının bu coğrafyayla ilişkilendirilmesinin sebepleri arasında sayılmaktadır²⁵⁸.

Antik kaynakların yanı sıra Girit’te gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların sonuçları da Dionysos’a ilişkin önemli veriler ortaya koymaktadır. Bu konudaki ilk önemli gelişme, uzunca bir süre bira ürettiği/tükettiği düşünülen Giritliler’in esasında şarap üretiminde ön planda olduklarının tespit edilmesi olmuştur. Nitekim adada azımsanamayacak kadar fazla sayıda büyük şarap kazanı, keras ve boğa biçimli rhyton’lar ele geçmiştir²⁵⁹. Bununla birlikte Girit’teki her sarayın bir üzüm bağına sahip olduğu ve buralarda yoğun bir şarap üretimi gerçekleştiği anlaşılmıştır²⁶⁰. Tüm bu veriler ışığında araştırmacılar, Girit’in şarap üretimi konusundaki yetkinliğini göz önünde bulundurarak Hellen’lerin şarap yapımını Giritliler’den öğrenmiş olabileceğini önermiştir²⁶¹. Fakat bu önerme için keskin hatlar çizilmemiş ve Mısır’ın şarap üretiminde çok daha eskiye dayanan köklü geçmişine özellikle dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır²⁶². Girit’ten elde edilen arkeolojik ve epigrafik veriler, burada şarap ile ilişkili bir tanrının varlığını da açıkça ortaya koymaktadır. Kerényi; boğa, yılan ve sarmaşık gibi sembolleriyle Dionysos’a hayli benzeyen bu tanrının, esasen Hellen kültüründeki Dionysos ile aynı tanrı olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Kerényi, Girit’te kült törenlerinde kullanılan boğaya “şarap renkli” anlamına gelen “Oinops” isminin verilmiş olmasını ve Hagia Triada Lahdi üzerindeki boğa kurbanı sahnesini bu görüşüne bir kanıt olarak sunmaktadır. Nihayetinde “Oinops”, Dionysos’un epithet’lerinden biridir²⁶³ ve Hagia Triada Lahdi üzerindeki boğa kurbanı tasviri, Arkadia’daki Kynaithai’da Dionysos adına yapılan kurban törenine oldukça benzemektedir²⁶⁴.

²⁵⁷ Diod.Sic.V.75.3. ve V.75.5.

²⁵⁸ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.18.

²⁵⁹ Kerényi, **a.g.e.**, s.74.

²⁶⁰ **A.e.**, s. 76.

²⁶¹ Dionysos’un Hellen kültürüne Girit’ten geçmiş olma ihtimalini destekleyebilecek bir görüş olarak sunulmuştur.

²⁶² Kerényi, **a.g.e.**, s.76-78.

²⁶³ **A.e.**, s.74-75.

²⁶⁴ Kurban töreni için bkz.: Paus.VIII.19.2.

Girit'te Dionysos köklerine ilişkin en önemli veri grubunu şüphesiz Myken kültürüne ait epigrafik belgeler oluşturmaktadır. Bunlardan ilki, 1950 yılında Pylos'ta bulunmuş olan ve yaklaşık MÖ 1200'e tarihlendirilen Pylos Xa 102+107 isimli tablettir²⁶⁵. Söz konusu tabletin üzerinde yer alan "di-wo-nu-so e-ka-ra" (Dionysos'un kurban ocağı) yazıtı, bu kültürde "Dionysos" isimli tanrısal bir varlığın mevcudiyetini kanıtlamıştır²⁶⁶. 1990 yılında Kydonia'da ortaya çıkarılan ve MÖ 1250 yılına tarihlendirilen Hanya Tableti'nde aynı isme tekrar rastlanmıştır. Tablet üzerinde yer alan yazıt, araştırmacılar tarafından şu şekilde tercüme edilmiştir:

"1. Zeus Tapınağı'na. Zeus'a bir amphora bal.
2. Dionysos'a iki [amphora] bal."²⁶⁷

Myken yazıtları arasında Dionysos adının geçtiği en erken tarihli belge ise MÖ 14. yy'a tarihlendirilen Pylos Xa 1419 isimli tablettir. Söz konusu tablet üzerindeki yazıtta "di-wo-nu-so" ismi açıkça görülebilen; yazıtın bağlamı eksik parçalar dolayısıyla çözümlenememiştir²⁶⁸.

Dionysos'un bir Thrak tanrısı olduğunu öneren görüşe göre tanrının Thrakia'ya ilk kez, Attika'nın güneyinden Thrakia'ya bağlanan bir yol ile girmiş olabileceği ileri sürülmektedir. Buna göre Attika'daki bahsi geçen bölgenin Semakhidai halkının yaşadığı bir köy olduğu ve bu köyün mitosunun Dionysos'un Attika'ya gelişini anlatan Ikarios ve Erigone mitosuyla fazlasıyla benzer olduğu anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu bölge ile Thrakia arasında bulunan ve işçi göçünün de gerçekleştirildiği düşünülen yol ile Dionysos kültürünün Thrakia'ya aktarılmış olma ihtimali üzerinde durulmaktadır²⁶⁹.

Dionysos'un Thrakia'ya ilk kez ayak bastığı zamanı anlatan mitos ise tanrının bu bölgeye yabancı olduğunun altını çizmektedir. Nitekim bu anlatıya göre Dionysos Thrakia'ya geldiğinde Aedon Kralı Lykurgos tarafından hoş karşılanmayarak kovulmuştur. Buna ek olarak başka bir görüş, Thrakia'da Pangaion Dağı'ndaki altın madenlerini ilk kez keşfeden kişi olarak anlatılan Fenike'li Kadmos'un, aynı zamanda

²⁶⁵ José L. Melena, "24 Joins and Quasi-joins of Fragments in the Linear B Tablets from Pylos", **Minos: Revista de Filología Egea** NS 35-36, Torino, Ediciones Universidad Salamanca, 2000/2001, s.357-360.

²⁶⁶ Alberto Bernabé, "Dionysos in the Mycenaean World", **MythosEikonPoiesis: Redefining Dionysus**, ed. Alberto Bernabé, Miguel Herrero de Jáuregui, Ana Isabel Jiménez San Cristóbal, Raquel Martín Hernández, Berlin/Boston, De Gruyter, 2013, s.24-25.

²⁶⁷ **A.e.**, s.25-26.

²⁶⁸ **A.e.**, s.28-29.

²⁶⁹ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.24.

Dionysos kültünü bu coğrafyaya getiren kişi olabileceğini savunmaktadır. Bu görüşü destekler şekilde Pangaion Dağı halkı olan Satrai'lerin güçlü bir Dionysos inancına sahip olduğu bilinmektedir²⁷⁰. Fakat bu durumda Dionysos'un esas kökeni Fenike olarak anlaşılmaktadır.

Dionysos'un kökeninin Thrakia'da aranmasındaki itici gücü esasen burada köklü bir geçmişe sahip olan Sabazios kültü oluşturmaktadır. Araştırmacılar tarafından bir Thrak ya da Phryg tanrısı olduğu ileri sürülen Sabazios, gizem yönüyle  ne çıkan bitki ve bereket tanrısı olarak aktarılmaktadır²⁷¹. Antik kaynaklar, Sabazios için "Birinci Dionysos" adını kullanmakta ve tanrıyı sıklıkla Dionysos ile  zdeřleřtirmektedir²⁷². Nitekim Sabazios kültü adına düzenlenen ayinler, Dionysos ayinleri ile neredeyse tümüyle benzerdir. Ayrıca bu tanrının doğum mitosu olarak, Dionysos'un Zeus ve Persephone'nin birlikteliğinden dünyaya gelişini anlatan mitos aktarılmaktadır²⁷³. Dolayısıyla Thrakia'daki Dionysos kültü de Sabazios kültü ile ilişkilendirilmektedir.

Dionysos'un kökeni hakkında bilgi veren antik yazarların işaret ettiği birbirinden farklı bölgeler arasında Lydia, özellikle dikkat çeken lokasyonlardan biridir²⁷⁴. Bu görüşü savunan modern araştırmacılar, Dionysos'un Hellen'ler tarafından sıkça telaffuz edilen "Bakkhos" isminin Lydce'de ekim-kasım aylarını; yani bağbozumu dönemini ifade eden "Baki-" kökünden türediğini ileri sürmektedir. Ayrıca mevcut görüşü desteklemek adına Dionysos'un Semele ve Zeus'in birlikteliğinden dünyaya geldiği doğum mitosunda geçen isimler de etimolojik incelemeye tabi tutulmuştur. Bu mitosun bir versiyonunda Zeus, Dionysos'u doğumundan sonra bakımı için Nymphe Hippa'ya teslim etmiştir. Araştırmacıların bu doğum mitosunda dikkat kesildiği iki isim, Semele ve Hippa'dır. Mitosta Dionysos'un annesi olarak aktarılan Semele'nin kökeni, Phrygia'daki Zemelo ile ilişkilendirilmektedir. Nymphe Hippa ise Lydia'da esrime ayinleri gerçekleştirdiği bilinen Meter Hipta ile özdeşleştirilmektedir. Meter Hipta'nın Hitit Kraliçesi Hepat'ı

²⁷⁰ A.y.

²⁷¹ Bilsen şerife  zdemir, "Tlos Tanrıları ve Kültleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s.95-104.

²⁷² Diod.Sic.II.4.4.; Strab.geog. X.3.15.; Hdt.VII.111.

²⁷³ Pişkin-Ayvazoğlu, a.g.e., s.22-24.

²⁷⁴ Eur.Bacch.X-XV, XIII-XIV ve LIV-LV.; Arr.Anab.V.1.2.

temsil ettiği görüşü ise Dionysos'un Anadolu kökenlerinin hayli erken dönemlerde aranması gerektiğine dair bir ip ucu oluşturmaktadır²⁷⁵. Nitekim Dionysos'un Anadolu bir tanrı olabileceğini savunan ilk düşünceye göre bu tanrı, Thrakia üzerinden Anadolu'ya geldikleri düşünülen Phrygialı'lar tarafından Hellen'lere tanıtılmış olmalıdır²⁷⁶. Fakat İvriz Kaya Anıtı üzerinde yapılan incelemelerin sonucuna göre Dionysos'un Anadolu'da tahmin edilenden çok daha eski bir atasının olabileceği ileri sürülmüştür. Söz konusu kaya anıtı üzerinde Hititler'in Teşup, Hattiler'in ise Tardu adını verdiği Tanrı Tarhunzas'ın tasviri yer almaktadır. "Göğün Baş Tanrısı" olarak nitelendirilen bu tanrının İvriz Kaya Anıtı üzerinde sağ ayağından yükselen bir asmayı sağ elinde tutuyor olarak tasvir edilmiş olması en dikkat çekici detaylardan birini oluşturmaktadır. Çünkü söz konusu tasvir programı, Hellen vazo resimlerindeki Dionysos tasvirlerinden alışlageldik bir sahne ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırmacılar; tanrının Gökbez Kaya Anıtı, Keşlik Yayla Steli ve Niğde Steli üzerinde de benzer şekilde tasvir edildiği ve dolayısıyla Tarhunzas'ın MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında şarap-tanrı kimliği kazanmış olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu görüş, Tarhunzas'ı bağcılık ve şarap üretimi ile ilişkilendiren epigrafik verilerle de desteklenmektedir²⁷⁷. Tüm bu veriler ışığında Hellen'lerin Anadolu'ya gelmesinin ardından meydana gelen kültürel etkileşimin, Anadolu'daki tanrıların özlerini koruyarak yeniden kimliklenmesine sebep olduğu; Tarhunzas'ın da bu değişime maruz kaldığı önerilmektedir. Ayrıca Hitit Çağı'ndan itibaren Anadolu'nun şarap üretimine hâkim olması göz önünde bulundurularak yeni şarap-tanrı kimliğinin şaşırtıcı olmadığı düşünülmektedir. En nihayetinde Anadolu'daki şarap ve şarap-tanrı kültürünün Dionysos kültü için uygun bir zemin oluşturduğu ileri sürülmektedir²⁷⁸.

Dionysos'un doğum mitosunun etimolojik açıdan incelenmesinin sonucunda tanrının olası kökeni olarak işaret edilen bir diğer lokasyon, Fenike'dir. Bu görüşü ileri süren araştırmacılar, Semele'nin esasen Ugarit Tanrıçası "Sml" olduğunu savunmaktadır. Buna göre Zagreus'un içkinin içerisine konan kalbini içerek

²⁷⁵ S. Gökhan Tiryaki, "İvriz Kabartması Işığında Anadolu'da Şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine", *Adalya*, V, 2001-2002, s.63-64.

²⁷⁶ Pişkin-Ayvazoglu, *a.g.e.*, s.26.

²⁷⁷ Tiryaki, *a.g.e.*, s.61: "...Tarhunzas bu bağı yetiştirsin, üzüm büyüsün, o yaprak versin ve o 1000 ölçü şarap olsun...", "Üzüm bağının Tarhunzas'ı"

²⁷⁸ Tiryaki, *b.a.*

Dionysos'u doğuran Semele mitos; Ugarit mitolojisindeki "Aqht" hikâyesinin Hellen'leştirilmiş versiyonu olarak görülmektedir. Nitekim bu hikâyede kahraman Aqht'ın bir kartal sürüsü tarafından parçalandığı ve Sml'nin onun parçalarını yediği aktarılmaktadır. Ayrıca "Bakkhos" isminin semitik dillerdeki "baka" (ağlayan/feryat eden) kökünden; "Bassareus" isminin ise "basar" (kesmek/parçalamak) kökünden türediği ileri sürülmektedir²⁷⁹.

Antik kaynaklar, Dionysos'un hem kimliğinin hem de kültünün Mısır tanrısı Osiris ile benzerliğine dikkat çekmektedir²⁸⁰. Herodotos, Mısır'daki Osiris'in Hellen kültüründeki Dionysos olduğunu açıkça belirtmiştir²⁸¹. Bu iki tanrının en güçlü ortaklıklarından biri, ölümü deneyimlemiş olmalıdır. Şayet Dionysos Typhon önderliğindeki titan'lar tarafından; Osiris ise kardeşi Set ve beraberindekiler tarafından parçalanarak katledilmiştir. Bununla birlikte Osiris'in buğday ve arpa tarımını mevcuttaki tüm uygarlıklara tanıtmak üzere çıktığı yolculuk ile Dionysos'un şarabı ve şarap üretim tekniklerini tanıtmak için çıktığı yolculuk da inkâr edilemez bir ortaklığı yansıtmaktadır. Ayrıca iki tanrının da kültüründe ağaçlar ve sütunların kutsal bir yeri bulunmaktadır²⁸².

Herodotos, MÖ 5. yy'a tarihlendirilen eserinde Dionysos'un kendisinden bin altı yüz yıl öncesinden beridir var olduğunu ileri sürmektedir²⁸³. Bununla birlikte, daha önce de bahsedildiği üzere bu tanrının antik edebiyatta şarap tanrısı niteliğiyle ilk kez anlatılması MÖ 8. yy civarındadır. Bu bilgiler dahil eldeki tüm veriler ışığında Dionysos'un MÖ 10. yy'dan itibaren Kıta Yunanistanı'nda bilindiği ve MÖ 8. yy'dan itibaren de söz konusu bölgede kültürünün güçlenmeye başladığı ileri sürülmektedir. Ayrıca araştırmacılar Dionysos kültürünün en erken merkezleri olarak, Boiotia (Thebai) ve Ege Adaları'nı (özellikle bazı Kyklad Adaları ve Khios) işaret etmektedir. Öyle ki Atina'daki Dionysos kültürünün dahi bu bölgelerden etkiler taşıdığı düşünülmektedir²⁸⁴.

Dionysos'un Semele'den doğum mitosuna ev sahipliği yapan Thebai, söz konusu merkezler arasında belki de en önemlisi olarak anılmaktadır. Nitekim bu mitos,

²⁷⁹ Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.19-20.

²⁸⁰ Hdt.II.49 vd.; Diod.Sic.I.96.5 ve IV.1.6.

²⁸¹ Hdt.II.144.

²⁸² Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.20-22.

²⁸³ Hdt.II.145.

²⁸⁴ Jennifer Larson, **Ancient Greek Cults: A Guide**, New York, Routledge, 2007, s.127.

Thebai'ı Dionysos kültü konusunda bir otorite haline getirmiştir. Buna bağlı olarak pek çok bölgenin Dionysos ritüellerinde Thebai uygulamalarını taklit ettiği açıkça görülebilmektedir²⁸⁵.

Dionysos'un doğum mitosuna göre tanrının nymphe'ler tarafından saklanıp büyütüldüğü bölge olan Naksos, tanrının en erken ve en önemli kült merkezlerinden bir diğeridir. Aynı zamanda bu ada, Dionysos'un Ariadne ile ilk kez karşılaştığı lokasyon olarak da bilinmektedir. Tıpkı aralarına dahil olduğu diğer Kyklad Adaları gibi şarap üretimi konusundaki şöhreti de göz önünde bulundurulduğunda, Naksos'un Dionysos kültü için merkez konumlardan biri olması elbette ki şaşırtıcı değildir. Adadaki arkeolojik veriler de bu görüşü desteklemekte ve Naksos'un MÖ 7. yy'dan itibaren Dionysos kültü dahilinde kutsal kabul edildiği anlaşılmaktadır²⁸⁶. Kyklad Adaları arasında yer alan bir diğer ada Keos ise bilinen en eski Dionysos tapınağına sahip olmasıyla öne çıkmaktadır. İlk evresine ait pek çok Minos giysili pişmiş toprak heykel bulunan tapınağın, MÖ 12. yy'da gerçekleşen bir yıkımla terk edildiği anlaşılmıştır. Ardından MÖ 750 civarında ikinci bir kullanıma tabi tutulduğu tespit edilen tapınakta ele geçen tüm adak malzemeleri değerlendirilerek, burada Geometrik Dönem Dionysos tapınınının izlerinin bulunduğu ileri sürülmüştür²⁸⁷.

Antik kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında Dionysos kültünün tarihinin hayli erken dönemlere uzanabileceği görülse de araştırmacılara göre Dionysos, polis sınırlarının içerisine kolayca kabul edilmemiştir. Vahşi yaşamla özdeşleştirilen bu tanrı öncelikle kırsal kesimde yaşayan toplumun alt tabakası tarafından kabul görmüş olmalıdır. Nitekim polis yaşamı süren aristokrat kesim içerisinde düzeni temsil eden Zeus ve Apollon ön plandadır²⁸⁸. Ancak bazı araştırmacılar, Dionysos'un erken dönemlerde dahi polis yaşamından keskin bir şekilde ayrı tutulması gerektiğini savunmaktadır. Buna göre Dionysos, antik edebiyatta tüm kimliğiyle belirgin şekilde ortaya çıktığı MÖ 8. yy'dan yüzlerce yıl öncesinde dahi Myken saray halkı tarafından saygı duyulan bir tanrıdır. Dolayısıyla Dionysos'un aristokrat polis yaşamından uzak

²⁸⁵ A.e., s.140-141.

²⁸⁶ A.e., s.128-129.

²⁸⁷ A.y.; Keos'taki Dionysos Tapınağı için bkz.: Miriam Ervin Caskey, John L. Caskey, **The Temple at Ayia Irini, Keos II**, Princeton, American School of Classical Studies, 1986.; Ayrıca bkz.: Robert Eisner, "The Temple at Ayia Irini: Mythology and Archaeology", **Greek, Roman and Byzantine Studies** 13, Duke University, 1972, s.123-133.

²⁸⁸ Öztürk, 2010a, s.41.

bir tanrı olmasından ziyade onu çevreleyen ve tamamlayan bir tanrısal figür olarak saygı duyulmuş olması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Nihayetinde polis, kırsal territorium ile çevrilidir ve territorium'daki vahşi doğanın tam aksini yansıtıyor olsa da Dionysos'un aurası ile çevrelenip korunduğunun farkındadır²⁸⁹.

Dionysos'un henüz kent devletleri tarafından resmi olarak kabul görmediği düşünülen söz konusu dönemlerde kırsal alanlarda kutlanan birtakım bayramlar bilinmektedir. Genellikle çeşitli mitolojik olaylarla ilişkilendirilen temsillerin, adak törenlerinin ve ritüellerin gerçekleştirildiği bu bayramlar; bölgesel olarak birbiriyle farklılık göstermektedir. Örneğin Attika ve Ionia'da Anthesteria ve Lenaia bayramları bilinirken; Thessalia ve Boiotia'da Agrionia türleri ve Theodaisia kutlanmaktadır²⁹⁰. Dionysos bayramlarıyla ilgili ilgi çekici nokta, tanrının bitkilerle güçlü bağına karşın bayramlarının tüm bölgelerde ağırlıklı olarak kış aylarında (aralık, ocak, şubat, mart) gerçekleştiriliyor olmasıdır. Delphoi'daki bahar aylarında ölen ve kış aylarında yeryüzüne dönen tanrı inancı da bu durumu destekler niteliktedir. Buradan hareketle Dionysos'un yaşam döngüsünün diğer bitki tanrılarından farklı olarak bitkilerin yaşam döngüsüyle doğru orantılı olmadığı anlaşılmaktadır²⁹¹.

Dionysos kutlamaları konusunda özellikle dikkat çeken başka bir detay ise bu kutlamalar sırasında gerçekleştirilen vahşi ritüellerdir. Tanrının dinini kabul ettirme aşamasında hem iyi hem de kötü anlamda insanları deliliğe sürükleyebilme kabiliyetinden faydalandığına mitoslarda sıkça yer verilmiştir. Bununla birlikte thiasos²⁹²'unun önemli ölçüde kadınlardan oluştuğu ve deliliğe kapılan kadınların dağlara çıktığı da anlatılar arasındadır. Dolayısıyla Dionysos mitoslarını konu edinen kutlamalarda delilik (mania) ve vahşi ritüeller ön planda olmuş; ritüelleri ağırlıklı olarak kadınlar, dağlarda gerçekleştirmiştir. Buna ek olarak bazı antik kaynaklar, insan kurbanı ya da çiğ kurban eti yeme (omophagia) gibi çok daha ileri düzeyde vahşet senaryolarından söz etmektedir. Kimi araştırmacılar bu gibi senaryoların yüksek olasılıkla kurgu olması gerektiğini savunurken kimileri de gerçek olma olasılığı

²⁸⁹ Cornelia Isler Kerényi, **Dionysos in Archaic Greece: An Understanding Through Images**, çev. Wilfred G. E. Watson, **Religions in the Greco-Roman World Volume 160**, ed. H.S. Versnel, D. Frankfurter, J.Hanh, Leiden, Brill, 2007, s.232-233.

²⁹⁰ Larson, **a.g.e.**, s.127.

²⁹¹ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.42.

²⁹² Dionysos müridlerine verilen isim.

üzerinde durmaktadır²⁹³. Fakat ilerleyen dönemlerde polis kültürüne adapte edilen kutlamalarda vahşi ritüellere yer verilmediği kesin olarak bilinmektedir.

Yerel kültürlere göre farklılaşan Dionysos kutlamaları arasında Attika ve Ionia'da kutlanan ve nispeten daha iyi bilinenler; Anthesteria, Lenaia ve Kır Dionysia'dır. Hellence'de "çiçek açma/çiçeklenme" anlamına gelen "anthein" fiilinden türetildiği düşünülen "Anthesteria"nın, adı dolayısıyla "Çiçek Bayramı" ya da "Bahar Bayramı" olarak kutlanmış olabileceği ileri sürülmektedir. Nitekim festivalin adını alan ve aynı zamanda kutlama tarihi olan "Anthesterion" ayı da şubat sonu/mart başına; yani baharın başlangıcına tekabül etmektedir. Thukydides, ağırlıklı olarak Atina'dan bilinen bu festivalin Ionia kentlerinde de kutlandığını bildirmektedir²⁹⁴. Smyrna, Ephesos, Priene ve Miletos'ta ele geçen yazıtlarla da kanıtlanan bu bilgi sebebiyle araştırmacılar, Anthesteria festivalinin MÖ 1200'lerde gerçekleşen Ege Göçleri'nden daha erken dönemlere tarihlenmesi gerektiğini önermektedir²⁹⁵.

Her yıl Anthesterion ayının ikinci haftası kutlanan Anthesteria, üç günlük bir festival olarak bilinmektedir. Festival, Atina'da Dionysos'a adanan "Limnaion" kutsal alanında gerçekleştirilmektedir. Anthesteria'nın ilk günü "Pithoigia", ikinci günü "Khoes", üçüncü günü "Khytroi" olarak anılmaktadır ve bu isimler esasında belirli kap formlarının adlarıdır²⁹⁶. Hakkında oldukça az bilgi bulunan "Pithoigia" günü, "pithos açma" günü anlamına gelmektedir. Festivalin bu ilk gününde sezonun ilk şarap pithos'larının törenle açıldığı ve böylece Dionysos'un gelişinin kutlandığı düşünülmektedir²⁹⁷. Khoes, yani ikinci gün adını bir oinokhoe formu olan khous'tan almaktadır. Tümüyle eğlence üzerine planlanan söz konusu günün köleler için dahi şenlik ve şölen günü olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca Khoes gününde üç yaşına erişmiş erkek çocuklara yönelik bir geçiş ritüelinin de gerçekleştirildiği ve törene katılmadan ölen bebeklerin, belirli sahnelerle süslenmiş khous'ların içerisinde gömüldüğü bilinmektedir. Buna ek olarak, aynı gün arkhon basileus'in yönetiminde

²⁹³ Albert Henrichs, "Greek Maenadism from Olympias to Messalina", **Harward Studies in Classical Philology**, 82, 1978, s.150.; Richard Seaford, "Dionysiac Drama and Dionysiac Mysteries", **The Classical Quarterly**, 31, 1981, s. 263.

²⁹⁴ Thuc.II.15.4.

²⁹⁵ Larson, **a.g.e.**, s.130.

²⁹⁶ Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.49.

²⁹⁷ Larson, **a.y.**

bir şarap içme yarışması da düzenlenmektedir. Katılımcılara üç litrelik hacme sahip khous'larda şarap verilmekte ve şarabı ilk bitiren çeşitli ödüllerle birlikte dolu bir şarap tulumu kazanmaktadır. Khoes gününe ait en önemli ritüellerden biri de arkhon basileus'un eşi basilina ile Dionysos'un hieros gamos'unun gerçekleştirilmesidir. Bu ritüelde Limnaion kutsal alanından yola çıkan basilina ve eşliğindeki geraras'lar düğün alayı oluşturmaktadır. Alayın sonunda varılan arkhon basileus'a ait Boukleion'da Dionysos'un gelinini beklediğine inanılmaktadır. Burada hieros gamos'un gerçekleşebilmesi için Dionysos'u arkhon basileus'un ya da Dionysos rahibinin temsil ettiği düşünülmektedir. Anthesteria'nın üçüncü ve son gününü ifade eden Khytroi, pişirme kabı olarak bilinen "khytra"dan türetilmiş bir isimdir. Khytroi, esas olarak Hermes kültünden bilinen ve tufanda ölenler için Hermes Khthonios'a tahıl karışımından hazırlanmış bir yemeğin sunulmasından oluşan bir ritüeldir. Bu sebeple Dionysos Anthesteria'sında da ölümlerle ilişkili ritüellerin gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Fakat konuyla ilgili yeterli kanıt mevcut değildir²⁹⁸.

Attika ve Ionia'da her yıl kutlanan bir diğer Dionysos bayramı Lenaia'dır. Lenaia, Attika'da günümüz takvimiyle ocak-şubat aylarına tekabül eden "Gamelion" ayında, Ionia'da ise aynı döneme denk düşen "Lenaion" ayında gerçekleştirilmektedir. Araştırmacıların bir kısmına göre Lenaia festivalinin adı, Ionia'da maenad'lar²⁹⁹ için kullanılan "Lēnai" isminden türetilmiştir ve bu sebeple söz konusu bayram en erken maenadizm unsurlarını yansıtır olmalıdır. Başka bir görüş ise festivalin isminin "Lēnos"³⁰⁰ kelimesinden türetilmiş olabileceğini ileri sürmektedir³⁰¹.

Lenaia festivaline dair bilinenler oldukça kısıtlıdır. Buna göre festivalin gerçekleştiği konum Atina agorası olarak tahmin edilse de kesin bir veri bulunmamaktadır. Festival sırasında komos adı verilen eğlenceli bir alayın oluşturulduğu ve buna ek olarak bazı tiyatral yarışmaların gerçekleştirildiği anlatılmaktadır. Bu etkinlikleri, arkhon basileus'in yanı sıra Eleusis gizemlerinden bir yetkilinin yönettiği düşünülmektedir. Festival gecesinde gizemlerle ilişkili ritüellerin gerçekleştirildiği ve tanrının "Iakkhos" adıyla festivale çağrıldığı aktarılmaktadır³⁰².

²⁹⁸ Larson, **a.g.e.**, s.130-132.; Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.50-52.

²⁹⁹ Dionysos kültürüne bağlı kadınlar.

³⁰⁰ Üzüm presi için kullanılan bir pithos çeşidinin adı.

³⁰¹ Larson, **a.g.e.**, s.135.

³⁰² Larson, **a.g.e.**, s.134-135.; Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.46-48.

Attika’da erken dönemlerden itibaren kutlandığı bilinen başka bir bayram da Kır Dionysia/Küçük Dionysia’dır. Attika demos’ları tarafından kutlanan bu bayram için genel tarih, günümüz takvimine göre aralık/ocak aylarına tekabül eden “Poseidon” ayının ikinci yarısıdır. Fakat her bir demos, söz konusu tarih aralığı içerisinde istedikleri bir zamanda bu bayramı kutlayabilmektedir. Devlet kontrolünde olmayan bu törenlere erkekler ve genç kızlar katılım gösterirken evli kadınların katılmasının uygun görülmediği tahmin edilmektedir. Bir pompe’nin (tiyatral alay) oluşturulmasıyla kutlanan Kır Dionysia töreninin en kutsal nesnesi, alayda yer alan bir phallophoros tarafından taşınan phallos olmalıdır. Ayrıca kutlamalarda diğer tüm festivallerde olduğu gibi tiyatral gösterilerin gerçekleştirildiği aktarılmaktadır³⁰³. Söz konusu festivalin süresi ve alayın kaçınıcı günde oluşturulduğu bilinmemekle birlikte; Kır Dionysia ile ilgili en detaylı bilgiyi Plutharkhos³⁰⁴ ve Aristophanes³⁰⁵ vermektedir³⁰⁶.

Tüm bu festivallerden de anlaşılacağı üzere Attika ve Ionia kentlerinde halihazırda yoğun bir şekilde tapınılan Dionysos kültürünün Atina devlet kültürleri arasında da güçlenmesi, özellikle Peisistratos’un (MÖ 561-527) tiranlık döneminde gerçekleşmiştir³⁰⁷. Koyu bir dindar olduğu bilinen Peisistratos, kendi döneminde resmi devlet kültürlerinin yanı sıra gizem kültürüne de fazlasıyla önem vermiş ve bu kültürle ilgili somut girişimlerde bulunmuştur³⁰⁸. Ayrıca kırsal yaşam ve kent arasında bir köprü kurma politikasından yola çıkan Peisistratos, aynı zamanda kültürel çeşitliliği de artırma maksadıyla kırsal kültürleri polis kültürünün içerisine empoze etmeyi de hedeflemiştir. Buradan hareketle Dionysos kültüne desteklerini artırmış, Atina’da Dionysos onuruna Kent Dionysia ya da bir diğer adıyla Büyük Dionysia adı verilen festivalin gerçekleştirilmesine ön ayak olmuştur. Böylece şarap, müzik, bereket tanrısı şehre taşınmış ve dolaylı yoldan komedia ile tragedia türlerinin temelleri atılmıştır³⁰⁹.

³⁰³ Plat.**Rep.**CDLXXVd.

³⁰⁴ Plut.**De Cup.**VIII: “Kentimizin Bakkhos bayramı eski zamanlarda büyük bir neşeyle ve cümbüş ile de olsa sade bir şekilde kutlanırdı. Biri alayda bir şarap kabı ve asma dalı taşırdı, ardından bir keçiyi sürükleyen biri onu takip ederdi, diğeri onu bir sepet kuru incir taşıyarak izlerdi ve en sonda phallos gelirdi.”

³⁰⁵ Aristoph.**Ach.**CCII-CCLXXIX.

³⁰⁶ Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.44-46.

³⁰⁷ Öztürk, 2010a, s.41.; Victor Ehrenberg, **From Solon to Socrates: Greek History and Civilization During the 6th and 5th Centuries BC**, Londra, Taylor&Francis (2011), 1968, s.69.

³⁰⁸ Ehrenberg, **a.g.e.**, s.68.

³⁰⁹ **A.e.**, s.69.

Kent Dionysia'nın düzenlenmesi için seçilen tarih, Hellen takvimindeki "Elaphebolion" ayı olmuştur. Günümüz takviminde mart ayının ikinci yarısına tekabül ettiği düşünülen bu tarihte Kıta Yunanistanı'nın çeşitli bölgelerinde ikamet eden insanların festivali kutlamak için Atina'ya geldiği bilinmektedir. Ayrıca törene katılamayan Atinalı kolonicilerin, Atina'ya kendilerini temsilen birer phallos gönderdikleri anlatılmaktadır. Kent Dionysia Festivali; pompe (tiyatral alay), komos (Dionysiak alay) ve agon (yarışmalar) olmak üzere üç temel etkinlikten oluşmaktadır³¹⁰. Festival, Dionysos Eleuthereus'un Atina'ya gelişi efsanesini³¹¹ onurlandıran pompe ile başlamaktadır. Bu etkinlik dahilinde pompe tarafından akropolisteki Dionysos Kutsal Alanı'ndan alınan Dionysos heykeli (olasılıkla mask giydirilmiş ahşap sütun), Eleutherai yolu üzerinden Akademia'ya taşınmaktadır. Yolculuk sırasında en önde ilerleyen heykeli; kurbanlık teke taşıyanlar, tören malzemelerinin muhafaza edildiği sepetleri taşıyan kanephoros'lar ve yurttaş/yabancı-erkek/kadın fark etmeksizin büyük bir kalabalık oluşturan halk takip etmektedir. Tören alayındaki kişiler, sosyal statülerine ve alaydaki rollerine bağlı olarak çeşitli aksesuarlar (altın çelenkler, sarmaşık çelenkleri) takmakta ve özel olarak hazırlanmış giysiler giymektedir. Akademia'ya varıldığında, tanrının heykeli alçak bir sunak üzerine yerleştirilerek önce ilahiler okunup sonrasında adaklar sunulmaktadır. Etkinlik boyunca tüketilen şarap sebebiyle sarhoşluğun ön planda olduğu alay tüm ritüelleri eğlenerek gerçekleştirdikten sonra gece meşalelerle dönüş yoluna koyulmaktadır. Bu ikinci alaya komos adı verilmektedir. Festivalin sonraki günlerinde gerçekleştirilen agon'lar ise Dionysos heykeli önünde sergilenmekte ve olasılıkla böylece tanrının hoş bir şekilde ağırlanması hedeflenmektedir³¹².

Dionysos kültürüyle ilişkili şimdiye dek bahsedilen kutlamalar, tamamen halka açık gerçekleştirilen festivalleri yansıtmaktadır. Fakat bunun yanı sıra tanrının

³¹⁰ Christiane Sourvinou-Inwood, **Tragedy and Athenian Religion**, Maryland, Lexington Book, 2003, s.69.

³¹¹ Dionysos Eleuthereus kültü, efsaneye göre Atina'ya Boiotia ile Attika arasında konumlanan Eleutherai'dan gelmiştir. Buna göre Eleutherai Pagasos'u tarafından Atina'ya getirilen Dionysos ksoana'sı başlangıçta Atinalılar tarafından reddedilmiştir. Bu duruma fazlasıyla öfkelenen Dionysos, Atinalı erkeklerin cinsel organlarının hastalanmasına yol açmıştır. Bu olay üzerine Atinalılar'ın danıştığı kâhin, Dionysos ksoana'sını kabul etmelerini ve onurlandırmalarını önermiştir. Kâhinin önerisine kulak veren Atinalılar ise Dionysos heykeline phallos'lar sunarak tanrıdan af dilemiştir. Bkz.: Paus.I.2.5 ve I.38.8.; Sourvinou-Inwood, **a.g.e.**, s.72-73.

³¹² Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.56-60.

onuruna düzenlenen ve yalnızca belirli kişilerin katılabildiği özel birtakım kült törenleri de bilinmektedir. Dionysos kültürünün gizem yönüne atıfta bulunan bu törenler arasında en çok bilinenlerden biri “Agrionia”dır.

Agrionia, her yıl “Agrionios” ayında, gece saatlerinde kutlanan ve yalnızca kendini Dionysos kültüne adayan kadınların katılabildiği bir festivaldir. Buna karşılık festival, seyirciye açıktır. İlk kez Boitia’daki Orkhomenos’ta kutlanmaya başlanan bu festivalin sonraları Khaironeia’da da gerçekleştirildiği bilinmektedir. Söz konusu kült töreninin ortaya çıkış öyküsü, Dionysos ile Orkhomenos’lu üç genç kadın arasında geçtiğine inanılan hikâyeye dayandırılmaktadır³¹³. Bu sebeple Agrionia törenleri sırasında Dionysos rahibinin elinde bir kılıçla Minyas’ın kızlarının soyundan geldiğine inanılan kadınları (Oleiai) kovaladığı bir ritüel gerçekleştirilmektedir. Rahibin kılıcından her defasında kurtulmayı başaran kadınların, bu ritüelle esasında halka açık törenlerdeki erkek egemenliğine karşı duruşlarını sergiledikleri bir metafor yarattıkları düşünülmektedir. Bu ritüele ek olarak, kadınların hep birlikte yemek yediği bir şölen ortamı da kurulmaktadır³¹⁴.

Karadeniz’den Mısır’a, Anadolu’dan Güney İtalya’ya değin oldukça geniş bir tapınım alanına sahip olan Dionysos kültürü, daha önce de bahsedildiği üzere her bölgede kendine özgü yerel bir karakter kazanmaktadır³¹⁵. Bu sebeple kültürün gelişimini muntazam bir kronolojik ve coğrafi düzende izleyerek takip etmek mümkün değildir. Buna ek olarak, Dionysos kültürünün özellikle Arkaik ve Klasik Dönemleri’ne dair kısıtlı bilgi de ağırlıklı olarak Atina’ya odaklanmaktadır. Tüm bu koşullar çerçevesinde Dionysos’un erken dönem karakterini değerlendiren araştırmacılar, onun başlangıçta bitki ve bereket tanrısı yönüyle ön planda olduğunu ve sonraları asma, üzüm, şarap ile ilişkilendirildiğini ileri sürmektedir. Buna göre MÖ 6. ve 5. yy’larda tanrının şarap, tiyatro ve şenlik yönünün baskın olduğu düşünülmektedir. Özellikle

³¹³ Orkhomenos’lu Minyas’ın üç kızı, evlerini terk edip Dionysos kültüne katılmayı reddederler. Dionysos, bu duruma fazlasıyla öfkelenir ve genç kadınları cezalandırmaya karar verir. Bunun üzerine dokuma tezgahından asma ve sarmaşıklar yükselmeye, yün sepetlerinden yılanlar çıkmaya, tavandan ise süt ve şarap akmaya başlar. Tüm bunlara şahit olan genç kadınlar akıllarını yitirerek kardeşlerden birinin oğlunu diri diri parçalayarak etlerini yerler. Bkz.: Kornelia Kajda, “**Performative and Ritualized Character of the Dionysian Cult in Archaic and Classical Greece as Represented in Vase Painting Volume I**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Poznań, Poznań Adam Mickiewicz Üniversitesi, 2015, s.71-72.

³¹⁴ A.y.

³¹⁵ Antonía Tripolitis, **Religions of the Hellenistic-Roman Age**, Cambridge, William B. Eerdmans Publishing Company, 2002, s.22.

kırdan kente taşınan festivaller ile tragedia ve komedia'nın gelişimi sayesinde MÖ 5. yy'da Dionysos'un popülerliğinin artmış olması gerektiği ileri sürülmektedir³¹⁶. Fakat yine de konunun derinine inildiğinde Dionysos'un niteliklerinin bu kadarla sınırlı olmadığı kesindir. Özellikle de kadınları hedef kitlesine alan Dionysos kültü, erkek-kadın rolü ve kent-kırsal arasındaki keskin çizgileri yumuşatan tavrıyla toplum düzenini etkilemeye çoktan başlamıştır³¹⁷. Bununla birlikte genel olarak Arkaik Dönem'deki Dionysos ile ilgili en dikkat çekici detaylardan biri, tanrının "saygıdeğer baba" durumundaki karakteridir. Nitekim bu dönemde tanrı; daima ağırbaşlı, giyimli, genellikle sakallı ve nispeten daha yaşlı tasvir edilmekteyken; MÖ 450'den sonra bunun belirgin biçimde değiştiği gözlemlenmektedir. Söz konusu tarihten sonra Dionysos'un yarı giyimli, genç ve çok daha enerjik tasvirleri ön plana çıkmaktadır. Buna karşın antik kaynakların tanrıyı erken dönemlerden itibaren çok farklı görünümünde anlatmasındaki tezatlık dikkat çekicidir. Buna göre Dionysos; sakallı ve olgun bir erkek görünümünde tasvir edildiği erken dönemlerde dahi antik kaynaklar tarafından bazen bir çocuk bazen de genç bir delikanlı olarak betimlenebilmektedir³¹⁸.

Dionysos, tiyatronun da etkisiyle Klasik Dönem'de popülerliğini artırsa da esas gücüne Hellenistik Dönem'de kavuşmuştur³¹⁹. Literatürde Hellenistik Dönem adını alan tarih aralığının (MÖ 334/330-MÖ 30) baş rolü kabul edilen Makedonia Kralı III. Aleksandros, bu kültün güçlenmesinde de en etkili isimlerden biridir. Aleksandros'un Dionysos ile bağı ise çok büyük ihtimalle annesi Olympias'tan kaynaklanmaktadır.

III. Aleksandros'un babası II. Philippos, antik kaynakların aktarımına göre eşi Olympias ile Samothrake'de Dionysos'la bağlantılı bir gizem kültüne kabulü vasıtasıyla tanışmıştır. Olympias'ın evlilik için Makedonia'ya doğru yola çıktığında buradaki Bakkhantes'lere yılanları kontrol etmeyi öğretmek adına bir hayli hevesli olduğu bilinmektedir. Bu emeline ulaşmayı başaran Olympias'ın, Makedonia'daki Dionysos kültüründe saygın bir rahibe konumuna sahip olduğu ve külte dahil olan kadın

³¹⁶ A.y.

³¹⁷ Cornelia Isler-Kerényi, **Dionysos in Classical Athens: An Understanding Through Images**, çev. Anna Beerens, ed. David Frankfurter, Johannes Hahn, Frits G. Naerebout, 181, Leiden, Brill, 2015, s. 3-4.

³¹⁸ A.e., s.2-10.

³¹⁹ Tripolitis, a.g.e., s.23.

gruplarına önderlik ettiği tahmin edilmektedir³²⁰. Aleksandros ile annesi Olympias arasında antik kaynaklara dahi konu olan güçlü bağ da göz önünde bulundurulduğunda; Aleksandros'un Dionysos kültüne bağlılığının kaynağı olarak Olympias'ı işaret etmek kaçınılmazdır. Fakat bununla birlikte, Dionysos kültürünün Makedonia'da halihazırda oldukça güçlü bir konumda olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Her şeyden evvel Makedon halkı, köklerini Dionysos'a bağlamaktadır. Fakat antik kaynakların bildirdiği üzere Makedonia'daki Dionysos kültüründe orphik unsurlar ağırlıktadır. Burada tıpkı Thrakia'da olduğu gibi "aşırı ve batıl" orgiastik ayinler düzenlenmektedir. Ayinlere katılım gösterenler ise ağırlıklı olarak kendini Dionysos gizemlerine adanmış olan kadınlar; yani Bakkhantes'lerdir³²¹.

Gerek ailesi gerekse de memleketi dolayısıyla Dionysos kültü ile iç içe yetişmiş olan III. Aleksandros'un, krallığı döneminde diğer bazı mitolojik kahramanların yanı sıra kendisini Dionysos ile de özdeşleştirdiği düşünülmektedir. II. Philippos'un gerçekleştiremeden hayatını kaybettiği Doğu Seferi planını üstlenen III. Aleksandros, bu seferin sınırlarını çizerken de Dionysos'un şarabı tanıtmak üzere çıktığı yolculuğu temel almış olmalıdır. Nitekim tanrı, söz konusu yolcuğunda Hindistan'a kadar ulaşmıştır ve Aleksandros'un hedefi de tam olarak bu olmuştur. Başarılı bir seferin ardından MÖ 331'de Pers İmparatorluğu'nu ele geçiren kral, başına Dionysos ile özdeşleşen diadem'i sarmıştır. Ayrıca MÖ 323'te hayatını kaybeden Aleksandros, Atinalılar tarafından "Neos Dionysos (Yeni Dionysos)" olarak isimlendirilmiştir ve böylece tanrısallaştırılmıştır³²². Dionysos'un Doğu Seferi, Aleksandros'un ardından Hellenistik Krallıklar için de herhangi bir zafer için model olmaya devam etmiştir. Öyle ki bu sefer, lahidler ve mozaikler üzerinde tasvir edilmiş ve pek çok antik şiire konu edilmiştir³²³.

III. Aleksandros'un ölümünün ardından başlayan Diadokhos'lar döneminde Dionysos kültü önemini korumaya devam etmiştir. Özellikle de Ptolemaios Krallığı ve Pergamon Krallığı köklerini Dionysos ile ilişkilendirerek tanrıyı oldukça yüksek

³²⁰ John Maxwell O'Brien, **Alexander The Great The Invisible Enemy: A Biography**, Londra/New York, Routledge, 1994, s.13.

³²¹ **A.e.**, s.14.

³²² Pişkin-Ayvazoglu, **a.g.e.**, s.62.

³²³ Walter Burkert, "Bacchic Teletai in the Hellenistic Age", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Cristopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, 1993, s.262.

bir mevkiide konumlandırmışlardır. Söz konusu krallıklarda hüküm süren kimi krallar kendisinin Dionysos soyundan geldiğini kimi krallar ise bizzat Dionysos'un kendisi olduklarını ileri sürmüştür³²⁴. Dionysos'un Hellenistik Krallıklar tarafından bu denli saygı duyulan bir tanrı haline gelmesi, tanrının adına düzenlenen festivallerin görkeminin de artmasına sebep olmuştur. Bunlar arasında belki de en ihtişamlısı Mısır'da II. Ptolemaios Philadelphos (MÖ 282-246) döneminde uçsuz bucaksız bir alay ile kutlanan Dionysos festivalidir. Bu festivalde tören alayının en başında mor giysili, altınla dikilmiş ayakkabılara sahip, başında sarmaşık çelengi ve elinde thyrsos bulunan Dionysos'u taşıyan bir fil konumlanmaktadır. Alayı yüzlerce genç kız, satyr'ler, silenoi'lar, keçi, ceylan, zebra, devekuşu, fil, panter, vaşak ve daha pek çok hayvan çeşidi, arabalar, yüzlerce genç erkek ve farklı milletlerden pek çok kişi takip etmektedir. Alay boyunca altın detaylı aksesuar ve giysiler görülebilmektedir³²⁵. Bu tören alayının Dionysos'un Hindistan'a seferini; dolayısıyla Aleksandros'un Doğu Seferi'ni temsil ettiği düşünülmektedir. Hayvanların çeşitliliği ise II. Ptolemaios Philadelphos'un kişisel olarak sahip olduğu hayvanat bahçesi ile açıklanmaktadır³²⁶. Buna ek olarak; Mısır'da IV. Ptolemaios Philopator'un (MÖ 224-201) başlattığı bilinen Lagynophoria isimli bir festival daha kutlanmaktadır. Bu festivalde ise katılımcılar kendilerine ait lagynos'lardan şarap içmekte ve evlerinden getirdikleri yiyecekleri tüketmektedir. Lagynophoria festivalinin daha eski bir tören olan Khoes'ten geliştirildiği düşünülmektedir³²⁷.

Dionysos'un ön planda olduğu bir diğer krallık olan Pergamon Krallığı'nda tanrı adına iki yılda bir düzenlenen bir festivalin varlığı bilinmektedir. Bu festivalin içeriğinden II. Attalos'un (MÖ 150-138) mektubu aracılığıyla bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre festival sırasında bir rahibin yönetimi dahilinde tören alayı oluşturulmakta, kurban sunuları yapılmakta ve çeşitli ritüeller gerçekleştirilmektedir³²⁸.

İki büyük krallığın Dionysos törenlerine ek olarak, epigrafik veriler ışığında Knidos ve Halikarnassos da bazı özel Dionysos törenleri yapıldığı anlaşılmaktadır.

³²⁴ Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.63.

³²⁵ Alay hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ath.V.197c-203a.

³²⁶ Pişkin-Ayvazoğlu, **a.g.e.**, s.64-65.

³²⁷ **A.e.**, s.66.

³²⁸ **A.y.**

MÖ 307-301 yılları arasına tarihlendirilen Knidos'a ait yazıtta kentte Dionysos onuruna düzenlenen festivallerden söz edilmektedir. MÖ 3. yy'a tarihlendirilen başka bir yazıtta da Dionysos festivallerine katılım için kent dışından gelen yabancıların kentte konaklamasına izin verildiği açıklanmıştır. Halikarnassos'ta bulunmuş olan ve MÖ 3. yy'a tarihlendirilen yazıtta ise kentte "Bakkhik yarışmalar" düzenlendiği aktarılmaktadır³²⁹.

Hellenistik Dönem'de Dionysos kültü konusunda en çarpıcı gelişmelerden biri, bu tanrı onuruna farklı bölgelerde çeşitli toplulukların oluşturulmuş olmasıdır. MÖ 2. yy'a tarihlendirilen bir yazıtta Rhodos adasında kurulmuş olan Dionysiak bir derneğin üç yılda bir Dionysos onuruna "Bakkheia" adlı bir festival düzenlediği aktarılmaktadır³³⁰. Thera adasında ise "Bakkhistler" birliğinin Ptolemaios'ların egemen hanedan üyelerini kendi thiasos'larının üyeleri olarak kabul ettiği ve onları onurlandığı bilinmektedir. Benzer şekilde Kyme'de kurulan birlik hakkındaki bilgiler de Bakkheion'da bulunmuş olan MÖ 2. yy'a ait bir kararnameden öğrenilmektedir. Buna göre Kyme'deki Dionysos birliğinin bir lideri bulunmakta ve birlik ismini thiasos'un liderinden almaktadır³³¹.

Hellenistik Dönem'de Dionysos kültürünün yükselişiyle doğru orantılı olarak tiyatroya ve tiyatroculara verilen önemin de büyük oranda arttığı gözlemlenmektedir. MÖ 4. yy sonunda tiyatrocular farklı kentleri ziyaret ederek oyunlarını sergilemeye başlamışlardır. MÖ 3. yy'ın ilk çeyreğinde ise tiyatrocuların oluşan çeşitli sanatçı birliklerinin (Dionysiakoi Tekhnitai) kurulması için ilk adımlar atılmıştır. MÖ 279-278 yılları arasında Atina'da kurulan "Dionysiak Sanatçılar Birliği" bunlardan ilkinin oluşturmaktadır. Aynı isimli başka bir birlik, yaklaşık olarak aynı dönemde Istmia ve Nemea'da toplanmıştır. Üçüncü büyük topluluk ise "Ionia-Hellespontos Dionysos Sanatçıları Birliği" adıyla Teos kentinde bir araya gelmiştir. Söz konusu topluluk, daha sonra Pergamon Kralı II. Eumenes'in emriyle Dionysos Kathegemon kültüyle birleştirmiş ve "Ionia-Hellespontos Dionysos Sanatçıları ve Dionysos Kathegemon

³²⁹ A.e., s.66-67.

³³⁰ IG.XII¹.155.

³³¹ Pişkin-Ayvazoglu, a.g.e., s.69.

Birliği” olarak anılmaya başlamıştır. Bu üç büyük birliğin yanı sıra başka çeşitli krallıkların da kendi Dionysos sanatçıları birliklerini kurdukları bilinmektedir³³².

Hellenistik Krallıklar’ın gösterdiği yoğun ilgi ile söz konusu dönemde Dionysos kültünün resmi kültler arasında oldukça sağlam bir yer edindiği rahatlıkla söylenebilmektedir. Bununla birlikte, farklı bölgelerde kurulmuş olan sanatçı birlikleri aracılığıyla özünde vahşî yaşamı simgeleyen bu kültün kurumsallaştırılarak kontrol altında tutulmaya çalışıldığı da açıkça ortadadır. Fakat tüm bu gelişmelerin aksine Dionysos kültü, myster (gizem) dini karakteriyle de ön plana çıkmaktadır.

Dionysos gizemleri üzerine yapılan ilk araştırmalarda bu myster’lerin Hellenistik Dönem’de ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Fakat devam eden süreçte farklı bölgelerden elde edilen arkeolojik ve epigrafik veriler bu myster’lerin MÖ 6. ila 4. yy’lar arasında var olduğunu ortaya koymuştur³³³. Elbette ki Dionysos myster’leri de tıpkı kamusal kültler gibi dönemsel ve bölgesel olarak farklılık ve çeşitlilik göstermektedir. Fakat bu myster’lerin yoğun bir taraftar kitlesini etrafında toplamasının sebebi her zaman için aynıdır: Dionysos myster’leri, müridlerine diğer gizem dinlerinde olduğu gibi ölümden sonra yaşam vadetmektedir. Burada önemli olan ise kişilerin ölümden sonra devam edeceğine inandıkları yaşamın nasıl olacağıdır. Dionysos myster’leri dahilinde bu inanış, tanrının ilk doğumuna ilişkin mitolojiyi temel almaktadır. Daha önce de anlatıldığı üzere Zeus ve Persephone’den dünyaya gelen ilk Dionysos, titan’lar tarafından parçalanarak katledilmiş ve sonrasında yeniden dünyaya gelmiştir. Zeus’in öfkesiyle yanan titan’ların küllerinden ise insanoğlu doğmuştur. Dolayısıyla insanın atası titan’lardır ve Dionysos myster’lerine katılanlar, atalarından miras kalan büyük günahın affı için Dionysos’a bağlılığını kanıtlamayı amaçlamaktadır. Aksi takdirde Dionysos Bakkheios, onları yaşam boyu hastalık ve deliliğe (mania), ölümden sonra ise ızdıraba sürükleyerek intikam alacaktır³³⁴. Myster’ler sırasında gerçekleştirilen ayinler hakkında konuşmanın kesinlikle yasak olması sebebiyle gerçekleştirilen ritüeller tam olarak bilinmemektedir. Fakat bu inisiyasyon ayinlerinin (teletē), tanrının yaşamını tüm yönleriyle deneyimlemeyi

³³² A.e., s. 67-68.

³³³ Burkert, 1993, s.259-260.

³³⁴ Fritz Graf, “Dionysian and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions”, **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Cristopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, 1993, s.243-244.

hedeflediği anlaşılmaktadır: Acı çekme, ölüm ve yeniden doğum. Tüm bu süreci deneyimleyen inisiyeler (mystai), artık günahlarından arınmış sayılmaktadır. Böylece Dionysos Bakkheios, ölen bakkhoi ve mystai'ların ruhlarını azat edecek ve ruhlar Dionysos Lusios'un sunduğu özgürlüğe kavuşacaktır³³⁵. Dionysos myster'lerinin vaadlerini ve yaşam-ölüm-yaşam döngüsünü ortaya koyan en önemli kanıtlar; Thessalia, İtalya, Girit ve Olbia'da ele geçen yazıtlı tabletlerdir. Mezar buluntusu olan bu tabletler, bilinen mezar yazıtlarının aksine halkın görüşüne açık şekilde konumlandırılmak üzere tasarlanmamıştır. Altın lamella ya da kemik malzeme üzerine işlenen yazıtlar küçük boyutludur ve ölen kişiyle birlikte gömülmektedir. Ölüye rehberlik etmesi için hazırlanan bu yazıtlar, ana temaları bakımından ikiye ayrılmaktadır. Bir grup; arınma, ilahi statü ve Persephone'den söz etmektedir. Diğer grup ise ölümden sonra karşılaşılabilecek olan dünyayı tasvir etmektedir. Buna göre orada bir pınar, beyaz bir servi, hafıza havuzunun soğuk suyu ve mystai ile bakkhoi'a ayrılmış özel bir yol bulunmaktadır³³⁶. Tabletlerde yazılanlar, ölen kişinin yeraltı dünyasında Persephone ile karşılaştığında ona vereceği cevaplar hakkında bir hatırlatma yapmaktadır. Çünkü kişinin Persephone'ye vereceği cevaplar, onun yeni hayatındaki kaderini belirleyecektir³³⁷. Olbia'da bulunmuş olan kemik tabletlerde ise "bios, thanatos, bios, aletheia...Dio(nysoi), Orphikoi" (yaşam, ölüm, yaşam, gerçek...Dionysoi, Orphikoi) yazıtıyla Dionysos myster'lerinin temel ilkesini yansıtmaktadır. Bahsi geçen tabletlerin tamamı, MÖ 4. ve 3. yy'lara tarihlendirilmektedir³³⁸. Tüm bu epigrafik veriler ve başka birtakım buluntular ışığında Dionysos kültüne ait gizemlerin MÖ 6. yy'dan 4.yy'a kadar Miletos'ta, Pontos Euxenios kıyılarında, Thessalia'da, Magna Graecia'da ve Girit'te merkezleri bulunduğu ileri sürülmektedir³³⁹.

Bu yönüyle ele alındığında Dionysos myster'lerinin ölüm düşüncesinin verdiği büyük kaygıyı hafifletme/ölüm korkusunu yenme ümidi sunduğunu söylemek mümkündür. Fakat elbette ki mystai'lar tarafından Dionysos'tan beklenen yalnızca

³³⁵ Burkert, 1993, s.273.

³³⁶ Susan Guettel Cole, "Voices from beyond the Grave: Dionysos and The Dead", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Christopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, 1993, s.276.

³³⁷ Graf, 1993, s.242.

³³⁸ Guettel Cole, **a.g.e.**, s.276.

³³⁹ Burkert, 1993, s.260.

ölümünden sonrası ile ilgili değildir. Günümüze ulaşmış birtakım epigrafik eserlerden anlaşıldığı üzere mystai'lar, tanrının yaşamları boyunca da onları koruyacağına ve güvende olmalarını sağlayacağına inanmaktadır³⁴⁰. Nitekim tüm şartları yerine getirdikleri halde bu dileklerinin gerçekleşmediği durumlarda bazı kişilerin tanrıya isyan ettikleri de epigrafik verilerle doğrulanmıştır³⁴¹.

Bir anlatıya göre Dionysos, şarabı keşfetmesinin ardından Hera tarafından deliliğe mahkûm edilmiştir. Mania'nın etkisiyle çılgınlık içerisinde gezen Dionysos, nihayetinde Phrygia'daki Rhea'ya (Kybele) gelmiştir. Rhea, Dionysos'u mania'nın etkisinden arındırarak ona inisiyasyon ayinlerini öğretmiştir. Bu anlatıdan yola çıkılarak Dionysos'un myster'leri Rhea'dan öğrendiğine inanılmaktadır³⁴². Buna ek olarak Dionysos'un ilk şarabı Rhea için kardığı³⁴³, Hindistan Seferi'ne ordu toplamak için Rhea'dan yardım aldığı³⁴⁴, kendisini kabul etmeyen Lykurgos'un Rhea tarafından delirtildiği³⁴⁵ ve bebekliğinde tanrıyı emzirenlerden birinin de Rhea olduğu³⁴⁶ yönünde anlatılar da mevcuttur. Dionysos ve Rhea'nın (Kybele) bu sadık birlikteliği kültlerine de yansımıştır. Öyle ki iki tanrısal figürün birlikte tasvirlerine rastlanırken; aynı kült alanında aynı anda tapım gördükleri örnekler de bulunabilmektedir.

Cornelia Isler-Kerényi, Dionysos'tan şu sözlerle bahsetmektedir:

“Başka hiçbir tanrı, insan yaşamının ve ölmesinin gerçeklerini bu kadar etkili bir şekilde benimsememişti. Klasik Atina günlerinden antik dünyanın sonuna kadar hiçbir tanrıya daha fazla tapılmamış, hiçbir tanrıdan daha çok korkulmamış ve hiçbir tanrı daha çok sevilmemiştir.”³⁴⁷

Bu sözler, esasında Dionysos hakkında buraya kadar anlatılanların da oldukça kısa bir özetini yansıtmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere gerek karakter çeşitliliği gerekse de bölgesel ve dönemsel farklılıkları sebebiyle Dionysos kültü ve gelişimi hakkında kronolojik ilerleyen doğrusal bir grafik ortaya koymak mümkün değildir. Nitekim, tanrının hangi coğrafyada ve hangi dönemde doğduğuna dair anlatılar dahi ortak bir noktada buluşmamaktadır. Fakat buna karşılık araştırmacılar, tanrının

³⁴⁰ Guettel-Cole, **a.g.e.**, s.293.

³⁴¹ **A.e.**, s.289-290.

³⁴² Apollod.III.5.1.

³⁴³ Nonnos.**Dion.** XII.394-XIII.470.

³⁴⁴ Nonnos.**Dion.** XII.394 - XIII.18.

³⁴⁵ Hom.**II.**VI.130 vd.

³⁴⁶ Nonnos.**Dion.** I.20, XLV.96.

³⁴⁷ Isler-Kerényi, 2015, s.241.

şaşırtıcı düzeyde geniş bir coğrafyada ve uzun bir zaman aralığında tapım gördüğü konusunda hemfikirdir. Hellen dünyasına en basit tabirle vahşi bir doğa tanrısı olarak giriş yapan Dionysos, özellikle Klasik Dönem’de polis içerisindeki popüleritesini artırmayı başarmıştır. Tanrının tiyatroyla olan ilişkisi de bu gelişimdeki en önemli yardımcılarından biri olmuştur. Klasik Dönem ve onu takip eden Hellenistik Dönem’de resmi kültler arasında giderek daha da parlayan Dionysos kültü, zamanla kurumsallaştırılarak esasen belirli otoriteler tarafından “evcilleştirilmeye” çalışılsa da Dionysos’un dizginlenemez karakteri burada da kendini göstermiştir. Nihayetinde devlet kontrollü kült uygulamalarının yanı sıra Dionysos myster’leri de ileride Roma tarafından önemli bir tehdit olarak görülecek düzeyde yayılmaya ve yükselmeye devam etmiştir.

2.2.2. Pontos Bölgesi’nde Dionysos Kültü

Pontos Euksenios’un güney kıyılarına komşu olan bölgelerde, özellikle Doğu Karadeniz’de gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların yetersizliği sebebiyle söz konusu bölgenin dinsel geçmişine dair bilinenler oldukça kısıtlıdır. Fakat yine de eldeki veriler ışığında bu bölgede Dionysos tapınının yoğun bir şekilde gerçekleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Lukianos’un,

“...Bakkhus dansı en çok Ionia ve Pontos’ta yapılırdı. Her ne kadar satyr’ler tarafından düzenlese de insanlar o kadar bu dansı yaparken coşarlar ve büyülenirlerdi ki hepsi bütün gün dans boyunca otururlar; titan’ları, korybant’ları, satyr’leri izlerken her şeyi unuturlardı...”

sözleri de bu görüşe dair önemli bir kanıt oluşturmaktadır.³⁴⁸

Pontos Bölgesi’nde Dionysos kültüne dair arkeolojik kanıtlara bakıldığında sayıca en fazla veriye Hellenistik Dönem’de ulaşılmaktadır. Bunun sebebi ise şüphesiz Pontos Kralı VI. Mithradates’in kendisini Dionysos ile özdeşleştirerek tanrının kültünü kraliyet kültü haline getirmiş olmasıdır. Hellenistik Krallıklar arasında söz konusu dönemde sıkça rastlanılan bu durum, VI. Mithradates için çok daha özel bir anlam taşımaktadır. Nitekim VI. Mithradates’in bebekliğinden egemenlik dönemine kadar başına gelenler sebebiyle Dionysos ile benzer bir yaşam sürdüğü düşünülmüştür. Egemenlik sürecinde ise bu durum, kralın Roma ile olan çetin mücadelesinde en büyük yardımcılarından biri haline gelmiştir. Bunun iki önemli sebebi vardır: Birincisi;

³⁴⁸ Işık, 2004, s.257.

“Soter” (Kurtarıcı) sıfatıyla anılan Dionysos, mücadelelerle geçmiş yaşamı ve büyük seferi ile öne çıkan önemli bir Hellen tanrısıdır. Dolayısıyla Hellen’lerin saygısını kazanmak isteyen VI. Mithradates’in böyle bir tanrıyı kendisiyle özdeşleştirmesi taraftar toplamasına yardımcı olacaktır³⁴⁹. İkincisi ise Roma Senatus’unun Dionysos’u halkı isyana sürükleyecek bir tehdit olarak görmesi sebebiyle MÖ 186 yılında aldığı bir kararla (Senatus Consultum De Bacchanalibus) Dionysos kutlamalarına yasak getirmiş olmasıdır³⁵⁰. Böylece kendisini Dionysos ile özdeşleştiren VI. Mithradates, Roma’ya sembolik bir meydan okuma da gerçekleştirmiş sayılacaktır. Nitekim tüm bu siyasi politikalar hedefine ulaşmış; VI. Mithradates Eupator, Anadolu’nun kurtarıcısı ve Roma’nın korkulu rüyası olarak anılmayı başarmıştır.

VI. Mithradates’in söz konusu politikası dolayısıyla “Dionysos” adını isimlerinin arasına eklediği bilinmektedir. Bu doğrultuda MÖ 102-101 yılları arasına tarihlendirilen Delos’taki Mithridates Heroon’una ait yazıtta kralın isimlerinin arasında “Dionysos” adının da eklendiği görülmektedir. Buna karşılık Diophantos’un Khersonessos’a yaptığı sefer ile ilgili MÖ 110-107 yılları arasına tarihlendirilen kararnamede kralın henüz “Dionysos” adını almamış olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle araştırmacılar, VI. Mithradates’in MÖ 106 yılı itibarıyla “Dionysos” adını alarak, Dionysos propagandasını vurgulamaya başladığını düşünmektedir³⁵¹. Epigrafik belgelerin yanı sıra sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular da Pontos Krallığı’nda Dionysos kültürünün ön plana çıktığı dönem için benzer tarihleri işaret etmektedir. Başında sarmaşık çelengi taşıyan genç Dionysos’un; thyrsos, cista mystica ve panter gibi atribüleriyle görüldüğü Sinope, Amisos, Komana, Laodikeia, Kabeira, Dia (Diospolis) sikkeleri F. Imhoof-Blümer iki gruba ayırarak “Dionysos/Thyrsos” tipini MÖ 105-90; “Dionysos/Cista Mystica ve Cista Mystica/Panter” tiplerini MÖ 90-80 yılları arasına tarihlemektedir³⁵². F. de Cattalaÿ ise bu sikkeler için MÖ 100-85

³⁴⁹ Sergey J. Saprykin, “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, **Mithridates VI and The Pontic Kingdom**, ed. Jakob Munk Høje, Danimarka, Aarhus University Press, 2009b, s.251.

³⁵⁰ Adrienne Mayor, **Mithradates: Zehirlerin Kralı: Roma’nın En Amansız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi**, çev. Gürkan Ergin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 42.

³⁵¹ Saprykin, **a.y.**

³⁵² Sikkelerle ilgili F. Imhoof-Blümer görüşü için bkz.: Friedrich Imhoof-Blümer, “Die Kupferprägungen des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens”, **Numismatische Zeitschrift**, 45, 1912, s.169-192.

yıllarını önermektedir³⁵³. En nihayetinde MÖ 96 yılında basılan bronz VI. Mithradates sikkelerinde kral, başında bir sarmaşık çelengiyle tasvir edilmiştir. Böylece Dionysos kültürünün kraliyet kültürü haline geldiği rahatlıkla söylenebilmektedir³⁵⁴.

Karadeniz kentlerinin pek çoğunda (Amaseia, Amisos, Kabeira (Neokaiseria), Kerasos, Komana Pontika, Khabakta, Trapezos) Dionysos sikkelerine rastlanırken³⁵⁵; arkeolojik verilerle kanıtlı halde Dionysos tapınınının izlerine rastlanan Karadeniz kentleri arasında Herakleia Pontike, Tios, Amastris, Sinope ve Amisos sayılmaktadır. Adı geçen tüm kentlerde aktif bir bağcılık ve şarap üretiminin mevcut olması, bu kentlerdeki Dionysos kültürü için yeterli bir açıklama sağlamaktadır³⁵⁶.

MÖ 4. yy'ın ikinci yarısından itibaren Herakleia Pontike sikkelerinde rastlanan Dionysos tasvirleri, kentteki Dionysos kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte günümüze kırık ve eksik halde ulaşmış olan bir heykel ve üzerinde Dionysos tasviri bulunan bir sütun başlığı da yine kentteki Dionysos kültürünün alametleri arasında sayılmaktadır³⁵⁷.

Bithynia ve Paphlagonia bölgeleri arasında sınır konumunda bulunan Tios kentinde Domitianus, Traianus ve Marcus Aurelius dönemlerinde basılan sikkeler üzerinde tanrının “Ktistes” unvanıyla anıldığı görülmektedir. Buna ek olarak, kentte bulunduğu bilinen iki adak yazıtında “Dionysiakos” ve “Dionysotrophikos” sözcüklerine ve cista mystica tasvirlerine rastlanmış olması da kentteki Dionysos tapınımına önemli kanıtlar olarak gösterilmektedir. Ayrıca kentin Roma Dönemi'ne ait bir tiyatro yapısına sahip olması sebebiyle burada Dionysos adına kutlamalar yapıldığı ihtimali üzerinde durulmaktadır³⁵⁸.

³⁵³ Saprykin, 2009b, s.250.; Sikkelerle ilgili F. de Cattalaý görüşü için bkz.: Francois de Cattalaý, “La révision de la chronologie des bronzes de Mithridate Eupator et ses conséquences sur la datation des monnayages et des sites du Bosphore Cimmérien”, *Une koinè Pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C.-IIIe s. p.C.)*, ed. A. Bresson, A. Ivantchik, J.-L. Ferrary, Bordeaux, 2007, s.271-308.

³⁵⁴ Saprykin, a.y.

³⁵⁵ Işık, 2004, s.259.

³⁵⁶ Bülent Öztürk, “Karadeniz’de Dinsel Yaşam ve Kültür”, *Aktüel Arkeoloji*, 18, İstanbul, 2010b, s.42.

³⁵⁷ Bülent Öztürk, “Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar”, *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014*, ed. A. Efiloğlu, N. Hatunoğlu, H. Özer, T. Gürdal, H. Sankır, Zonguldak, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No-11, 2016, s.88.

³⁵⁸ Bülent Öztürk, “Tios (Zonguldak-Filyos) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar ve Kültür”, *Güneş Karadeniz’den Doğar: Sümer Atasoy’a Armağan Yazılar*, ed. Şevket Dönmez, Ankara, Hel Yayıncılık, 2013, s.332.

Hellenistik Dönem’de zeytinyağı ve şarap ihracatının ön planda olduğu Sinope antik kentinde³⁵⁹ Dionysos kültüne dair en önemli bulgulardan biri, tanrıyı bir sunağa yaslanmış halde tasvir eden mermer heykeldir. Söz konusu eserde çıplak olarak tasvir edilen tanrının başında sarmaşık yaprakları ve çiçek tomurcuklarından yapılmış bir çelenk bulunmaktadır. Buna ek olarak, tanrının yanında bir panterin de tasvir edilmiş olduğu düşünülmektedir³⁶⁰. Sinope kentinde Dionysos’a ilişkin bir diğer buluntu grubu ise MÖ 2. yy’a tarihlendirilen Serapis Tapınağı’nda ele geçmiştir. Senkretik tanrılardan biri olan ve Dionysos ile özdeşleştirildiği bilinen Serapis’e ait bir tapınakta bulunmuş olan pişmiş toprak boğa mask ve figürinleri, Sinope’deki Dionysos kültünü destekler nitelikte görülmektedir³⁶¹.

Amisos kenti, koroplastik eserlerden oluşan yoğun buluntu grubuyla Pontos Bölgesi’nde Dionysos kültüne dair en çok veri sunan kentlerden biridir. Hellenistik Dönem’de aktif bir şekilde keramik, kiremit ve pişmiş toprak eser üretimi gerçekleştiren Amisos atölyelerinde³⁶² Dionysos ve çevresindeki figürlerin ağırlıkta oluşu dikkat çekicidir. Araştırmacılar, bu durumu VI. Mithradates’in Dionysos kültünü kraliyet kültü ilan etmesiyle ilişkilendirmekte; atölyelerdeki Dionysos tasvirlerinin pek çoğunun ise söz konusu tarihten itibaren üretildiğini ileri sürmektedir³⁶³. Fakat bununla birlikte bağcılık faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kent olan Amisos’ta halihazırda Dionysos’un saygı görmekte olduğu da düşünülmektedir. Nitekim kentteki atölyelerde üretilen Dionysos tasvirlerinde de tanrının bu yönüne dikkat çekilmiş; saç ve sakalları üzüm salkımı biçimli Dionysos tasvirleri (Dionysos Botrys) sıkça tercih edilmiştir. Buna ek olarak boğa boynuzlu Dionysos tasvirleri (Dionysos Tauromorphos) ve başında mithre bulunan Dionysos tasvirleri (Dionysos Mithrephoros) de tipik Amisos üretimleri arasında sayılmaktadır³⁶⁴. Tüm bunların yanı

³⁵⁹ Owen P. Doonan, “Sinope”, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea II*, ed. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, Selanik, 2003, s.1379.

³⁶⁰ Sergey J. Saprykin, “Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods”, *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, ed. E. K. Petropoulos, A. A. Maslennikov, Selanik, Kyriakidis BROS, 2010, s.480.

³⁶¹ A.e., s.482.

³⁶² Sümer Atasoy, “Amisos”, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea II*, ed. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, Selanik, 2003, s.1331,1339,1365.

³⁶³ Latife Summerer, *Hellenistische Terrakotten aus Amisos: ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Pontosgebietes*, *Geographica Historica Band 13*, ed. Eckart Olshausen, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999, s.42-46.; Saprykin, 2009b, s.250.

³⁶⁴ Amisos atölyelerinde üretilen Dionysos tipleri için bkz.: Summerer, a.g.e., s.43-51.

sıra satyr'ler, silenos ve Pan tasvirleri de Dionysos etkili figürler olarak Amisos üretimleri içerisinde kendine yer bulmaktadır.

Bahsi geçen tüm kentlerden elde edilen buluntular ışığında gerek Pontos Bölgesi gerekse de Pontos Krallığı'yla etkileşimde olan diğer Karadeniz kentlerinde Dionysos kültürünün VI. Mithradates Dönemi'yle birlikte önemini artırdığını söylemek mümkündür. Fakat kültürün kraliyet destekli resmi gelişiminin yanı sıra gizem yönüne de dikkat çekmek gerekmektedir. Bu konudaki en önemli veriler, Pontos Euksenios'un kuzeyindeki Miletos kolonilerinden biri olan Olbia (Olbia Pontike) kentinden gelmektedir. Daha önce de bahsedildiği üzere söz konusu kentte Orphik Dionysos inancını kanıtlayan kemik tabletler bulunmuştur. Konuyla ilişkili bir diğer önemli buluntu ise yine Pontos Euksenios'un kuzeyindeki başka bir Miletos kolonisi olan Nikonion'da ele geçmiştir. Söz konusu kentte bulunmuş olan ve MÖ 5. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen bir krater (Lev.13/Res.45) üzerindeki tasvirler, Orphik Dionysos ritüelleri olarak yorumlanmış ve bu kraterin ritüeller sırasında kullanıldığı ileri sürülmüştür³⁶⁵. Güney Pontos kentlerinde ise araştırmaların kısıtlı olması sebebiyle bu tür bir tapınım biçiminin mevcut olup olmadığına dair bir kanıt ortaya koymak mümkün değildir.

2.2.3. Kurul Kalesi'nde Dionysos Kültüne Dair Bulgular

Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki kısıtlı arkeolojik çalışmalar sebebiyle günümüze dek yanıtız kalan çok sayıdaki soru işaretine karşılık; Kurul Kalesi'nde sürdürülen araştırmalar sonucunda elde edilen veriler, pek çok konuda önemli ip uçları sunmaya devam etmektedir. Bu konulardan biri de şüphesiz ki bölgedeki kültür faaliyetleridir. 2016 yılı kazı ve araştırma çalışmalarında açığa çıkarılmış olan mermer Kybele Heykeli'yle kültürel işlevini güçlü bir şekilde ortaya koymuş olan Kurul Kalesi'nde bir diğer önemli kültür malzemesi grubunu da Dionysos ve çevresindeki figürleri konu edinen pişmiş toprak eserler oluşturmaktadır³⁶⁶. Bir kısmı Dionysos Sunağı'nda in situ halde ele geçmiş olan bu eserler, kaledeki Dionysos tapınımına kesin kanıt oluştururken; Pontos Bölgesi'nde Dionysos kültüne verilen önemin de

³⁶⁵ Natalia M. Sekerskaya, "The Ancient City of Nikonion", **Ancient Greek Colonies in the Black Sea II**, Vol.I, BAR International Series 1965(I), Oxford, 2007, s.496-497.

³⁶⁶ S. Yücel Şenyurt, Atakan Akçay, "Kralın Tanrısı Dionysos Kurul Kalesi'nden Sesleniyor", **Aktüel Arkeoloji**, 73, İstanbul, 2020, s.62.

tekrar altını çizmektedir. Buna ek olarak Dionysos kültü ile Meter (Kybele) kültürünün bir arada görülüyor olması ve pişmiş toprak Dionysos tasvirlerinin ikonografik çeşitliliği de Kurul Kalesi'ndeki kültürel faaliyetlerin karakteri ve içeriği bakımından merak uyandırmaktadır.

2.2.3.1. Pişmiş Toprak Protomlar

Kurul Kalesi'nde Dionysos ile ilişkili tasvirlerin önemli bir kısmını pişmiş toprak protomlar oluşturmaktadır. Bunlardan ilki 2011 yılı çalışmaları sırasında Anıtsal Kapı'nın güneyinde parçalar halinde ortaya çıkarılmış olan; 15,8 cm yüksekliğe ve 14,1 cm genişliğe sahip pişmiş toprak protomdur (Lev.5/Res.15/Kat. No.6)³⁶⁷. Söz konusu protomun yoğun kum ve taşcık içeren hamuru pembemsi-bej tonlardadır. Genç bir erkek başı olduğu anlaşılan eserde başın alından yukarısı, yüzün sol gözü de içine alan ve çeneye kadar uzanan sol kısmı, üst dudağın orta kısmı hariç ağız, boynun sol ve orta kısmı korunagelmemiştir. Ayrıca eserin yüzeyinde yer yer aşınmalar mevcuttur.

Cepheden tasvir edilmiş erkek başı biçimli protomun oval bir çehreye sahip olduğu görülmektedir. Eserin saç kısmı günümüze ulaşamadığından tanımlanamamaktadır. Alnın sağ üst kısmında korunagelen sarmaşık yapraklarından anlaşıldığı üzere başın üzerinde olasılıkla bir sarmaşık çelengi yer almaktadır. Alnın orta üst kısmındaki aplik delikleri dikkate alındığında, çelengin belirli kısımlarının ayrıca şekillendirilip applike edilmiş olması ihtimal dahilinde görülmektedir. Alnın sol üst kısmında ise küçük bir boynuz dikkat çekmektedir. Buna simetrik başka bir boynuz muhtemelen sağ tarafta da bulunmaktadır; fakat günümüze ulaşamamıştır. Protomun yüz işlenişinde en dikkat çekici detaylardan biri, kaş hattının fazlasıyla yüksek işlenmiş olmasıdır. Bu yüksekliğe bağlı olarak göz kapaklarının üst kısmında derin çukurlar oluşmuştur. Aynı şekilde dolgun bir form kazandırılan yanaklar sebebiyle küçük boyutlu ve yuvarlak biçimli gözlerin alt kısımlarında da çukurlaşmalar meydana gelmiştir. Bir başka önemli detay da burnun hayli kalın ve şişkin işlenişidir. Kalın burun kemiği, dolgun burun ucu ve geniş burun kanatları; yüz izlenişini plastik sanatta alışlagelen idealize tanrısal görünümünden uzaklaştırmaktadır. Büyük bir kısmı günümüze ulaşamamış olan ağız bölümünün korunagelen üst-orta kısmından

³⁶⁷ Şenyurt, Akçay, 2016, s.234.

anlaşıldığı üzere ağız, üst dişler görünecek şekilde aralanmış olarak tasvir edilmiştir. Genel itibarıyla dolgun bir yüzün tasvir edildiği protomda çene hattı belirgin değildir. Bunun aksine, tasvir edilen karakterin tombulluğunu vurgulayacak şekilde şişkin bir çene ve hemen devamında hafif sarkık bir gerdan yer almaktadır. Korunagelen sağ kısmı temel alınarak yapılan değerlendirmeye göre boyun da hayli kalın tasvir edilmiş olmalıdır.

Söz konusu erkek başı biçimli eser, mask benzeri özelliklere sahip olsa da yüksek plastik işlenişi sebebiyle bir protom olarak tanımlanmıştır. Tasvir edilen karakterin kimliği ise tartışmalıdır. Baş üzerindeki sarmaşık yaprağı detayları ve boynuz, Dionysos ikonografisinde sıkça rastlanılan detaylardır. Fakat abartılı yüz ve özellikle burun işlenişi, eseri Dionysos olarak kimliklendirme fikrine şüpheci yaklaşmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte, tasvir edilen karakterin bir satyr ya da tanrı Pan olma olasılığı da ihtimal dahilindedir³⁶⁸. Nitekim her ikisinde de sarmaşık çelengi ve boynuz tasvirlerine rastlanılabilmektedir. Fakat bu ihtimalleri kesinleştirmek için de yeterli kanıt bulunmamaktadır. Bahsi geçen atribüler ışığında kesin olarak varılabilecek sonuç ise söz konusu protomun her koşulda Dionysos kültürüyle ilişkili olduğudur.

Kurul Kalesi'nde Dionysos kültürüne dair önemli buluntulardan biri de 2012 yılı kazı çalışmaları sırasında İç Kale'de yer alan Kaya Rezervuarı'nın kuzeyinde ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu eser, boynuzlu ve giyimli bir erkek protomudur (Lev.5/Res.16/Kat.No.7)³⁶⁹. Eserin bej rengi hamurunun yoğun kum katkılı olduğu anlaşılmaktadır. Parçalar halinde ele geçmiş olan erkek protomunun büyük bir bölümü restorasyon çalışmaları ile bir araya getirilmiştir. Fakat boynun sol kısmı, sol omuz ve sol göğüs kısmı korunagelmemiştir.

Dinamik bir duruşa sahip olan eserde baş sağa dönüktür ve hafifçe sağ omza doğru eğilmiştir. Bunun aksi şekilde omuzdan itibaren büst kısmı hafifçe sola dönük haldedir. Ortadan ikiye ayrılmış olan saçların alını çevreleyen bölümü nispeten daha yüksek bukleler halinde işlenerek ensede toplanmıştır. Enseden uzanan kalın bir saç buklesi uç kısımlarından daha küçük bukleler ayrılarak sağ omza dökülmektedir. Sol omuz eksik olmasına rağmen, burada korunagelen kısımda görülen saç tutamı

³⁶⁸ A.y.

³⁶⁹ A.e., s.235.

buklelerin bir kısmının da sol omza döküldüğünü göstermektedir. Baş üzerinde, alnı çevreleyen yüksek işlenmiş saç buklelerinin hemen gerisinde, sağ ve sol kısımlarda konik biçimli küçük birer boynuz yer almaktadır. Eserin çehresi uzun ve oval formuyla genç bir görünüm yansıtmaktadır. Dar ve pürüzsüz alın, yine başı çevreleyen saç bukleleri sebebiyle üçgen formda görülmektedir. Yumuşak bir geçiş ve hafif bir kavis ile belirtilen kaş hattı, eserin genç ifadesini desteklemektedir. Badem biçimli gözler, belirgin göz kapakları ile çevrelenmiştir. Yüz ölçüleri ile orantılı burun, doğala yakın olarak tasvir edilmiştir. Yumuşak bir geçiş ile hafifçe yükseltilerek belirginleştirilen dudak kısmı, keskin çizgilerle sınırlandırılmamış olmasına karşılık dolgundur. Kapalı olarak tasvir edilmiş ağız kısmında iki dudak arasındaki derin ayrım hattı ile yüzde belli belirsiz bir gülümseme ifadesi yaratılmıştır. Çene oval biçimlidir ve çene hattı oldukça yumuşak bir işlenişe sahiptir. Baş ile neredeyse aynı genişlikte olan boyun doğal görünümünden uzaklaşacak düzeyde kalındır. Protomun omuzlarını saran ve boynun hemen altında kıvrımlar oluşturan giysinin sağ omuz üzerinden düğümlendiği görülmektedir. Bu düğümden uzanan ince yapılı geyik/ceylan ayağı, söz konusu giysinin bir nebris (geyik/ceylan postu) olduğuna işaret etmektedir.

Kurul Kalesi'nde bulunmuş olan bu genç erkek protomu, başının üzerindeki boynuzlar ile literatürde “Dionysos Tauromorphos” olarak isimlendirilen boynuzlu Dionysos tasvirlerine benzer nitelikte görülmektedir³⁷⁰. Araştırmacılar, Dionysos'un boynuzlu tasvirlerinin tanrının zoolojik formlarından biri olan boğayı yansıttığını ileri sürmektedir³⁷¹. Nitekim boğanın tanrı Dionysos'un bizzat kendisi olarak saygı gördüğü anlatılar bu görüşü destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra Dionysos'un herhangi bir dönüşüm söz konusu olmaksızın antropomorf görünümdeyken dahi antik kaynaklar tarafından “boğa boynuzlu tanrı³⁷²” olarak anılması ve “İlk Dionysos” adıyla anılan Zagreus'in de “boğa boynuzlarıyla doğan bebek³⁷³” olarak anlatılması; boynuzlu Dionysos tasvirlerinin yorumunda dikkate değer detayları oluşturmaktadır. Kurul Kalesi'nde ortaya çıkarılmış olan boynuzlu erkek protomunun Dionysos olma ihtimalini güçlendiren bir diğer detay, nebris

³⁷⁰ Summerer, **a.g.e.**, s.43-44.; Ayrıca bkz.: **A.e.**, Taf. 3 P II 1-3 ve Taf. 4 PII 4-5.

³⁷¹ **A.e.**, s.43.

³⁷² Eur.**Bacch.**LXIV-CXX.

³⁷³ Nonnos.VI.155 ve 169.

giyiyor olmasıdır. Dionysos'un atribüleri arasında sayılan nebris, tanrının tasvirlerinde de sıklıkla görülebilmektedir. Tüm bunların yanı sıra Kolkhis'in (Gürcistan) doğusunda yer alan Iberia'nın sınırları dahilinde konumlanan Sarkiné'de benzer bir pişmiş toprak Dionysos protomu (Lev.5/Res.17) ele geçmiş ve bu protom da "Dionysos Tauros"³⁷⁴ olarak kimliklendirilmiştir³⁷⁵. Bahsi geçen Sakiné'ye ait protom; bedeniyle tezat halde sağa dönmüş baş, ensede toplanıp omuzlara dökülen saç bukleleri, yumuşak hatlarla işlenen genç yüz hatları ve nebris giymiş olması ile Kurul Kalesi Dionysos Tauromorphos Protomu'na neredeyse tam uyum göstermektedir³⁷⁶. İki protom arasındaki yegâne fark, Sarkiné'ye ait protomun alnındaki mitra³⁷⁷'dir. Sarkiné Dionysos protomunda dikkat çekici bir detay da Kurul Kalesi'ndeki protomda eksik olan sol omuz üzerine yerleştirilmiş eldir. Serçe ve yüzük parmakları içe doğru bükülmüş; baş, işaret ve orta parmağı açık halde omza yaslanmış olan elle gerçekleştirilen bu jest, Sabazios kültüründen bilinen "benedictio latina" jestini anımsatmaktadır (Lev.13/Res.46). Araştırmacılar, bu jestin erken dönemlerden itibaren Dionysos dahil olmak üzere gizem kültü ile ilişkili tanrı ve tanrıçaların tasvirlerinde kullanılmasına dikkat çekerek; myster'lere rehberlik/öğretmenlik etmenin bir sembolü olduğunu ileri sürmektedir³⁷⁸. Buradan hareketle Sarkiné'deki Dionysos protomunun ikonografisine adeta "gizlenmiş" olan bu jestin Dionysos gizemlerine işaret ediyor olması da muhtemeldir. Kurul Kalesi'ne ait Dionysos Tauromorphos Protomu'nun tam da bu jسته denk düşen kısmının günümüze eksik ulaşması ise tutarlı bir sonuca ulaşmak adına karşılaştırma yapabilmeye engel olmaktadır. Fakat iki protomun önemli ölçüdeki benzerliği göz önünde

³⁷⁴ Dionysos'un epithet'leri arasında yer alan "Tauros" isminden hareketle bu isimlendirme tercih edilmiş olmalıdır.

³⁷⁵ Summerer, **a.g.e.**, s.44; Ayrıca bkz.: Otar Lordkipanidze, "Le Georgie et Le Monde Grec", **Bulletin de Correspondance Hellenique**, 98/2, 1974, s.943.; Madame Marine Mizandari, "Un Groupe Dionysiaque de Georgie. Terres Cuites Hellenistiques de Sarkine", **Dialogues D'histoire Ancienne**, 19/2, 1993, s.238.

³⁷⁶ Bkz.: Mizandari, **a.g.e.**, s.245/Fig.1.

³⁷⁷ Mitra, Diodoros'un aktarımına göre alın hizasında tüm başı çevreleyen bir tür bandaj/bandana benzeri doğulu bir aksesuardır. Dionysos tasvirlerinde sıkça görülen bu aksesuarın mucidi olarak Dionysos gösterilmektedir. Tanrının ayinleri sırasında fazlaca tüketilen şarabın yarattığı baş ağrısını bir nebze olsun giderebilmek için başı sıkıca saran bu aksesuarın kullanıldığı anlatılmaktadır. Bazı Hellenistik kralların tasvirlerinde de gözlemlenen mitra'nın sonraları kral tacı niteliği kazandığı ileri sürülmektedir. Bkz.: Diod.Sic.IV.4.3-5.; Summerer, **a.g.e.**, s.45.

³⁷⁸ Susanne Berndt, "The Hand Gesture and Symbols of Sabazios", **Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome**, ed. Julia Habetzeder, İsveç, 2, 2018, s.157-159.

bulundurulduğunda -şayet Kurul Kalesi'ndeki protomun noksan olan kısmında da bu jest mevcutsa- kaledeki Dionysos kültünün gizem karakterini ihtimaller arasında saymak gerekmektedir.

Dionysos kültüne ait başka bir pişmiş toprak protom; 2016 yılı kazı çalışmaları sırasında, "KTBM 7" olarak isimlendirilen yapı içerisinde, daha önceki bölümlerde bahsi geçen üç adet pişmiş toprak Kybele heykelciği ile birlikte ortaya çıkarılmıştır (Lev.6/Res.18/Kat.No.8)³⁷⁹. Eserin pembemsi alt tona sahip deve tüyü rengindeki hamuru, 2 No.'lu Kybele Heykelciği'nin hamur rengine benzer niteliktedir. Buna ek olarak yüzde, boyunda, sağ el üzerinde ve sol göğüs üzerinde beyaz boya kalıntıları görülmektedir. Restorasyon çalışmaları ile büyük bir bölümü tümlenen protomun sol omzunun alt kısmından itibaren sol kolu günümüze ulaşamamıştır.

Efemine bir erkek protomu olarak tanımlanan pişmiş toprak protom cepheden tasvir edilmiştir. Buna karşılık baş, hafifçe yukarı kalkık, sağa dönük ve yine hafifçe sağa eğiktir. Başın üzerinde bulunan ve bir sarıği andıran bombeli bir başlık sağ köşesinden ek bir parça ile tutturulmuş olarak tasvir edilmiştir. Başın sağ ve sol üstünde, başlığa bitişik halde birer tomurcuk yer almaktadır. Alnı çevreleyerek protomun omuzlarına ve göğüslerine uzanan saçlar tamamen üzüm taneleri ve salkımlarından oluşturulmuştur. Salkımların arasında yer yer tekil yapraklar görülmektedir. Eserin yüzü oval biçimlidir ve yüzün hiçbir bölümünde keskin hatlara yer verilmemiştir. Pürüzsüz ve dar bir alın işlenişinin devamında belli belirsiz bir kaş hattı gözlemlenmektedir. Gözler oldukça küçük tasvir edilmiş ve yarı açık olacak şekilde belirgin göz kapakları ile biçimlendirilmiştir. Yine küçük boyuttaki burun, hiçbir karakteristik özellik göstermeyecek şekilde yumuşak geçişlerle oluşturulmuştur. Kulakların görünmemesine karşılık; dolgun ve pürüzsüz yanakların kenarlarına bitişik halde verilen halka küpeler dikkat çekmektedir. Ağız, yüzdeki diğer uzuvlar gibi küçük ve ince yapılı dudaklar hafifçe aralıktır. Genel itibarıyla tombul bir yüze sahip olan eserde çene hattı belirgin değildir. Tombul bir gerdanın ardından tombul ve kalın bir boyun işlenmiştir. Boyunda ortasında halka biçimli bir aksesuar bulunan, tasmaya benzer bir kolye bulunmaktadır. Kolları da saracak şekilde tamamen giyimli olarak tasvir edilen protomda sol göğüs açıkta bırakılmış ve bir kadın göğsü biçiminde

³⁷⁹ Şenyurt, Akçay, 2017, s.190.; Şenyurt v.d., 2017, s.138.

oluşturulmuştur. Sağ el, protomun saçını temsil eden üzüm salkımını tutmaktadır. Bu salkımın hemen altına uzanan sol elde ise bir skyphos olduğu görülmektedir.

Kurul Kalesi'nde ortaya çıkarılmış olan söz konusu protom, üzüm taneleri ve salkımlarından oluşan saç işlenişiyle tipik bir "Dionysos Botrys" ikonografisi yansıtmaktadır³⁸⁰. Pişmiş toprak Dionysos Botrys üretiminin yoğun olduğu Amisos atölyelerindeki örneklerle kıyaslandığında, Kurul Kalesi'ndeki protomun da Amisos üretimi olma ihtimali yüksek görülmektedir. Amisos'tan bir Dionysos Botrys Protomu³⁸¹ (Lev.6/Res.19), ikonografi şemasının tümüyle Kurul Kalesi Dionysos Botrys Protomu'yla benzerlik taşırken; başka bir örneğin de yüz işlenişi Kurul Kalesi'ndeki protomun yüz işlenişi ile neredeyse birebir aynıdır³⁸².

Pişmiş toprak Dionysos Botrys Protomu'nda ilk dikkat çeken detay olan üzüm salkımı/tanesi biçimindeki saç işlenişi, Summerer tarafından tanrının Thrakia'dan bilinen Botrys kültünün bir yansıması olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır³⁸³. Söz konusu protom ile ilgili bir diğer dikkat çekici detay ise tanrının kadın göğüslerine sahip efemine bir erkek görünümde tasvir edilmiş olmasıdır. Bu, ikonografik açıdan şaşırtıcı bir durum gibi görünse de Dionysos'un ikili doğası ve androjen kimliği hakkındaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda beklenmedik bir görünüm değildir. Konuyla ilgilenen araştırmacıların görüşleri de bu yöndedir ve efemine görünüme sahip Dionysos tasvirleri, tanrının çift cinsiyetli kimliği ile açıklanmaktadır³⁸⁴. Dionysos Botrys'in hem Kurul Kalesi hem de Amisos örneğinde görülen başlığı ise tanımlaması tartışmalı olan başka bir detaydır. Araştırmacılar, benzer örneklerin çiçek ve tomurcuk gibi plastik eklemelerle ya da başlığa doku kazandıran noktalarla süslenmesi sebebiyle bu başlığı çelenk olarak tanımlamaktadır. Kurul Kalesi örneğindeki dokusuz ve apliksiz örneklerin ise boya bezeme sistemiyle çelenk görünümü verilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır³⁸⁵. Fakat Kurul Kalesi örneğinde gözlemlenen; neredeyse bir şapka formunda olan, yumuşak dokusu

³⁸⁰ Şenyurt, Akçay, 2017, **a.y.**; Şenyurt v.d., 2017, **a.y.**; Dionysos Botrys tipolojisi için bkz.: Summerer, **a.g.e.**, s.40-43.

³⁸¹ Summerer, **a.g.e.**, Taf.3/P I 9.

³⁸² **A.e.**, Taf.3/P I 10.

³⁸³ **A.e.**, s.41.

³⁸⁴ **A.e.**, s.42-43.

³⁸⁵ Summerer, **a.g.e.**, s.48-49.

bombeli yapısıyla vurgulanan ve ek bir parça ya da kumaşın ucu ile sabitlendiği görülebilen bu başlığın bir tür sarık olma ihtimali de yüksektir³⁸⁶.

Kurul Kalesi'ne ait Dionysos protomlarının sonuncusu; 2018 yılı kazı çalışmaları sırasında, Dionysos Sunağı'nın üst platformunda in-situ ve neredeyse tüm halde ortaya çıkarılmıştır³⁸⁷(Lev.6/Res.20-21/Kat.No.9). 33,5 cm yüksekliğe sahip protomun kıvılc tonlardaki hamuru (10 R 7/4) kum katkılıdır. Eser parçalar halinde olmasına karşılık toprakla bütünleşmesi sebebiyle orijinal görünümünü korumuş olarak bulunmuştur. Bu bütünleşme, eserin zarar görmesini de engellemiş ve çok ufak noksanlıklar dışında ikonografik tanımlamaya mâni olacak bir eksilme meydana gelmemiştir.

Genç yaşta bir erkek tasvirini yansıtan protom, cepheden bir görünüm sergilemektedir. Hafifçe yukarı kaldırılan baş doğrudan karşıya bakarken, beden hafifçe sağa dönük haldedir. Başın üzerinde Dionysos Botrys Protomu'nda da görülen hacimli başlık yer almaktadır. Başlığın hemen altına yerleştirilen tomurcuk ve yapraklar alnı çevreleyerek kulak hizasına kadar uzanmaktadır. Bukleler halindeki saçlar ise boyun bitiminde son bulacak uzunluktadır. Oval biçimli ve tombul bir yüz işlenişi gözlemlenmektedir. Dar alın kısmını yumuşak bir geçişle belli belirsiz oluşturulmuş kaş hattı takip etmektedir. Yuvarlak ve küçük boyutlu gözler, fazlasıyla açık göz kapaklarıyla tasvir edilen kişinin gençliğini vurgulayacak şekilde dinamik bir bakış yaratmaktadır. Doğaldan uzaklaşacak düzeyde kalın burun kemiğini şişkin burun ucu ve geniş burun kanatları tamamlamaktadır. Alt ve üst dişler gözükecek şekilde hafifçe aralanmış olan dudaklarda belirgin bir gülümseme işlenmiştir. Yüz hatlarının dolgunluğuyla doğru orantılı şekilde dolgun formlu olarak tasarlanan yanaklarda

³⁸⁶ Arrianos, "Anabasis" adlı eserinde Dionysos'un şarabı tanıtmak üzere çıktığı seferde Hindistan'a ulaştığında buradaki halka şarap yapımı, ekmek yapımı, satyrik dans vb.'nin yanı sıra kendi ayinlerine özel bir başlığı giymeyi öğrettiğini aktarmaktadır. Eserin orijinalinde başlıktan söz ederken "μῆτρῆφορέειν" ifadesi kullanılmıştır. (Bkz.: Arr.an.VIII.7.9.) Söz konusu ifade, bir kaynakta "konik biçimli başlık" olarak tercüme edilmiştir. Bkz.: Arrian, **Anabasis of Alexander Book 5-7 Indica, LOEB Classical Library**, çev. P.A. Brunt, Cambridge, Harvard University Press, 1983, s.327.; Başka bir kaynakta ise doğrudan "sarık" olarak aktarılmıştır. Bkz.: Arrian, **Alexander The Great The Anabasis and The Indica, Oxford World's Classics**, çev. Martin Hammond, Oxford, Oxford University Press, 2013, s.235. Bu durumda, Diodoros tarafından alnı çevreleyen bir diadem olarak tanımlanan "mitra/mitre" (Bkz.: Diod.Sic.IV.4.3-5.); Arrianos'un aktarımında sarık biçimli bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁸⁷ S. Yücel Şenyurt, Atakan Akçay, Umut Zoroğlu, A. Emirhan Bulut, Leyla Yorulmaz, S. Okan Akgönül, "Kurul Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları", **41. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 4, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2020, s.508.

gölümsemenin etkisiyle elmacık kısmı daha da öne çıkmıştır. Küçük yapılı çenenin altından küçük bir çene hattı ile ayrılan gerdan da diğer örneklerde olduğu gibi dolgundur. Kalın yapılı boynu çevreleyen tasma biçimli aksesuar dikkat çekicidir. Bu aksesuar Dionysos tasvirlerinde genellikle baş üzerinde tasvir edilen ve Dionysos Botrys Protomu'nda da bahsi geçen çelenklerle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Eserde omuzlar dahil tüm bedeni saran himation benzeri bir giysi bulunmaktadır. Göğse doğru kıvrılan sağ kol ve sağ el, yer yer kalın kıvrımlara sahip olan bu giysinin altına gizlenmiştir. Giysinin alt-orta kısmında bilinçli oluşturulmuş bir delik dikkat çekmektedir.

Kurul Kalesi Genç Dionysos Protomu; dolgun yüz hatları, yuvarlak ve açık yapıdaki gözleri, belirgin gülümsemesi, hafifçe aralık ağız kısmı ve ense bitiminde sonlanan saç kesimiyle Amisos atölyelerine atfedilen çocuk protomlarıyla büyük oranda benzerlik göstermektedir³⁸⁸. Kalede Amisos üretimi başka buluntuların da varlığı göz önünde bulundurularak söz konusu eserin de bu kentin atölyelerinden çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Protomun Dionysos olarak kimliklendirilmesindeki temel dayanak, Dionysos Sunağı içerisinde *in-situ* halde bulunmuş olmasıdır. Buna ek olarak başının üzerindeki karakteristik başlık, sarmaşık tomurcukları ve yaprakları da tasvir edilen kişinin Dionysos olduğu görüşünü desteklemektedir. Tanrının çocuk yaşta tasvir edilmiş olması ise yüksek olasılıkla ritüellerde kullanımıyla ilişkilidir. Bilindiği üzere tanrının hem resmi hem de özel törenlerinin ana etkinliği, Dionysos'un yaşamından belirli kesitlerin tiyatral performanslar halinde canlandırılmasıdır. Tanrının trajik olaylarla geçen çocukluğu göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu periyottaki olayların bu performanslara konu olması da şaşırtıcı olmayacaktır. Kurul Kalesi'nde bulunmuş olan Genç Dionysos Protomu'nun böyle bir performans sırasında kullanılmış olma ihtimali de yüksektir. Fakat elbette ki bu eser, yalnızca tanrıya sunulmuş bir adak olarak da sunaktaki yerini almış olabilir.

³⁸⁸ Bkz.: Summerer, **a.g.e.**, s.56 ve Taf. 16/P VII 1-6.

2.2.3.2. Pişmiş Toprak Heykelcikler

Kurul Kalesi'nde Dionysos kültüne ilişkin pişmiş toprak eserler arasında en dikkat çekici örneklerden biri, erkek çocuk heykelciğidir³⁸⁹ (Lev.7/Res.22/Kat.No.10). Bu eser, 2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında Dionysos Sunağı'nda *in-situ* halde ortaya çıkarılmıştır. Yüksekliği 41 cm olarak ölçülen heykelcik; kum ve taşçık katkılı, kızılımsı tonlara sahip, bej renkli (10 R 7/4) hamurdan üretilmiştir. Eserin boyun, sağ kol, sol kol, sağ bacak ve sol bacak kısımlarında kırılmalar bulunmakla birlikte; restorasyon çalışmalarıyla heykelcik büyük oranda tümlenmiştir. Yalnızca omuz altından itibaren sol kol, sağ elin işaret parmağı hariç parmakları ve sağ ayak günümüze ulaşamamıştır. Heykelciğin eksik olan sol ayağı ise 2017 yılında kaldırılan taş yığmanın³⁹⁰ altında bulunmuş olan pişmiş toprak ayak ile uyumlu olduğu tespit edilerek tümlenmiştir (Lev.7/Res.23).

Ayakta, cepheden ve çıplak bir erkeğin tasvir edildiği eser, bir bebek ya da çocuk olarak tanımlanmaya uyumlu özellikler göstermektedir. Başın üzerinde pürüzsüz yüzeyli sade bir çelenk bulunmaktadır. Çelengin hemen altında ortadan ikiye ayrılmış kısa saç tutamları dikkat çekmektedir. Dionysos Tauromorphos tasvirinde görülen boynuzlar, daha küçük boyutlu halde bu heykelcikte de başın sağ ve sol tarafında konumlandırılmıştır. Boynuzların bitişiğinde birbirine simetrik halde birer sarmaşık meyvesi/tomurcuğu ve bunların ardından da ikişer sarmaşık yaprağı gözlemlenmektedir. Diğer Dionysos tasvirlerinde görülen dolgun ve oval çehre, bu heykelcikte de benzer şekilde uygulanmıştır. Hafifçe yükseltilmiş olan alnın alt kısmında yumuşak bir geçişle işlenmiş olan kaş hattı belirgin değildir. Hayli küçük boyuttaki gözler, genç ve enerjik bir görünüm verilmek üzere açık tasvir edilmiştir. Yüz hatlarının geneliyle uyumlu olacak şekilde planlanan burun, küçük boyutlu olmasına karşılık dolgun bir görünüm sergilemektedir. Dudaklar ince yapılıdır ve gülümseme ifadesiyle birlikte hafifçe aralanmıştır. Bu ifadeye bağlı olarak halihazırda dolgun olan yanaklar, elmacık kemikleri hizasında biraz daha dolgun bir görünüm kazanmıştır. Çene hattı belirgin değildir ve dolgun gerdan kısmıyla bütünlük oluşturmaktadır. Geniş enli boyun kısmı, baş kısmının eni ile neredeyse aynı ölçüdedir.

³⁸⁹ Şenyurt v.d., 2020, s.508-509.

³⁹⁰ Bkz.: Üçüncü Bölüm: "Taş Yığma/Kaya Kült Alanı" başlığı.

Dar omuzlardan uzanan sağ ve sol kollar yukarı kaldırılmıştır. Korunagelen sağ kol, dirsekten hafifçe kırılarak öne doğru uzanmaktadır. Sağ elin işaret parmağı belirli bir jesti gerçekleştirmek üzere açık tasvir edilmiştir. Fakat diğer parmaklar günümüze ulaşmadığından bu jestin tam olarak ne olduğu belirlenememektedir. Sol kolun korunagelen kısmı göz önünde bulundurularak, bu kolun da hafifçe yukarı kaldırılmış ve öne uzatılmış halde olduğu düşünülmektedir. Heykelciğin postüründe, Klasik ve Hellenistik Dönem plastik eserlerinde sıkça karşılaşılan “S” kıvrımı rahatlıkla görülebilmektedir. Hafifçe dolgun bir görünüm sergileyen gövdede, göğsün tam ortasında yer alan ufak hamur parçası bu kısma bir nesnenin applike edildiğine işaret etmektedir. Fakat kontekst dahilinde buna uygun bir parça bulunmamıştır. Heykelciğin taşıyıcı nitelikli sol bacağı, dümdüz uzanarak zemine basması dolayısıyla sol kalçanın nispeten daha yukarıda kalmasına yol açmaktadır. Serbest haldeki sağ bacak ise bir adım önde konumlandırılmış; dolayısıyla sağ kalça da nispeten daha aşağıda kalmıştır. Her iki ayak bileğinde de halhal benzeri aksesuarlar gözlemlenmektedir.

Baş üzerindeki aksesuarlar ve boynuzların yanı sıra buluntu yeri ve konteksti de göz önünde bulundurularak bu heykelcik, “Çocuk Dionysos Heykelciği” olarak isimlendirilmiştir³⁹¹. Dicle yakınındaki Seleukeia (Seleukeia ad Tigris) kentinde ele geçen Hellenistik Dönem’e ait bir pişmiş toprak erkek çocuk heykelciğinin (Lev.7/Res.24); başındaki çelengi, yüz ifadesi ve duruşuyla Kurul Kalesi Çocuk Dionysos Heykelciği ile benzerliği dikkat çekicidir³⁹². Bunun yanı sıra Amisos terrakottaları arasında yer alan çocuk başlarının yüz işlenişleri de Çocuk Dionysos Heykelciği’nin yüz işlenişleriyle benzer özelliklere sahiptir³⁹³. Bunlar arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri envanterinde yer alan Kara Samsun buluntusu pişmiş toprak erkek çocuk başı (Lev.7/Res.25); baş üzerindeki şişkin çelenk, dolgun yüz hatları, gülümser ifadesi ve başın duruş biçimi ile Çocuk Dionysos Heykelciği ile çok daha yakın benzerlikte görülmektedir³⁹⁴.

İki kez doğan (dithyrambos) ve birden çok doğum mitosu olmasına karşılık her birinde acılar içinde bir çocukluk geçirmiş olan Dionysos’un tasvirlerinde çocuk

³⁹¹ Şenyurt v.d., 2020, s.508.

³⁹² Stephanie M. Langin-Hooper, **Figurines in Hellenistic Babylonia: Miniaturization and Cultural Hybridity**, ABD, Cambridge University Press, 2020, s.187-188.

³⁹³ Summerer, 1999, Taf.16-17/Pl. P VII 1-9.

³⁹⁴ A.e., Taf.17/Pl. P VII 7.

haline rastlanması şaşırtıcı değildir. Kurul Kalesi Çocuk Dionysos Heykelciği'nin de bu mitolojik anlatılara ithafen tanrıya adak olarak sunulmuş ya da tanrının çocukluk dönemini konu eden tiyatral ritüellerde kullanılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte, myster'lerin merkezinde her zaman bir çocuğun bulunuyor olması da Kurul Kalesi'ndeki bu eserin yorumlanmasında göz önünde bulundurulması gereken bir bilgidir. Öyle ki Boiotia Kabeiroi gizemlerinde Dionysos'un eşlikçisi bir çocuk görülürken, Demeter Eleusis gizemlerine ait mitosta bir çocuğun doğumu anlatılmaktadır. Ayrıca Eleusis gizemlerinin ana karakterlerinden olan Persephone'nin de çocukluğu trajik bir şekilde sonlanmış³⁹⁵. Kurul Kalesi'nde Dionysos'a ayrılmış bir kutsal alanda tanrının çocukluk dönemini vurgulayan bir eserin varlığı buradaki olası bir myster'i de düşündürmektedir. Fakat elbette ki bu tek başına yeterli bir kanıt değildir.

2.3. Diğer Tanrı/Tanrıçalara Ait Bulgular

Kurul Kalesi kült malzemelerinin arasında tanrının ya da tanrıçanın doğrudan kendisinin tasvir edilmesi dolayısıyla ait olduğu kültün kesin olarak tanımlanabildiği eserlerin yanı sıra, kimliklendirilmesindeki sorun sebebiyle hangi kültte ait olduğu kesin olarak bilinemeyen birtakım buluntular da mevcuttur. Ayrıca söz konusu buluntuların bir kısmı hem ana tanrıça hem de Dionysos kültü dahilinde tasnif edilebilecek niteliktedir. Bununla birlikte, tasvir edilen tanrısal figür kesin olarak tespit edilebildiği halde, bahse konu tanrısal figürün Kurul Kalesi'nde tapınım gördüğüne dair başka herhangi bir bulgunun olmadığı örnekler de mevcuttur. Söz konusu örneklerin kaledeki varlığı ise çoğunlukla ana tanrıça ya da Dionysos çevresindeki figürler arasında bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumda yanlış ya da sorunlu bir sınıflandırma yapılmaması adına bahsedilen özelliklere sahip kültüel tasvirler, bu bölümde ayrıca değerlendirilmiştir.

2.3.1. Herme Figürin Grubu

Kurul Kalesi'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda elde edilen küçük buluntular arasında pişmiş toprak eserler ağırlıklı olmakla birlikte; metal malzemeden üretilmiş eserlerin sayısı da azımsanamayacak düzeyde fazladır. Söz

³⁹⁵ Olga Levaniouk, "The Toys of Dionysos", *Harvard Studies in Classical Philology*, 103, Cambridge, Department of Classics, Harvard University, 2007, s.172.

konusu metal eserler arasında bronz malzemeden üretilmiş kült odaklı buluntular konumuz dolayısıyla özel bir önem taşımaktadır. Bunlardan biri de 2011 yılında İç Kale’de yürütülen kazı ve araştırma çalışmaları sırasında İKBM-6 (İç Kale Batı Mekân 6)’nın güneybatı duvarı üzerinde ortaya çıkarılan bronz Herme Figürin Grubu’dur (Lev.8/Res.26-27/Kat.No.16). Ortalama 8 cm uzunluğunda ve yaklaşık 2,5 cm genişliğinde ince bir bronz plaka üzerine eklenen olasılıkla üç farklı figürinden oluşan grubun merkezinde, yaklaşık 7 cm yükseklikte bir herme konumlanmaktadır. Herme’nin sağında ortalama 3 cm yükseklikte bir kuş figürü görülürken; solundaki figürin günümüze ulaşamamıştır. Fakat figürinleri taşıyan bronz plakadaki izler göz önünde bulundurulduğunda burada muhakkak bir figürin daha bulunduğu anlaşılabilmektedir. Eserdeki figürinlerin döküm tekniği ile oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte eserin tamamında toprak altında kaldığı süre boyunca oksitlenmesine bağlı korozyon gözlemlenmektedir. Fakat korozyon izleri, eserin tanımlanmasına engel oluşturmamaktadır.

Figürin grubunun merkezinde yer alan herme, kare biçimli küçük ve sıg bir kaide üzerinde tasvir edilmiştir. Figürin, dörtgen prizma biçimli monolit blok gövdesi üzerindeki antropomorf başı ile tipik bir herme görünümü ortaya koymaktadır. Bir erkeğin tasvir edildiği anlaşılan başın üzerinde, Dionysos tasvirlerinden de bilinen çember biçimli bir başlık yer almaktadır. Başlığın hemen altından uzanan ve kazıma çizgiler ile belirginleştirilen saçlar ensede toplanmaktadır. Yüz hatları dolgun işlenen eserde geniş alın, saç tutamları ile nispeten dar bir görünüm kazanmıştır. Göz hatlarında korozyon dolayısıyla bozulmalar görülmekle birlikte korunagelen kısımlardan anlaşıldığı üzere küçük, yuvarlak ve açık gözler oluşturulmuştur. Yüzdeki diğer uzuvlar ile orantılı büyüklükteki burun ile dudaklar arasındaki mesafe oldukça kısadır. Kapalı haldeki dudakların dolgun yapılıdır. Aynı şekilde yanaklar ve çene de dolgun tasvir edilmiştir. Boyun kalın işlenmiş ve figürinin gövdesini oluşturan monolit blokla birleştiği kısım bir büst görünümü verilmek üzere hafifçe eğimli tasvir edilmiştir. Monolit bloğun eni, yukarıdan aşağı doğru belirgin düzeyde daralmaktadır. Bloğun üst kısmında sağ ve sol kenarlarda küçük dikdörtgen plaka biçimli eklentiler dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, bloğun tam merkezinde bir phallos konumlandırılmıştır.

Herme'nin sağında bulunan figürinin, iri bir kuş tasviri olduğu anlaşılmaktadır. Gövdesine kıyasla küçük bir başa sahip olan kuşun sivri gagası, yırtıcı kuşlara benzer şekilde büyük ve güçlü bir görünüm sergilemektedir. Dolgun gövdeyi takiben doğaldan uzak denilebilecek seviyede geniş bir kuyruk gözlemlenmektedir. Kuşun baş, gövde ve kuyruk kısımlarındaki tüyleri, kazıma çizgiler yoluyla tasvir edilmiştir. Bacakların fazlasıyla kalın olması kuş figürünü gerçeklikten uzaklaştıran detaylardan bir diğeridir. Aynı şekilde ayaklar da kalın ve büyük yapısıyla özensiz bir işlenişe sahiptir.

Bir görüşe göre herme'ler, eski dönemlerde Hellen'ler tarafından kutsal kabul edilen kaba/biçimsiz taş, sütun vb. objelerin zamanla antropomorf görünüme kavuşturulması ile ortaya çıkmıştır. Buna göre bir sütun üzerinde insan başı, phallos ve iki yanda dörtgen biçimli çıkıntılardan oluşan herme tipi MÖ 6. yy'ın son çeyreğinde yaygınlaşarak standart haline gelmiştir³⁹⁶. Herme'lerin fonksiyonu üzerine yapılan değerlendirmelerde ise mezar işaretçileri ve mil taşları olarak kullanıldıkları ileri sürülmüştür³⁹⁷. Goldman, herme'lerin kökeni üzerine kaleme aldığı makalesinde bu tasvirlerin çoğunlukla Hermes ile ilişkilendirilmelerine karşılık Dionysos kültünden gelişmiş olabileceğini önermektedir³⁹⁸. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Dionysos törenlerinde tanrının yüzünün tasvir edildiği bir mask, ahşap bir sütunun üzerine yerleştirilmekte ve sütuna giysiler giydirilmektedir. Goldman da buradan hareketle herme'lerin ritüellerde kullanılan bu kült objelerine çok benzer olduklarını ve yüksek olasılıkla bu objeler temel alınarak geliştirildiklerini savunmaktadır³⁹⁹.

Herme'lerin çıkış noktalarının Dionysos törenleri olduğu iddiası tartışmalı olsa da Dionysos'un tasvir edildiği herme örneklerinin mevcut olduğu bilinmektedir⁴⁰⁰. Kurul Kalesi'nde Dionysos kültünün mevcudiyeti de göz önünde bulundurulduğunda Herme Figürin Grubu'nda tasvir edilen erkek başının Dionysos'a ait olma ihtimali bulunmaktadır. Fakat herme'nin Hermes tasviri olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bunun için figürin grubunun bir diğer elemanı olan kuş figürü de net

³⁹⁶ Hetty Goldman, "The Origin of the Greek Herm", *American Journal of Archaeology*, 46/1, 1942, s.58.

³⁹⁷ *A.e.*, s.58-60.

³⁹⁸ *A.e.*, s.60-68.

³⁹⁹ *A.y.*

⁴⁰⁰ Bkz. *A.e.*, s.62/fig.3, s.65/fig.7,8 ve 9.

bir yanıt sağlayamamaktadır. İri bir kuşun tasvir edildiği figür bir horoz ise bu hem Hermes hem de Dionysos'un özdeşleştirildiği Osiris için kutsal bir hayvan olması dolayısıyla herme'nin kimliğine herhangi bir katkıda bulunmamaktadır⁴⁰¹. Bununla birlikte herhangi bir tanrısal figürle ilişkili olmaksızın sadece apotropeik niteliği sebebiyle de figürin grubuna dahil edilmiş olma ihtimali mevcuttur. Her koşulda Kurul Kalesi Herme Figürin Grubu'nun buradaki rolünün günümüzdeki nazarlıklara benzer şekilde "koruyuculuk" olduğu düşünülmektedir.

2.3.2. Apollon Heykelciği

Kurul Kalesi'nde 2013 yılı kazı çalışmalarının odaklarından biri olan Kuzey Teras alanında KTBM-9 (Kuzey Teras Batı Mekân 9) isimli mekânda çıplak bir erkek heykelciği ele geçmiştir (Lev.9/Res.28/Kat.No.17)⁴⁰². Bu erkek heykelciği gerek ilerleyen satırlarda değinilecek olan ikonografiye dayalı kimliklendirmesi gerekse de buluntu konteksti itibarıyla Kurul Kalesi'ndeki dikkat çekici kült eserlerinden biridir. Nitekim eserin bulunduğu mekân, içerisindeki 15 pithos ile bir depo alanı olarak değerlendirilmektedir. Üstelik heykelcik de bu pithos'lardan birinin içerisine yerleştirilmiş halde ele geçmiştir.

Bronz malzemeden döküm tekniği ile üretildiği anlaşılan erkek heykelciği, 11 cm yüksekliğe sahiptir. Eserin yüzeyinde üretim malzemesine bağlı olarak yoğun korozyon oluşumu gözlemlenmektedir. Korozyon dolayısıyla ince işçilik detayları tespit edilemezken; genel itibarıyla eser, tanımlama yapılabilecek düzeyde korunagelmıştır.

Kurul Kalesi erkek heykelciği, cepheden, ayakta ve çıplak tasvir edilmiştir. Hafifçe sağa dönük baş, esere dinamik bir görünüm katmaktadır. Baş çevreleyen saçların bir kısmı ortadan ikiye ayrılıp ensede toplanırken bir kısmı da baş üzerinde düğümlenmiştir. Yüz hatları korozyon dolayısıyla tanımlanamayacak düzeyde tahrip olmuştur. Fakat ince ve uzun bir çehre oluşturulduğu görülebilmektedir. Sağ omuz üzerinden sol kol altına uzanarak gövdeyi çevreleyen kalın bir sadak kuşağı, eserde tespit edilebilen tek aksesuardır. Heykelciğin duruşunda khiasmus tekniğinin temel alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre serbest haldeki sağ kol, bel hizasına kadar hafifçe

⁴⁰¹ Bkz.: İdit Sagiv, **Representation of Animals on Greek and Roman Engraved Gems: Meanings and Interpretation**, Oxford, Archeopress, 2018, s.109-115.

⁴⁰² Şenyurt, Akçay, 2016, s. 233.; Bulut, 2022, s.169.

yukarı kaldırılıp öne uzatılmıştır. Taşıyıcı roldeki sol kol ise dirsekten kırılarak öne uzatılmıştır. Bahsi geçen tekniğe uygun şekilde taşıyıcı olan sağ bacak yere sağlam bir şekilde basar halde tasvir edilmiştir. Serbest haldeki sol bacak ise bir adım öne ve hafifçe yana uzatılmıştır. Her iki ayakta oldukça ince yapılı ve elips biçimli kaideye basmaktadır. Mevcut kaidenin eseri taşıyamayacak düzeyde küçük olması ve düzensiz şekli, heykelciğin döneminde yüksek olasılıkla başka bir kaide üzerinde durduğu ya da aplike olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Bronz Apollon Heykelciği'nin, Kolkhis-Vani'de bulunmuş olan iki gümüş genç erkek heykelciği ile ikonografik açıdan tamamen aynı olduğu görülmektedir (Lev.9/Res.29). Ayrıca farklı coğrafyalarda aynı ikonografiye sahip Roma heykelcikleri de bilinmektedir⁴⁰³. Diğer örneklerle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapıldığında Apollon kimliklendirmesi doğrulanabilmektedir. Ayrıca Kurul Kalesi örneğinde heykelciğin elinde tuttuğu nesne belirlenemezken, bahsi geçen örneklerde sağ elinde bir patera tuttuğu görülmektedir.

Kurul Kalesi'nde Apollon'a dair tek bulgu, burada anlatılan bronz Apollon Heykelciği'dir. Bir pithos içerisinde bulunmuş olan heykelciğin kaledeki herhangi bir kült mekânı ile de bağlantısı bulunmamaktadır. Dolayısıyla sadece tek bir heykelciği temel alarak Kurul Kalesi'nde Apollon kültü olduğunu öne sürmek mümkün değildir. Bu durumda heykelciğin kaledeki varlığı Dionysos kültü ile açıklanabilmektedir. Dionysos ve Apollon, zıt karakterleriyle birbirini tamamlayan iki tanrı olarak birlikte anılmaktadır⁴⁰⁴. Buna göre Apollon düzeni simgelerken Dionysos kaosu temsil etmektedir. Bununla birlikte iki tanrının Ikarion, Delphoi, Thebai, Lindos, Naksos ve daha pek çok yerde bir arada tapınım gördüğü bilinmektedir. Bunda Apollon ve Dionysos'un her ikisinin de kâhin tanrılar olmasının rolü büyüktür. Bazı bölgelerde aynı epithet'lerle tapınım gören bu tanrılar, özellikle MÖ 430'dan itibaren benzer ikonografi ile de tasvir edilmeye başlamıştır. Ayrıca Orphik mitolojide titan'lar tarafından katledilen Dionysos'un parçalarının yeniden dirilmesi için Apollon tarafından alınıp Delphoi'a gömüldüğü anlatısı da iki tanrı arasındaki bağı

⁴⁰³ Bkz.: Wassilis Lambrinoudakis v.d., "Apollon", **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)** II-1/2, Zürih, 1984, s.259/no.609. ve 407/no.302c ve 302g.

⁴⁰⁴ Pişkin-Ayvazoglu, 2015, s.99.

güçlendirmektedir⁴⁰⁵. Tüm bu veriler ışığında Kurul Kalesi Apollon Heykelciği'nin Dionysos'a adanmak üzere kaleye getirilmiş olduğunu düşünmek mümkündür.

2.3.3. Pan Protomu

Kurul Kalesi 2014 yılı kazı çalışmaları sırasında Anıtsal Kapı'nın doğusuna denk düşen DB-108 açmasında pişmiş toprak malzemeden üretilmiş, erkek başı biçimli bir protom(?) ele geçmiştir (Lev.10/Res.30/Kat.No.11). Eserin yoğun kum katkılı hamuru, pembemsi alt tonlara sahip bej renklidir. Büyük bir bölümü günümüze ulaşamayan eserde yalnızca yüzün sağ tarafının küçük bir kısmı korunagelmıştır. Korunagelen kısımlardan anlaşıldığı üzere kaş hattında hayli sert bir kavis oluşturulmuştur. Yuvarlak biçimli ve açık işlenmiş gözün hemen bitişiğindeki belirgin kaz ayakları yüzün sert ifadesine katkıda bulunmaktadır. Şakaktan elmacık kemiğine doğru yönelen saç kıvrımları tanımlanamayacak kadar az miktarda korunagelmıştır. İçe çökmüş olarak tasvir edilen yanak kısmı, hafifçe dolgunlaştırılan elmacık bölgesine tezat oluşturarak yüze yaşlı bir ifade kazandırmaktadır. Ayrıca keskin ve derin bir "S" kıvrımı ile oluşturan nazolabial çizgi, söz konusu yaşlı ifadeyi güçlendirmektedir. Korunagelen sağ burun kanadı, oldukça geniş ve dolgun yapısıyla doğal görünümünden uzaktır. Geniş bir syrinks⁴⁰⁶, ağız ve çene bölgesini örtmektedir.

Keskin yüz hatları ve syrinks, tasvir edilen erkek başının Pan olduğunu düşündürmektedir. Nitekim İstanbul Arkeoloji Müzeleri envanterine kayıtlı Kara Samsun buluntusu Pan Maskı parçası ile Kurul Kalesi'ndeki bu örneğin yüz hatları da oldukça benzer görülmektedir (Lev.10/Res.31). Pan'ın bir tasvirinin Kurul Kalesi'nde bulunmuş olması ise hem ana tanrıça hem de Dionysos kültürüyle açıklanabilmektedir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Klasik Dönem itibarıyla Dionysos ve Meter'e ait kültürler birleşmiş ve bu birliktelikte vahşi doğa tanrılarından biri olan Pan da yerini almıştır. Dolayısıyla Kurul Kalesi Pan Protomu (ya da maskı), Kurul Kalesi'ndeki kültür törenlerinde bir ritüel aracı ya da adak malzemesi olarak kullanılmış olmalıdır.

2.3.4. Kadın Heykelciği

2016 yılı, daha önce de bahsi geçtiği üzere Kurul Kalesi'nin kültürel kimliğine dair oldukça verimli sonuçlara ulaşılan bir sezon olmuştur. Özellikle de mermer

⁴⁰⁵ A.e., s.99-110.

⁴⁰⁶ Yan yana dizilmiş kamlardan oluşan antik flüt.

Kybele Heykeli ve pişmiş toprak Kybele heykelcikleri sayesinde ana tanrıça kültünün Kurul Kalesi'nde güçlü bir şekilde hâkim olduğu sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak aynı yıl söz konusu pişmiş toprak eserlerin bulunduğu KTBM-7 (Kuzey Teras Batı Mekân 7)'de silindirik gövdeli bir pişmiş toprak kadın heykelciği daha ele geçmiştir⁴⁰⁷ (Lev.10/Res.32-33/Kat.No.12). 20,2 cm yüksekliğe sahip eserin eni yaklaşık 13 cm civarındadır. İçi boş halde şekillendirilen Kadın Heykelciği'ni arka plandan çevreleyen çerçevenin, başın sağ tarafına denk düşen kısmı günümüze ulaşamamıştır. Buna ek olarak etek ucunda küçük bir kırık bulunmaktadır. Heykelciğin geri kalan kısmı tüm halde korunagelmıştır.

Cepheden ve yüksek olasılıkla giyimli bir kadının tasvir edildiği heykelcik hayli kaba hatlarla oluşturulmuştur. Heykelciğin arka planında, hafifçe öne meyilli kenarlara sahip, oval biçimli bir çerçeve yer almaktadır. Baş yuvarlak ve geniş çaplıdır. Kaşlar ve gözler, kazıma çizgiler yoluyla oluşturulmuştur. Küçük bir çıkıntı halinde işlenen burun doğal görünümünden uzaktır. Benzer şekilde dudaklar da ufak bir çizgi ile özensiz halde şekillendirilmiştir. Eserin vücut hatları genel olarak belirgin değildir. Boyun kalın ve hafif bir yükselti halinde verilmiştir. Göğüsler ufak çıkıntılar şeklinde belirginleştirilmiştir. Göğüslerin hemen altında işlenen hafif oyuntu ile bel hattı vurgulanmıştır. Belden aşağısı düz uzanan heykelciğin etek uçları dışa dönük bir profile sahiptir.

Kurul Kalesi Kadın Heykelciği'nin kimliklendirilebilmesini sağlayacak herhangi bir atribü bulunmamaktadır. Dolayısıyla heykelciğin hangi kültü ait olduğu da kesin olarak belirlenememektedir. Bununla birlikte, Amisos'taki Çakalca-Karadoğan Höyüğü'nde ele geçen MÖ 6. yy ortalarına tarihlendirilen ve Kore olarak tanımlanan ayakta duran kadın heykelcikleri ile Kurul Kalesi kadın heykelciğinin yapım tekniği ve tipoloji açısından benzerlikleri dikkat çekmektedir (Lev.11/Res.34-35)⁴⁰⁸. Kurul Kalesi Kadın Heykelciği'nin arkaik dönem özellikleri gösteren stilistik yüz hatları ve kaba işlenişi bu karşılaştırmayı mümkün kılsa da konteksti ile birlikte değerlendirildiğinde Kurul Kalesi Kadın Heykelciği'nin MÖ 6. yy'a tarihlenmesi mümkün görülmemektedir.

⁴⁰⁷ Şenyurt v.d., 2017, s.138-139.

⁴⁰⁸ Tüm örnekler için bkz.: Şirin, Kolağasıoğlu, 2016, s.23-30.

2.3.5. Symplegma Tasvirler

Bir sanat terimi olan “symplegma”, birbirine girmiş/dolanmış figürleri ifade etmek için kullanılmaktadır⁴⁰⁹. Bu ifade aynı zamanda erotik tasvirlerin isimlendirilmesinde de tercih edilmektedir. Kurul Kalesi’nde bahsi geçen erotik (symplegma) tasvirlerden üç adet ortaya çıkarılmıştır.

Kurul Kalesi’nde symplegma tasvirleri arasına dahil edilebilecek buluntulardan ilki, İç Kale alanında gerçekleştirilen 2015 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında İç Kale Batı Mekân 13 (İKBM-13) sınırları dahilinde ortaya çıkarılmış olan oturan kadın figürüdür (Lev.11/Res.36-37/Kat.No.18). Fildişi malzemeden üretilen eser, 1,9 cm yüksekliği ile oldukça küçük boyuttadır. Günümüze tüm halde ulaşmış olan kadın figürünün yalnızca baş kısmı eksiktir.

Eser, oturmakta olan çıplak bir kadının cepheden görünümünü yansıtmaktadır. Tasvir edilen kadın, iki eliyle kalçasını tutarken; iki yana ayırdığı bacaklarını dizlerden kırarak kendine doğru çekmiş halde görülmektedir. Üst gövdede küçük birer çıkıntı şeklinde işlenen göğüsler ve detaylıca tasvir edilen cinsel organ ile eserdeki feminen unsurların bilinçli olarak ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca alt karındaki hafif şişkinlik de eserde dikkat çeken detaylar arasındadır.

Bu Symplegma Kadın Tasviri ile ilgili en dikkat çekici detay, benzer duruşa sahip çıplak kadın tasvirlerinin hayli erken dönemlere tarihlenmesidir. Bu tür tasvirlerin en eski örneklerinden birine Göbeklitepe’nin II. tabakasında rastlanmaktadır⁴¹⁰. Araştırmacılar, Göbekli Tepe’deki gerek hayvan gerekse de insan tasvirlerinde feminen öğelerin eksik olduğunu bildirirken; taş levha üzerine kazınmış bu kadın tasvirinin istisna olması bakımından ayrıcalıklı bir öneme sahip olduğunu aktarmaktadır⁴¹¹. Söz konusu tasvirde bir kadın, bacaklarını iki yana ayırmış ve dizlerden kırarak gövdesine doğru çekmiş halde görülmektedir. Kadının cinsel organının hemen altında iki elin tuttuğu bir phallos bulunmaktadır (Lev.12/Res.38). Dolayısıyla burada açıkça bir cinsel birleşme sahnesi sergilenmektedir.

⁴⁰⁹ Özgür Turak, **Başlangıcından Modern Zamanlara Kadar Heykeltıraşlık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ege Yayınları, 2018, s.99.

⁴¹⁰ Klaus Schmidt, “Göbekli Tepe - The Stone Age Sanctuaries: New Results of on Going Excavations with a Special Focus on Sculptures and High Reliefs”, **Documenta Prehistorica**, XXXVII, 2010, s.246.

⁴¹¹ A.y.

Başka bir benzer örnek Hacılar Höyük'te kaydedilmiştir. “Doğum Pozisyonundaki Genç Tanrıça” olarak isimlendirilen ve doğum yapmakta olan genç bir tanrıçanın tasvir edildiği düşünülen figürin, Geç Neolitik Dönem’e tarihlenmektedir⁴¹².

Babylonia (Babil) buluntusu MÖ 2. bin yılın birinci yarısına tarihlendirilen Sümer pişmiş toprak tableti üzerinde aynı duruş ile tasvir edilen kadının cinsel organının alt kısmında yine bir phallos mevcuttur. Bu eser de symplegma (cinsel birleşme) olarak yorumlanmıştır (Lev.12/Res.39)⁴¹³.

Kurul Kalesi Symplegma Kadın Figürini, eserle ilgili ilk değerlendirmelerde doğum yapan kadın tasviri olarak yorumlanmıştır. Fakat tasvirde bununla ilgili herhangi bir detay bulunmaması ve karşılaştırılan örneklerde genellikle söz konusu duruşun cinsel birleşme ile ilişkilendirilmesi dolayısıyla Kurul Kalesi’ndeki kadın figürünün de bir symplegma/cinsel birleşmeyi sembolize ediyor olması ihtimali üzerinde durulmaktadır.

Symplegma tasvirlerin Kurul Kalesi’ne ait olan örneklerinden bir diğeri, bir kadın ve erkeğin tasvir edildiği pişmiş toprak kabartma parçasıdır (Lev.12/Res.40/Kat.No.13). Eser 2016 yılında, Kybele heykelticikleri ve Dionysos Botrys Protomu’nun bulunduğu Kuzey Teras Batı Mekân 7’de ortaya çıkarılmıştır. 4,8 cm yüksekliğe, 5,1 cm genişliğe sahip kabartma parçasının cidar kalınlığı 1 cm’dir. Yatay hatta ortadan ikiye ayrılmış halde ele geçen eser restorasyon çalışmalarıyla tümlenmiştir. Bu sayede tasvir edilen sahne tanımlanabiliyor olsa da kabartma parçasının ne tür bir esere ait olduğu bilinmemektedir.

Söz konusu sahnede sağ taraftaki kişinin başı sol taraftaki kişiye dönük haldedir. Baş üzerinde toplanan saçlar özenli bir işçiliğe sahip olmaması sebebiyle tanımlanamamaktadır. Benzer şekilde yüz hatları da kazıma çizgiler ve alçak kabartmalar yoluyla ince işçilik olmaksızın oluşturulmuştur. Sağ kol başın üzerine yerleştirilmiştir. Belirgin halde tasvir edilen sağ göğüs sayesinde tasvir edilen kişinin bir kadın olduğu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Sol tarafta tasvir edilen ise kabarık kısa

⁴¹² James Mellaart, **Excavation at Hacilar**, I-II, no.9-10, Edinburgh, The British Institute of Archaeology at Ankara by the University Press, 1970, V.I s.171.- V.II s.184-185.

⁴¹³ Bkz. Christoph Bacher Archäologie Ancient Art, “Babylonian Terracotta Plaque with a Symplegma Scene”, Ref.:6346, (çevrimiçi), 10.12.2022.

saçları ile bir erkek olarak tanımlanmaktadır. Erkek tasvirinin yüzü de yanındaki kadına dönük haldedir ve olasılıkla gövdenin arka cepheden görünümü verilmiştir. Yüz ve vücut hatları özensiz işçilik sebebiyle çok net anlaşılamamaktadır. Fakat sol kol, kadının göğsüne uzanmış olarak tasvir edilmiştir.

Bir symplegma sahnesinin tasvir edildiği bu pişmiş toprak esere oldukça benzer başka bir örnek Nippur'da (Niffer/Nuffar) ele geçmiştir. (Lev.12/Res.41). Araştırmacılar, bu tür heykelciklerin Hellenistik Dönem'de yaygın bir heykeltıraş akımı olan Rokoko stilinden etkilenerek ortaya çıkmış olabileceği ihtimalini öne sürmektedir⁴¹⁴. Buna göre bu tür eserlerin, sanat tarihçilerinin bakış açısıyla erotizmin heyecan verici niteliğinden faydalanmayı hedeflediği düşünülmektedir⁴¹⁵. Bu açıdan bakıldığında eserin bir kült objesi mi yoksa sadece bir sanat eseri mi olduğu konusu tartışmaya açıktır. Fakat eser, başka kült malzemelerinin de bulunduğu bir mekânda ele geçmesi dolayısıyla kült objesi olarak değerlendirilmiştir.

2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları dahilinde Kybele Heykeli'nin bulunduğu Kuzey Teras Batı Mekân 8 (KTBM-8) içerisinden geçerek avluya uzanan kanal içerisinde temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında kaledeki symplegma tasvirlerin başka bir örneğini oluşturan astragalos (aşık kemiği) ele geçmiştir⁴¹⁶ (Lev.13/Res.42-43-44/Kat.No.19). Siyah renkli astragalos yaklaşık 2,5 cm genişliğe ve 1,3 cm yüksekliğe sahiptir.

Astragalos'un en geniş yüzeyinde bir erkek ile kadının cinsel birleşme anı tasvir edilmiştir. Sahnenin karmaşıklığı alışlagelen "symplegma" örneklerine uyum göstermektedir. Astragalos'un geri kalanında herhangi bir tasvir bulunmamakla birlikte tüm yüzeyleri özellikle firnislenmiş gibi görünmektedir.

Hellen inanç sisteminde doğurganlıkla ilişkilendirilen cinsel/erotik unsurlar, özellikle kadın tapınıcıların ağırlıkta olduğu ana tanrıça kültü ve Dionysos kültüründe ön plana çıkmaktadır. Ana tanrıça kültüne ait myster'lere katılan kadınların gece ayinleri sırasında toplumsal açıdan "uygunsuz" bulunan söylem ve davranışlarda bulunduğu bilinmektedir. Bunun sebebi olarak ise doğurganlık ve bereketliliğin temsilcisi tanrıçayı taşkın davranış ve sözlerle uykusundan uyandırarak doğurganlık

⁴¹⁴ Langin-Hooper, 2020, s.122.

⁴¹⁵ A.e., s.121-122.

⁴¹⁶ Şenyurt v.d., 2020, s.514.

ve bereketin canlandırılması gösterilmektedir⁴¹⁷. Bununla birlikte, cinsel tasvirlerin apotropeik (koruyucu) nitelikte olduğuna inanıldığı da araştırmacılar tarafından aktarılan bilgiler arasında yer almaktadır. Bu tür tasvirler aracılığıyla kötü ruhların ve kötü şansın kovularak toprak bereketliliğinin artması beklenmektedir⁴¹⁸.

Doğurganlık ve bereketlilik ile ilişkili bir diğer tanrı olan Dionysos'un bu yönü, daha çok bitkilerin doğurganlığını -tarımın bereketliliğini- temsil etmektedir⁴¹⁹. Phallik unsurlar, Dionysos kültüne ait ritüel, adak ve tasvirlerde sıklıkla görülmektedir⁴²⁰. Bununla birlikte Dionysos törenlerinden gelişen komedia türünde cinsel unsurlara yer verildiği bilinmektedir⁴²¹. Tüm bunların yanı sıra Dionysos kültünü cinsel/erotik unsurlarla bağdaştıran en önemli olgu orgiastik ritüellerdir. Şarabın sarhoşluğu ile kendinden geçen tapımcıların çeşitli vahşi ritüeller gerçekleştirdiği bu ritüeller, kamusal kulte görülmemekle birlikte myster'lerin bir parçası olarak kabul edilmektedir⁴²². Ana tanrıça kültüründe "korybant'çılık" olarak bilinen törenler de yine orgiastik ritüellerin örnekleri arasında gösterilmekte ve benzer bir "mania" hali içermektedir⁴²³. Orgiastik ritüellerde gerçekleştirilen cinsel birleşmelerin çok eski bir gelenek olmakla birlikte pek çok farklı kültürde uygulandığı bilinmektedir⁴²⁴. Bu ritüellerin temel hedefinin ise tarımda bereketlilik olduğu ileri sürülmektedir⁴²⁵.

Orgiastik ritüeller, cinsel birleşmeler ve erotik tasvirlerle ilgili tüm bu bilgiler doğrultusunda Kurul Kalesi symplegma tasvirlerinin doğurganlık/bereketlilik ile ilişkili adaklar olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Dionysos ve ana tanrıça kültürünün her ikisinde de bu gibi ritüel ve adakların mevcut olması da söz konusu tasvirlerin kaledeki varlığını açıklamak için yeterli görülmektedir.

⁴¹⁷ Allaire Brumfield, "Aporreta: Verbal and Ritual Obscenity in the Cults of Ancient Women", **The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult at the Swedish Institute at Athens**, ed. R. Hägg, Stockholm, 1996, s.70.

⁴¹⁸ A.e., s.71.

⁴¹⁹ Catherine Johns, **Sex or Symbol: Erotic Images of Greece and Rome**, Londra, British Museum Publications, 1982, s.78.

⁴²⁰ A.e., s.81.

⁴²¹ A.e., s.143.

⁴²² Eliade, 2003b, s.443.

⁴²³ A.e., s.444.

⁴²⁴ Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003a, s.345-347.

⁴²⁵ A.y.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLT MEKÂNLARI VE RİTÜELLER

3.1. Ana Tanrıça/Kybele ile İlişkili Kült Mekânları

Kurul Kalesi'nde 2010 yılı itibarıyla başlayan ve halen devam etmekte olan arkeolojik kazı ve araştırma çalışmalarının neticesinde, şimdiye dek de bahsi geçtiği üzere, önemli sayıda kültürel tasvir ele geçmiştir. Bu tasvirler üzerine yapılan ikonografik değerlendirmeler ve analogik tespitler ışığında eserlerin bir kısmının ana tanrıça (Kybele) kültürle ilişkili olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Kurul Kalesi'nde ana tanrıça kültüne hizmet eden küçük buluntuların yanı sıra bu kültürle ilişkili mimarinin de mevcut olması, kalenin kültürel fonksiyonu konusunda neredeyse kuşkuyla yer bırakmamaktadır¹. Kalede mevcut olan söz konusu mimariye değinmeden önce, Anadolu'daki ana tanrıça tapınım alanlarının karakterlerine genel hatlarıyla değinmek karşılaştırmalı değerlendirmeyi mümkün kılmak adına fayda sağlayacaktır.

Tartışmalı öncülleri bir yana bırakıldığında Phrygia kökenli olduğu kabul edilen ana tanrıça kültürünün, MÖ 6. yy civarında Batı Anadolu'daki Hellen kavimleri arasında kabul gördüğü düşünülmektedir. İki kültür arasındaki aktarımı sırasında ana tanrıça kültürü, giderek daha çok Hellen Pantheonu'na uyumlansa da Phryg köklerine ait temel özelliklerini daima korumuştur². Bu korunagelen özelliklerden biri ise ana tanrıçaya adanan açık hava tapınım alanlarının genel karakterleridir.

Phrygia açık hava tapınım alanları, araştırmacılar tarafından üç temel başlık altında gruplandırılmıştır: Kaya fasadları, kaya sunakları ve kayaya oyulmuş nişler³. Kendi içerisinde anıtsal ve küçük ölçekli olmak üzere ikiye ayrılan fasadlar, Phryg megaron yapılarının ön cephesini temsil eden kabartma ya da serbest plastik kaya anıtlarıdır. Fasadların büyük bir çoğunluğunun iç kısmındaki niş üzerinde herhangi bir tasvir bulunmamaktadır. Buna karşılık bazı örneklerde niş içerisinde ana tanrıçanın antropomorf tasvirlerine rastlanılabilmektedir⁴.

Başka bir tapınım alanı örneği olan Phryg kaya sunakları için kayalığın zirvesinde birkaç basamaktan oluşan merdivenler karakteristiktir. Merdivenlerin

¹ Şenyurt, Akçay, 2017, **b.a.**; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.332.

² Roller, 2013, s.145.

³ Rahşan Tamsü Polat, “**Phryg Kaya Anıtları**”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.28.

⁴ **A.e.**, s.28-30.

hemen ardından bazı örneklerde tek, çift ya da ikiz olarak tasarlanmış ana tanrıça idolleri, bazılarında çeşitli formlardaki stilize idoller, bazılarında ise kaba hatlarla oluşturulmuş kolçaklı bir taht ile karşılaşılabilir. Bunlardan herhangi birinin yer almadığı tapınım alanlarında merdivenin ardında düz bir platform, kare tabanlı bir yuva, kare formu kaide ya da kayaya oyulmuş bir niş yer alabilmektedir⁵. Söz konusu açık hava tapınım alanlarının modern literatürdeki isimlendirilmesi, günümüzde halen tartışma konusu olmaya devam etmektedir⁶. Fakat bu alanların kurban törenleri, adak sunuları, libasyon vb. ritüeller için kullanılması⁷ sebebiyle bu çalışmada “kaya sunağı” adlandırılması tercih edilmiştir.

Phryg kaya tapınım alanlarından bir diğeri olan nişler, doğal kayanın dik yüzeyine açılmış oval ya da dörtgen oyuntular olarak görülmektedir. Sığ derinlikteki bu nişlerin içerisinde serbest plastik ya da kabartma halde ana tanrıça tasvirleri yer almaktadır. Bazı kaya nişlerinin önünde adak bırakmak için oluşturulmuş küçük platformlara rastlanabilmektedir⁸.

Hellen kültüründeki ana tanrıça tapınım alanlarına bakıldığında hem lokasyonları hem de yapı özellikleriyle büyük oranda Phrygia örneklerine benzediği görülmektedir. Bilinen en erken Hellen ana tanrıça tapınım alanlarından biri olan Khios’taki Daskalopetra Anıtı (MÖ 6. yy sonu-MÖ 5. yy başı), aynı zamanda bu benzerliği ortaya koyan en iyi örneklerden biridir. Bir kaya anıtı olarak planlanan Daskalopetra Anıtı’nda Tanrıça Meter, kayaya oyulmuş bir niş içerisinde tahtta otururken tasvir edilmiştir. Nişe tıpkı Phrygia örneklerinde olduğu gibi bir yapı cephesi görünümü verilmiştir. Söz konusu nişin konumlandırıldığı doğu kenarda ve ayrıca kuzey ile güney kenarlarda yine kayaya oyulmuş alçak sekiler mevcuttur⁹. Bir kaya sunağı olarak nitelendirilen Daskalopetra Anıtı’na benzer kaya sunakları Kolophon ve Ephesos’ta da tespit edilmiştir. Her ikisinde de az sayıdaki basamaklarla ulaşılan kaya

⁵ A.e., s.36-38.

⁶ Doğal kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulan basamaklı tapınım alanları için araştırmacıların kullandığı isimler: “Altar”, “Basamaklı Altar”, “Basamaklı Sunak”, “Taht”, “Altar Olarak Tanımlanan Yapılar”, “Kült Abideleri”, “Çift İdöllü Taht ve Altar”, “İdöllü Kurban Yeri”, “Basamaklı Anıtlar”, “Taht Altar”, “Basamaklı İdöllü Altar” Bkz.: Tamsü-Polat, 2004, s. 32-34.

⁷ A.e., s.32.

⁸ A.e., s.30-31.

⁹ Roller, 2013, s.166.

platformu dikkat çekmektedir¹⁰. Bu kaya sunaklarının yanı sıra Phokaia, Erythrai Ephesos ve Samos başta olmak üzere çeşitli Hellen kentlerinde görülen açık hava kaya kült alanları da Phrygia örnekleriyle karşılaştırmaya uygun niteliktedir. Söz konusu kült alanları, yüksek rakımdaki konumları ve kaya yüzeylerine açılmış çok sayıdaki küçük boyutlu niş ile karakteristiktir. Bu nişler içerisinde kimi zaman tanrıçanın tasvirlerine rastlanabilmektedir. Ayrıca çeşitli örneklerde birkaç basamaktan oluşan merdivenler, kanal olukları ve kaya çanakları da görülebilmektedir¹¹.

Şimdiye dek bahsi geçen ana tanrıça kültüne adanmış açık hava kaya tapınım alanları, Hellen kentlerinde MÖ 6. yy sonundan itibaren görülmeye başlanmış ve pek çoğunun Hellenistik Dönem'in sonuna değin aktif şekilde kullanıldığı anlaşılmıştır. Söz konusu kutsal alanlara ek olarak, mağaraların ve dağların da ana tanrıça ile ilişkilendirildiği ve tapınım için tercih edildiği bilinmektedir¹². Bununla birlikte Hellen kültüründe ana tanrıça tapınım alanları için her ne kadar Phryg kültürüne benzer şekilde ağırlıklı olarak doğal kayalıklar tercih edilmiş olsa da özellikle Klasik Dönem ile birlikte metroon'lar başta olmak üzere çeşitli tapınak yapılarının da bu kültün bir parçası olduğunu belirtmek gerekmektedir¹³. Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan Kurul Kalesi mimarisi dahilinde ise hem doğal kayaya oyulmuş hem de mimari yapı halinde inşa edilmiş ana tanrıça kült alanları bir arada görülmektedir.

3.1.1. Sunak/Dilek Kayası

Sarp yamaçlara sahip kireçtaşı kayalıkların en yüksek noktasında konumlanan Kurul Kalesi; çeşitli inşa teknikleri ve yapı malzemeleri ile oluşturulmuş mimarinin yanı sıra doğal kayanın belirli bir işlev doğrultusunda şekillendirildiği alanları da sınırları dahilinde barındırmaktadır. Söz konusu kayalık alanlardan biri, daha önceki çalışmalara “Dilek Kayası¹⁴” ya da “Sunak Kayası¹⁵” adıyla konu olan kaya kült alanıdır (Lev.15/Res.50).

¹⁰ Gamze Polat, “Batı Anadolu’daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler”, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 3/19, 2019, s.160-161.

¹¹ Roller, 2013, s.167; Polat, 2019, s.155-159.

¹² A.e., s.159-161.

¹³ A.e., s.161-163.

¹⁴ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.

¹⁵ Şenyurt, Durugönül, 2018, s. 308.; Bulut, 2022, s.68.; Bu çalışmanın devamında söz konusu alan için “Sunak Kayası” adlandırması kullanılacaktır.

Denizden yüksekliği 571 m olan Sunak Kayası, Kurul Kalesi'nin en güneyinde ve en yüksek konumunda yer almaktadır. Doğal kayalığın şekillendirilmesiyle oluşturulan bu alanın çevresinde gerçekleştirilen çalışmalarda doğu, güney ve güneydoğu yönünden duvarlarla çevrelendiği anlaşılmıştır¹⁶. Ayrıca 2010 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında söz konusu alanda ele geçen çok sayıdaki kiremit parçası, Sunak Kayası'nın bir bölümünün üzerinin çatı ile kapatıldığı şeklinde yorumlanmıştır¹⁷. Sunak Kayası'nın doğusunda yine kayaya oyulmuş olan ve daha önce de bahsi geçen Kaya Rezervuarı bulunmaktadır (Lev.16/Res.52)¹⁸.

Ortalama 19 m x 20 m'lik¹⁹ bir alanı kapsamakta olan Sunak Kayası zeminden zirveye doğru daralan konik bir profil sergilemektedir. Kayalığın yamaç kısımlarının nispeten düzeltilmiş görünümüne karşılık zirvede konumlanan kaya kütleleri amorf görünüme yakındır. Nitekim yamaçlarda gerçekleştirilen düzenlemeleri kanıtlayan çeşitli bulgular da mevcuttur. Bunların önemli bir kısmını Sunak Kayası'nın kuzey yamacında tespit edilen dörtgen biçimli nişler ve basamaklar oluşturmaktadır (Lev.16/Res.53)²⁰. Bununla birlikte, kuzey yamacın sonlandığı alanda doğal kayanın işlenmesiyle bir platform oluşturulduğu görülmektedir²¹. Sunak Kayası'nın zirvesinde konumlanan büyük kaya kütlesi, güneye doğru uzanan iki ucuyla kuşbakışı perspektifte “U” biçimli bir profil oluşturmaktadır. Buna göre Sunak Kayası'na güney cepheden bakıldığında zirvede içbükey bir oyuntu dikkat çekmektedir. Güney cephede bu oyuntudan başlayarak taban seviyesine kadar devam eden kayaya oyulmuş üç adet kanal mevcuttur (Lev.15/Res.51). 6,70 m, 6,90 m ve 6,16 m uzunluklarındaki bu kanallardan ikisi, belirli bir noktada birleşerek tek bir kanal görünümü kazanmaktadır. Bahsi geçen kanal olukları, Sunak Kayası'nın güney yamacının bitiminde konumlanmakta olan dörtgen biçimli sığ bir oyuntuya ulaşmaktadır. Kayanın 12-16 cm'lik şeritler halinde oyulmasıyla çerçeve biçimi verilen bu oyuntunun ortasında işlenmeden bırakılan kısım bir kaideyi anımsatmaktadır²². Ayrıca olukların iki yanında

¹⁶ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.; Bulut, 2022, s.68.

¹⁷ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.69.

¹⁸ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.; Bulut, 2022, s.68.

¹⁹ Bulut, **a.y.**

²⁰ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.; Bulut, 2022, **a.y.**

²¹ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228-229.; Bulut, 2022, **a.y.**

²² Şenyurt, Akçay, 2016, s.229; Bulut, 2022, s.69.

yuvarlak biçimli birer kaya çanağı da bulunmaktadır²³. Sunak Kayası'nın doğu yamacında ise bu defa düzenli bir sıra izlemeleri dolayısıyla merdiven olduğu doğrulanabilen, kayaya oyulmuş 12 basamak dikkat çekmektedir (Lev.17/Res.54). Ortalama 1 m genişliğindeki basamaklar kayalığın zirvesine ulaşmakta ve son basamağın hemen ardından nispeten küçük bir kaya kütlesi ile karşılaşılmalıdır²⁴. Tüm bunların yanı sıra güneydoğu yönünde, Sunak Kayası'nın hemen gerisinde taş örgü yöntemiyle zemine oluşturulmuş, dörtgen biçimli bir ocak tespit edilmiştir²⁵ (Lev.17/Res.55). Ocağın hemen önünde, kanal oluklarının yanlarındakilere benzer bir yuvarlak biçimli kaya çanağı mevcuttur. Aynı çanaktan bir de zemindeki kayanın üzerinde görülmektedir²⁶. Buna ek olarak kaya oyuntusunun içerisinde yerleştirilmiş halde ele geçen pişmiş toprak kap da alanda dikkat çeken buluntulardan biridir²⁷ (Lev.17/Res.56).

Sunak Kayası; merdiven basamakları, nişleri, kanal olukları vb. detaylarıyla Phryg merdiven sunaklarıyla yakın bir benzerlik göstermektedir. Bu durum, söz konusu kaya tapınım alanının Tanrıça Meter'e ait bir kült alanı olduğunu düşündürmektedir²⁸. Anıtlar arasındaki benzerlik temel alındığında Phryg kaya anıtları/sunakları üzerine yapılan değerlendirmeler ışığında Kurul Kalesi Sunak Kayası'nın kültürel pratikler sırasındaki kullanımına dair de fikir yürütülebilmektedir. Ana tanrıça kültü ile ilişkisinin kesinliği ve Hellen kentlerindeki örneklerin öncülü olması sebebiyle karşılaştırmalarda ağırlıklı olarak Phrygia anıtlarından faydalanılacaktır. Fakat Hellenistik Dönem'in sonlarına kadar aktif şekilde kullanıldığı bilinen benzer kaya kült alanlarının örneklerine Anadolu'nun çeşitli bölgeleri, Batı Anadolu bölgeleri, Ege Adaları, Kıta Yunanistanı, İtalya ve Sicilya'da da rastlanılabilmektedir²⁹.

Tanrıça Matar'a -Hellen kültüründeki adıyla Meter'e- adanmış olan açık hava tapınım alanlarının konumlarıyla ilgili en önemli ortak özellikleri, şüphesiz ki bu

²³ Bulut, 2022, s.70.

²⁴ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.68-69.

²⁵ Şenyurt, Akçay, 2016, **a.y.**; Bulut, 2022, s.69-70.

²⁶ Bulut, 2022, s.70.

²⁷ **A.y.**

²⁸ Şenyurt, Akçay, 2017, s.185-187.; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.308.; Bulut, 2022, s.72.

²⁹ Benzer örnekler için bkz.: Aytekin Erdoğan, "**Phokaia Kaya Tapınakları**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.22-222 ve 320-417.

alanların kayalıklar ile olan yakın ilişkisidir. “Kubileya” sıfatı gereği “Dağın Tanrıçası” olarak nitelendirilen tanrıça daha önce de bahsedildiği üzere kayalıklarla özdeşleştirilmiş ve tapınım alanları da neredeyse her dönemde kayalıklar üzerinde oluşturulmuştur. Fakat bununla birlikte dikkat çeken bir diğer detay, kaya anıtlarının manzarasında çoğunlukla tek başına yüksek bir kayalığın daha bulunuyor olmasıdır³⁰. Bir veya birkaç kaya anıtının odağında bulunan yalnız ve yüksek bir amorf kayalıkla sıkça karşılaşılması, araştırmacılar tarafından bu kayalığın “ilahi varlığın kendisi” ya da tanrıçanın konutu olarak kabul edildiği şeklinde yorumlanmıştır³¹.

Phryg kaya anıtları ile ilgili yapılan istatistiksel çalışmalara göre söz konusu anıtların başka bir ortak özelliği; yaklaşık yüzde 90’ında kültürel faaliyetlerin gerçekleştirildiği cephelerin bilinçli şekilde doğu yönde oluşturulmuş olmasıdır. Çalışma sonucunda batı yönüne bakan anıtların ise büyük oranda mezarlarla ilişkili olduğu ya da kent girişine göre konumlandırıldıkları anlaşılmıştır³². Bu yönlendirmenin sebebi, araştırmacılar tarafından güneşin doğuşu ile açıklanmaktadır. Buna göre tapınıcıların, güneşin doğuşunu yeniden doğum/diriliş sembolü olarak kabul etmesi dolayısıyla anıtların gün doğumunu takiben kademe kademe aydınlanmasını sağladıkları ileri sürülmektedir³³.

Kurul Kayalıkları’nın zirvesinde yer alan Sunak Kayası’nın mevcut konumuna ulaşıldığında tam da bir ana tanrıça kutsal alanından beklendiği üzere uçsuz bucaksız bir doğa manzarası ile karşılaşmaktadır. Alanın hemen güneydoğusunda yükselen tek ve yüksek kayalık ise bahsi geçen Phryg kaya anıtlarının odağındaki kayalık tanımına birebir uyum sağlamaktadır (Lev.18/Res.57). Bununla birlikte merdiven basamakları ve ocak gibi doğrudan sunu ile ilişkili unsurların doğu-güneydoğu yönde bulunuyor olması da yine Phryg kaya anıtlarından bilinen doğuya yönelim özelliğini yansıtmaktadır.

Ana tanrıça kaya tapınım alanlarının konumu söz konusu olduğunda bu anıtların su kaynakları ile ilişkileri halen tartışılmakta olan ve Sunak Kayası için de

³⁰ Susanne Berndt-Ersöz, **Phrygian Rock-Cult Shrines, Culture and History of The Ancient Near East**, ed. Thomas Schneider vd., 25, Leiden-Boston, Brill, 2006, s.157.

³¹ **A.e.**, s.148 ve 157.

³² Haspels, 1971, s.73.; Berndt-Ersöz, 2006, s.145.

³³ Jutta Börker-Klähn, “Nachlese an phrygischen Fundplätzen”, **Rivista di Archeologia**, 24, Roma, Giorgio Bretschneider Editore, 2000, s.38-41.; Berndt-Ersöz, 2006, **a.y.**

önemli konulardan biridir. Bir su kaynağının yakınında konumlandırılmış pek çok kaya tapınım alanının varlığının bilinmesine karşılık, bu su kaynaklarının kültürel faaliyetlerdeki rolü konusuna şüpheli yaklaşmaktadır. Söz konusu tapınım alanlarının yalnızca beslenme, temizlik vb. gibi gündelik ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak su kaynaklarının yakınında konumlandırılmış olması da kuvvetle muhtemel görülmektedir³⁴. “Kuyu anıtları³⁵” olarak isimlendirilen birkaç örnek ise bu görüşe istisna olarak öne sürülmektedir. Anıt cephesinin arka tarafından kayaya oyulmuş dikey kuyular barındıran bu anıtlarda suyun kehanet için, yani doğrudan kültürel faaliyetler amacıyla kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Hititler’den Hellen’lere değin pek çok kültürde kehanet öncesinde hem kâhinin hem de kehanete başvuran tapınıcıların öncelikle su ile temizlenmesi gerektiğine dair bilgiler de bu görüşün temeli olarak sunulmaktadır³⁶. Farklı bir görüş ise bu kuyuların Roma kültüründen bilinen “taurobolium³⁷” ya da “kriobolium³⁸” ritüellerinin öncülü bir kan sunusu (haemobolium) için kullanılmış olabileceğini savunmaktadır³⁹.

Sunak Kayası özelinde kaya kült alanının su ile ilişkisine bakıldığında, söz konusu alanın doğu yamacının hemen bitişiğinde yer alan Kaya Rezervuarı özellikle dikkat çekmektedir. 6 m x 6,85 m ölçülerindeki Kaya Rezervuarı, 7,40 m derinliğe sahiptir. Ana kayanın oyulmasıyla açılan bu rezervuarın çevresinde tespit edilen duvar kalıntıları ve çok sayıdaki kerpiç dolayısıyla kullanım gördüğü dönemde üstünün örtülü olduğu düşünülmektedir⁴⁰. Alanda yürütülen çalışmalar sonucunda Kaya Rezervuarı’nın bir su sarnıcı ya da tahıl depolamak üzere oluşturulmuş bir silo/kaya

³⁴ Berndt-Ersöz, 2006, s.147.

³⁵ Phryg Kuyu Anıtları: Deliktaş Anıtı (Kütahya), Maltaş Anıtı (Afyonkarahisar), Bahşeyiş Anıtı (Eskişehir), Fındık Anıtı (Kütahya), Değirmen Anıtı (Afyonkarahisar). (Bkz. Vecihi Özkaya, “The Shaft Monuments and The Taurobolium Among The Phrygians”, *Anatolian Studies*, 47, 1997, s.89.)

³⁶ Berndt-Ersöz, 2006, s.147-148.

³⁷ Tapınıcı, zemine açılmış bir çukurun içerisinde indikten sonra çukurun ağzı ahşap bir ızgara ile kapatılır. Ardından bu ızgara üzerinde Magna Mater için boğa kurbanı gerçekleştirilir ve boğanın kanı çukurdaki tapınıcının üzerine akar. Böylece arınma sağlanır. (Özkaya, 1997, s.97.)

³⁸ Taurobolium ile aynı aşamalar izlenir. Fakat bu defa boğa yerine Attis onuruna bir koç kurban edilir. (A.y.)

³⁹ Alfred Körte, “Kleinasiatische Studien III. Die phrygischen Felsdenkmaler”, *Mitteilungen des Kaiserlich-Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 23, Atina, Barth&von Hirst, 1898, s.97-109.; Fahri Işık, “Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağı Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 28, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1989, s.21.; Özkaya, 1997, s.95.

⁴⁰ Bulut, 2022, s.78.

ambarı olabileceği ileri sürülmüştür⁴¹. Fakat bu gibi gündelik ihtiyaçların yanı sıra rezervuarın Sunak Kayası'na konumu göz önünde bulundurularak kültürel işlevi de göz önünde bulundurulmaktadır⁴². Phryg kuyu anıtları, fasadlı anıtlar olmaları dolayısıyla Sunak Kayası'ndan uzak bir görünümde olsalar da ana tanrıça ritüellerinde kuyuların herhangi bir kültürel işlevde kullanılıyor olduklarını kanıtlamaları bakımından önemli birer örnek oluşturmaktadır. Böylece Sunak Kayası'nın bitişiğindeki Kaya Rezervuarı'nın da ritüellerde kullanılan bir kuyu olma ihtimali güçlenmektedir⁴³. Ayrıca söz konusu rezervuar, kuyuların kan ile arınma ritüeli için kullanılmış oldukları görüşüne de uygun bir tablo ortaya koymaktadır. Nitekim taurobolium ve kriobolium ritüelleri MÖ 2. yy'da Anadolu'da bilinmektedir ve en erken kanıtlardan birini de Pergamon'a ait MÖ 135'e tarihlendirilen yazıt oluşturmaktadır⁴⁴. Dolayısıyla taurobolium ritüellerinin kronolojisi ile Kurul Kalesi'nin aktif olduğu dönemler arasında herhangi bir uyumsuzluk bulunmamaktadır. Kaya Rezervuarı'nın genişliği, derinliği ve bir kapak yerleştirmeye uygun duvarları da bu tür bir ritüele uygun görünmektedir. Sunak Kayası'ndakine benzer kaya rezervuarları Phokaia'daki Değirmenli Tepe kaya kült alanında da tespit edilmiş ve araştırmacılar tarafından "kuyu" olarak isimlendirilmiştir⁴⁵.

Phrygia'dan bilinen kaya anıtlarının bir kısmında insan topluluklarının bir araya gelerek ritüeller gerçekleştireceği alan bulunmazken⁴⁶, Sunak Kayası'nın geniş zemin kısmının birden fazla tapınıcının toplanmasına uygun olduğu görülmektedir. Nitekim yamaçlardaki nişler, kaya çanakları, kanallar ve ocak burada çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiğini doğrulamaktadır. Sunak Kayası'nın kuzey yamacında dağınık halde görülen dörtgen nişler, yüksek olasılıkla adak eşyalarının yerleştirilmesine yardımcı elemanlar olarak kullanılmıştır. Nişlerin arasında dağınık halde görülen basamaklar ise düzenli bir sıra takip etmemeleri sebebiyle merdiven görünümünden uzaklaşmaktadır. Kayanın işlenmesi sırasında üst seviyelere erişebilmek için uygun bir platform yaratmak maksadıyla bu basamaklardan faydalanılmış olma ihtimali daha

⁴¹ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.78.

⁴² Bulut, 2022, s.80.

⁴³ Şenyurt, Durugönül, 2018, s.312.

⁴⁴ Yazıt için bkz.: Robert Duthoy, **The Taurobolium: Its Evolution and Terminology**, Leiden, E. J. Brill, 1969, s.6/no.2.; Özkaya, 1997, s.97.

⁴⁵ Erdoğan, 2003, Res.184.

⁴⁶ Berndt-Ersöz, 2006, s.157.

uygun görünmektedir. Yamacın bitimindeki düzlenmiş platform ise gerek kayanın şekillendirilmesi için gerekse de adak eşyalarının nişlere yerleştirilmesi için düz bir zemin sunmaktadır⁴⁷.

Sunak Kayası'nın doğusunda yer alan merdiven basamaklarının ne tür bir ritüelde kullanıldığı konusunda kesin bir görüş ortaya koymak mümkün değildir. Phryg kaya anıtlarından itibaren görülen bu merdiven sunaklar, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Fakat genel görüş, basamakların üst kısmının tanrıçaya ayrılmış bir tahtı sembolize ettiği ve buranın tapınıcılar tarafından kullanılmadığı yönündedir⁴⁸. Sunak Kayası'nda ise merdivenlerden sonra ulaşılan zirve kısmının kaçak kazılar sebebiyle tahrip olması dolayısıyla buranın orijinal biçimi bilinmemektedir⁴⁹.

Kayalığın zirvesinden başlayarak güney yamacın sonundaki kaideye uzanan kanal oluklarının ve bu olukların iki yanında -ayrıca ocağın yanında ve zeminde- yer alan kaya çanaklarının libasyon ritüelleri için kullanıldıkları düşünülmektedir. Sunak Kayası ile ilgili daha önceki çalışmalarda da bir kurban ritüeli gerçekleştirildiği ve kurban kanının kanal olukları aracılığıyla kaideye yönlendirildiği görüşü ileri sürülmüştür⁵⁰. Kaya çanaklarının libasyon ile ilişkili olduğu da yine hemfikir olunan düşüncelerden biridir⁵¹. Kanal oluklarının sonunda yer alan kaidenin işlevi hakkında ise birden çok fikir yürütmek mümkündür. Daha önceki çalışmalarda sunulan görüşler, bu kabartmanın ahşap ya da taş bir heykel için kaide görevi üstlenmiş olabileceği yönündedir⁵². Bununla birlikte, kabartma kısmın ve oyularak oluşturulan çerçevesinin düzensizliği göz önünde bulundurulduğunda tamamlanamamış bir libasyon teknesi olması ihtimal dahilindedir. Ayrıca tıpkı Phryg anıtlarından bilinen yarım daire biçimli kabartmalar gibi bu kaya kabartması da tanrısal varlığın doğrudan kendisini simgeleyen ve libasyon sıvısıyla meshedilen kutsal bir unsur olarak ritüellerdeki yerini almış olabilir⁵³.

⁴⁷ Bulut, 2022, s.68.

⁴⁸ A.e., s.176.

⁴⁹ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.; Bulut, 2022, s.68.

⁵⁰ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.69.

⁵¹ Bulut, 2022, s.70.

⁵² Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.69.

⁵³ Phryg yarım daire biçimli kabartmaları için bkz.: Berndt-Ersöz, 2006, s.61-62.

Sunak Kayası'nda dikkate değer bir diğer unsur, güneydoğu yönünde zeminde tespit edilen ocaktır⁵⁴. Ana tanrıçaya adanmış kaya anıtlarında ya da sunaklarında bir ocak bulunması alışlagelen bir durum değildir. Fakat tanrıların/tanrıçaların onuruna gerçekleştirilen kurban ritüellerinde hayvanın belirli bölümlerini yakma eyleminin önemli bir aşama olduğu bilinmektedir⁵⁵. Sunak Kayası'nın yakınındaki ocak da böyle bir ritüel için kullanılmış olabilir fakat içerisinde hiç kemik kalıntısı bulunmamış olması bu düşüncenin kesinleştirilmesine engel olmaktadır. Bu durumda söz konusu ocağın ateş sunusu için kullanılmış olma ihtimali akla gelmektedir. Akhaimenid kökenli bir hanedan olan Mithradates Hanedanlığı'nda Zeus'in Ahura Mazda ile özdeşleştirildiği ve zerdüşt geleneği sebebiyle tanrı adına ateş sunuları yapıldığı bilinmektedir⁵⁶. Bu sunu için yüksek bir tepeye toplanan odun yığınlarının yakıldığı anlatılmaktadır⁵⁷. Dolayısıyla Sunak Kayası'ndaki ocağın konumu, Zeus onuruna bir ateş sunusu gerçekleştirmeye uygun görünmektedir. Bununla birlikte, ana tanrıçaya adanmış bir alanda Zeus'e sunu yapılmasında da herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Pontos Bölgesi'nin bazı kentlerinde tanrıya ekinlerin koruyucusu, bereket tanrısı niteliğini yansıtan "Epikarpios" sıfatıyla tapındığı ve bu yönüyle ana tanrıçayla ortak bir külte sahip olduğu aktarılmaktadır⁵⁸. Fakat elbette ki Sunak Kayası'nın yakınındaki ocağın Zeus'e sunu yapmak için kullanıldığını kanıtlayacak da herhangi bir veri bulunmamaktadır. Sonuç olarak bu ocağın kurban ritüeli ya da ateş sunusu ile ilgili olması gerektiği düşünülmektedir.

Sunak Kayası hakkında genel bir toparlama yapmak gerekirse; eldeki veriler ışığında bu alanın ana tanrıça kültüne hizmet eden bir merdiven sunak olduğu düşünülmektedir. Kayanın mevcut konumu ve görüş alanındaki kayalık bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Birden çok tapıncının bir araya gelerek ritüeller gerçekleştirmesine uygun zemin özellikleri buranın kültüel faaliyetlerde kullanıldığı

⁵⁴ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.69-70.

⁵⁵ Kurban törenlerinde (thysia/θύσια) hayvanın uyluk kemiğinin (meria/μερία) karından çıkarılan yağa sarılarak sunakta yakıldığı ve böylece çıkan duman sayesinde kokunun tanrılara/tanrıçalara ulaştığına inanıldığı bilinmektedir. Ayrıca sakrum kemiği ve kuyruk kısmının da aynı şekilde yakıldığı ve yanmanın etkisiyle kıvrılan kuyruğun tanrıların/tanrıçaların memnuniyeti olarak yorumlandığı da anlatılmaktadır. Bkz.: Gunnell Ekroth, "Animal Sacrifices in Antiquity", **The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life**, ed. Gordon Lindsay Campbell, Oxford, Oxford University Press, 2014, s.326.

⁵⁶ Saprykin, 2009b, s.255.

⁵⁷ Saprykin, a.y.

⁵⁸ A.e., s.254.

konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Tapınıcılar, Sunak Kayası'nda ritüellerini gerçekleştirirken yüksek olasılıkla dörtgen nişlere adak malzemelerini bırakmış; kayalığın üzerindeki kanal oluklarından ve kaya çanaklarından libasyonlarını gerçekleştirmiş olmalıdır. Sunak Kayası'nın doğusundaki Kaya Rezervuarı'nın fonksiyonu ise tartışmalıdır. Bir su sarnıcı ya da tahıl ambarı olduğu ileri sürülen rezervuarın kültürel faaliyetlerde kullanılan bir kuyu ya da taurabolium/kriobolium çukuru olma ihtimali de bulunmaktadır. Tüm bunlara ek olarak alandaki ocağın, bir kurban ritüeli ya da ateş sunusuna işaret etmesi olasıdır. Buna bağlı olarak Sunak Kayası'nda birden çok tanrısal varlık onuruna ritüeller gerçekleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Sunak Kayası'nda 2010 yılında yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında çok sayıda çatı kiremidi, yirmi üç adet sikke, üç adet ok ucu, bir adet sapan tanesi, bir adet pişmiş toprak kandil, iki adet altın çelenk yaprağı, kalıp yapımı kâse parçaları ve amphora kaidesi ele geçmiştir⁵⁹.

Sunak Kayası'ndaki çatı kiremidi buluntuları daha önce de bahsi geçtiği üzere alanın bir kısmının çatı ile örtülü olduğu şeklinde yorumlanmıştır⁶⁰. Fakat bir kalypter çatı kiremidi zeminde yer alan ocak üzerinde tüm halde ortaya çıkarılmıştır ve bu kiremidin ocağı kapatmak üzere bilinçli şekilde yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir⁶¹. Nitekim Sunak Kayası buluntuları arasında yer alan iki yaprak biçimli altın öge de bu ocak içerisinde in-situ halde bulunmuştur⁶². Yüksek olasılıkla bir çelenge ait olduğu düşünülen⁶³ bu altın yaprakların ocak ile ilişkisi ise anlaşılamamıştır. Fakat benzer şekilde Priene'deki Ana Tanrıça Kutsal Alanı'nda yer alan kül kalıntılarının tespit edildiği kurban çukurunda da bir altın yaprağın bulunmuş olması dikkat çekicidir⁶⁴.

Sunak Kayası'ndaki bir diğer buluntu grubunu oluşturan ok uçlarının ve sapan tanesinin adak malzemesi olabileceği ileri sürülmüş fakat bu buluntular hakkında kesin

⁵⁹ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228-229.; Akgönül, 2018, s.65-66.; Yorulmaz, 2019, s. 27.; Zoroğlu, 2021, s.93. Bulut, 2022, s.68-72.

⁶⁰ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, s.69.

⁶¹ Bulut, 2022, **a.y.**

⁶² Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Bulut, 2022, **a.y.**

⁶³ Bulut, 2022, **a.y.**

⁶⁴ Göknur Çetinkaya, “**Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Priene'deki Kültler**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s.62.

bir görüş ortaya koyulmamıştır⁶⁵. Silah depolama ya da olası bir çatışma için uygun bir alanı mevcut olmayan Sunak Kayası'ndaki bu silahların adak malzemesi olması en uygun fikir gibi görünmektedir. Şayet antik dönemde zafer dileğinde bulunan askerlerin kurban törenlerinin ardından silahlarını kurbandan çıkan kana buladıkları bilinmektedir⁶⁶. Dolayısıyla Sunak Kayası'nda ele geçen silahların burada gerçekleştirilen kurban töreni ya da kan sunusu sırasında böyle bir ritüel için kullanılmış oldukları da varsayılabilir.

Sunak Kayası pişmiş toprak buluntuları, burada gerçekleştirilen ritüellere dair ip ucu sunan bir diğer buluntu grubunu oluşturmaktadır. Kuzey yamaçta bulunmuş olan kandil, gece düzenlenen kültürel faaliyetlerle ilişkilendirilebilmektedir. Fakat sadece bir adet kandil bulunmuş olması bu düşünceye şüpheci yaklaşmayı gerektirmektedir. Pişmiş toprak buluntuların ağırlıklı olarak kalıp yapımı kaseler olması⁶⁷ ise bu objelerin libasyon için kullanılmış olduklarını düşündürmektedir.

Sunak Kayası'nda ele geçen sikkeler ise söz konusu kaya sunağının tarihlendirilmesi konusunda en önemli buluntulardır. Yirmi üç adeti Sunak Kayası alanında, üç adeti Kaya Rezervuarı içerisinde bulunmuş olan sikkeler ağırlıklı olarak VI. Mithradates Dönemi'ne tarihlenmektedir⁶⁸. Bunların arasında II. Prusias Dönemi'ne (MÖ 185-149) ait olduğu anlaşılan iki sikke ise Sunak Kayası'nın alt tarihini MÖ 2. yy'ın başına çekmektedir⁶⁹. Böylece söz konusu kaya tapınım alanının Kurul Kalesi'nin inşasından önce kullanımda olduğunu söylemek mümkün hale gelmektedir.

3.1.2. Taş Yığma/Kaya Kült Alanı

Kurul Kalesi'nde ana kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulmuş bir diğer kaya kült alanı 2017 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında tespit edilmiştir⁷⁰. Öncelikle Kuzey Teras'tan İç Kale'ye geçişi sağlayan merdivenlerin doğusunda, Kuzey Teras zemininden yamaca yaslanarak ortalama 5 m yüksekliğe ulaşan bir taş yığma ortaya çıkarılmıştır (Lev.18/Res.58). Güneydoğu-kuzeybatı uzantılı olduğu görülen bu eğimli

⁶⁵ Zoroğlu, 2021, s.93.

⁶⁶ Ekroth, 2014, s.327.

⁶⁷ Yorulmaz, 2019, s.27.

⁶⁸ Akgönül, 2018, s.65.

⁶⁹ Şenyurt, Akçay, 2016, s.229.; Akgönül, 2018, a.y.

⁷⁰ Şenyurt, v.d., 2019, s.697.; Bulut, 2022, s.135.

taş yığma, irili ufaklı kayaların düzenli bir sıra takip etmeksizin üst üste dizilmesiyle oluşturulmuştur. Yığmayı sınırlayan yan hatlardaki kayaların ise daha büyük boyutlu olduğu ve dağılmayı önlemek adına düzgün bir sıra ile yerleştirildiği anlaşılmıştır⁷¹.

Çalışmalar, taş yığmanın fonksiyonunu anlayabilmek adına söz konusu alanın uygun şekilde belgelenmesinin ardından kaya parçalarının dikkatli bir şekilde kaldırılmasıyla devam etmiştir. Bu esnada pek çok küçük buluntu ile karşılaşmıştır⁷². Binlerce sayıdaki kaya parçasının tamamen kaldırılması sonucunda Sunak Kayası'na benzer bir kaya kült alanı ortaya çıkmıştır (Lev.19/Res.59)⁷³. Bu kült alanını oluşturan ana kaya, güneyden kuzeye doğru eğimli bir profile sahiptir. Ana kayanın üzerinde taşçı aletleri yardımıyla açılmış ve düzensiz kenarlara sahip oyuklar dikkat çekmektedir. Söz konusu oyuklar, düzgün bir sıra takip etmezken; Dionysos Sunağı'na ait duvarın yanına denk düşen kısımdaki basamak benzeri oyuntular yukarıdan aşağı doğru tek sıra olacak şekilde oluşturulmuştur. Fakat bu basamaklar da düzensiz biçimli ve birbirinden farklı boyutlardadır⁷⁴.

Ana kaya üzerindeki bahsi geçen oyuklar üzerine yapılan değerlendirmeler sonucunda bu unsurların mimari bir fonksiyonu olmadığına kanaat getirilmiştir⁷⁵. Taş yığmanın kaldırılması sırasında elde edilen buluntular da göz önünde bulundurularak; ana kayanın bir kült alanı ve basamaklar ile oyukların adak eşyası bırakmak üzere oluşturulmuş niş benzeri unsurlar olduğu yönünde değerlendirme yapılmıştır⁷⁶. Bu doğrultuda alan, "Kaya Kült Alanı" olarak isimlendirilmiştir⁷⁷.

Kybele Heykeli'nin bulunduğu Anıtsal Kapı'dan kaleye giriş yapıldığında tam karşıda görülen Kaya Kült Alanı, Dionysos Sunağı'nın da bitişiğinde konumlanmaktadır. Bu yönüyle Dionysos ve Kybele'ye ait ortak bir kutsal alanın merkezinde yer aldığını söylemek mümkündür. Fakat alanın hangi tanrısal varlığa adanmış olduğuna dair kesin bir görüş ortaya koymayı mümkün kılacak herhangi bir buluntu mevcut değildir. Bununla birlikte, ana tanrıça kültünde kayalık alanların güçlü konumu göz önünde bulundurularak Kaya Kült Alanı, "Kybele ile İlişkili Kült

⁷¹ Şenyurt v.d., 2019, **a.y.**, Bulut, 2022, **a.y.**

⁷² Şenyurt v.d., 2019, **a.y.**, Bulut, 2022, s.135-136.

⁷³ Şenyurt v.d., 2019, **a.y.**, Bulut, 2022, s.136.

⁷⁴ Şenyurt v.d., 2019, **a.y.**, Bulut, 2022, **a.y.**

⁷⁵ Bulut, 2022, s.136.

⁷⁶ Bulut, 2022, **a.y.**

⁷⁷ **A.e.**, s.135.

Mekânları” başlığı altında incelenmiştir. Fakat elbette ki hem Dionysos hem de Kybele için adak eşyası bırakılan ortak bir kült alanı olma ihtimali de bulunmaktadır.

Kurul Kalesi’nde kültürel faaliyetlerin kalenin kullanım süresi boyunca devam etmiş olmasına rağmen, Kaya Kült Alanı’nın belirli bir süre kullanıldıktan sonra kapatılmış olması dikkat çekicidir⁷⁸. Bu durumun sebebine dair kesin bir görüş sunmak mümkün olmasa da çeşitli değerlendirmeler yapılabilmektedir. İki evreli mimariye sahip Kurul Kalesi’nde ikinci evrede yeni bir düzenleme yapıldığında tapınım alanları da yeni mimariye uyumlanmış olabilir. Ayrıca Kurul Kalesi’nde bir savaş tahribatının ihtimal dahilinde olduğu düşünüldüğünde, Atina’da MÖ 479 yılında Pers ve Hellen halkları arasında gerçekleşen Plataia Savaşı’na dair Hellenler’in ettiği yemin akla gelmektedir. Plataia Yemini’nde,

“...barbarların yakıp yerle bir ettiği mabetlerden tek bir tanesini dahi yeniden inşa etmeyeceğim; onların kutsala saygısızlığını gelecek nesillere göstermek için birer anıt olarak kalmalarına izin vereceğim.”⁷⁹

sözlerine yer verilmiştir. Kurul Kalesi halkı, belki de benzer bir sebeple tahrip olan kutsal alanlarını kullanıma kapatmış fakat binlerce kaya parçasının sunduğu anıtsal görünümle hafızalarda kalmasına izin vermiştir.

Kaya Kült Alanı’nda taş yığmanın kaldırılması sırasında daha önce de bahsi geçtiği üzere pek çok buluntu ele geçmiştir. Bunlar arasında hayvan kemikleri⁸⁰; çok sayıda unguentarium, amphora, kâse vb. gibi sıvı depolama, boşaltma ve tüketmede kullanılan pişmiş toprak kap formlarına ait parçalar ve kandiller⁸¹; altın yaprak parçaları, bronz iğneler, demir çiviler ve gümüş bilezik gibi metal buluntular ve boncuklar⁸²; 13 ok ucu, 3 sapan tanesi ve 2 adet gülle olmak üzere farklı tipte silahlar⁸³ ve 77 adet sikke⁸⁴ sayılmaktadır.

Ritüel ve adak eşyası olarak kullanıma uygun olan tüm bu materyaller şimdiye dek gerçekleştirilen çalışmalarda Kaya Kült Alanı’nın kapatılması sırasında son kez sunulan adak eşyaları olarak yorumlanmıştır⁸⁵. Fakat şayet söz konusu alan ani bir

⁷⁸ Bulut, 2022, s.137.

⁷⁹ Lycurg.**Leoc.**LXXX.

⁸⁰ Şenyurt v.d., 2019, s.697.

⁸¹ Yorulmaz, 2019, s.41.

⁸² Bulut, 2022, s.136.

⁸³ Zoroğlu, 2021, s.101.

⁸⁴ Akgönül, 2018, s.78.

⁸⁵ Bulut, 2022, s.137.

tahribat sonrası hızla kapatıldıysa, buradaki buluntuların daha önce gerçekleştirilen ritüellere ve sunulan adaklara ait olma ihtimali de bulunmaktadır. Nitekim Kurul Kalesi'nin son dönemine kadar aktif şekilde kullanıldığı anlaşılan Dionysos Sunağı'nda in-situ halde açığa çıkarılmış olan Çocuk Dionysos Heykelciği'ne ait ayak parçası da bu alanda ele geçmiştir⁸⁶. Kaya Kült Alanı'nın tarihine dair en net veriyi ise elbette ki sikkeler sunmaktadır. Buna göre alanda bulunan en erken tarihli sikke II. Prusias Dönemi'ne (MÖ 185-149) aittir⁸⁷ ve bu da tıpkı Sunak Kayası gibi Kaya Kült Alanı'nın da erken dönemlerden itibaren kullanıldığını göstermektedir. Yine aynı alanda bulunmuş olan I. Ariobarzanes Dönemi'ne ait gümüş drahmi MÖ 74 yılına tarihlenmekte ve kült alanının bu döneme dek kullanılmış olması gerektiğine işaret etmektedir⁸⁸.

3.1.3. Anıtsal Kapı/Kybele Kapısı

Ana tanrıça kültünün Kurul Kalesi ve belki de çevresinde ikamet eden kişiler için ne denli büyük bir öneme sahip olduğunun birincil kanıtını şüphesiz ki tanrıçanın heykelini içerisinde barındıran Anıtsal Kapı yapısı oluşturmaktadır (Lev.19/Res.60). Kuzey Teras Batı Mekân 8 (KTBM-8) olarak da anılan bu kapı yapısına dair ilk izlerle 2016 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında karşılaşmıştır ve 2017 yılı çalışmalarının nihayetinde tüm plan açığa çıkmıştır⁸⁹.

Döneminde Kurul Kalesi'nin ana giriş kapısı olarak kullanıldığı düşünülen Anıtsal Kapı yapısı⁹⁰, nispeten dar planlı bir ön giriş/kapı alanı ve ardından dörtgen planlı bir mekândan (KTBM-8) oluşmaktadır. Söz konusu kapı alanı, batı yönde konumlanmaktadır (Lev.20/Res.61). Kaleye giriş yapan kişi, ilk kapının ardından bosajlı kumtaşı bloklardan örülmüş gösterişli duvarlara sahip kapı alanı ile karşılaşmaktadır⁹¹. Kapı alanının KTBM-8'e bağlandığı hizadaki duvarda görülen mil yuvası, ilk kapının ardından KTBM-8'e varmak için bir kapının daha geçilmesi gerektiğini göstermektedir⁹².

⁸⁶ Şenyurt v.d., 2019, s.697.

⁸⁷ Akgönül, 2018, s.78.

⁸⁸ Akgönül, a.y.

⁸⁹ Şenyurt v.d., 2017, s.139.; Şenyurt v.d., 2019, s.693-694.

⁹⁰ Şenyurt, Akçay, 2017, s.188.; Şenyurt, Durgönül, 2018, s.308.; Bulut, 2022, s.163.

⁹¹ Şenyurt v.d., 2017, s.139.; Şenyurt, Akçay, 2017, a.y.; Bulut, 2022, a.y.

⁹² Bulut, 2022, s.165.

KTBM-8'e giriş yapıldığında en dikkat çekici detay elbette ki güney duvarda konumlanan niş içerisindeki Kybele heykelidir⁹³. Daha önce de bahsedildiği üzere 0,95 m genişliğe ve 0,90 m derinliğe sahip nişin iki yan kenarına pilaster temsili plastik öğelerin kenetler aracılığıyla bağlandığı tespit edilmiştir. Hem bu öğeler hem de Kybele Heykeli nişin içerisinde in-situ halde açığa çıkarılmıştır. Bununla birlikte, nişin oluşturulduğu KTBM-8 güney duvarda düzgün kenarlı taş blokların harç kullanmadan birleştirilmesiyle oluşturulmuş ve kalenin geri kalanından tamamen farklı bir duvar örgü sistemi gözlemlenmektedir (Lev.20/Res.62). Fakat bu durumun güney duvarın sadece doğu kısmında mevcut olduğunu ve batı kısmında çok daha özensiz bir duvar örgüsünün bulunduğunu belirtmek gerekmektedir⁹⁴. Ayrıca Kybele nişinin önünde, zeminde, iki kumtaşı bloğun duvara ve birbirine bitişik nizamda yerleştirilerek bir basamak oluşturulduğu görülmektedir.

KTBM-8 kuzey duvara bakıldığında bu defa yer yer gözlemlenebilen sıva kalıntısı dikkat çekmektedir. Bu sıva kalıntıları incelendiğinde birkaç kat oldukları, dolayısıyla buradaki sıvanın farklı dönemlerde yenilendiği anlaşılmıştır. Bu da KTBM-8'in öneminin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır⁹⁵. Bununla birlikte kuzey duvarın üzerinde yükseldiği ana kaya da mekân içerisindeki önemli detaylardan biridir. Nitekim bu kayaya, taşçı aletleriyle şekillendirilerek iki basamaklı bir görünüm kazandırıldığı görülmektedir⁹⁶.

KTBM-8'in sıkıştırılmış toprak zemininde etrafı ufak kaya parçaları ile sınırlandırılmış bir kanal ve yine taşlarla sınırlandırılmış -olasılıkla mekânın çatısını taşıyan dikmeye ait⁹⁷- yuvarlak biçimli bir oyuk bulunmaktadır. Söz konusu kanal, doğu yöndeki kaleye girişi sağlayan dört basamaklı merdivenin altından geçerek Kuzey Teras'taki avlu boyunca devam etmektedir⁹⁸.

Çift kapılı bir ön oda (kapı alanı) ve hemen ardından karşılaşılan kutsal bir mekân (KTBM-8) ile Anıtsal Kapı yapısının planı, Hellen mimarisinden bilinen

⁹³ Şenyurt v.d., 2017, s.140.; Şenyurt, Akçay, 2017, s.188-190.; Şenyurt, Durugönül, 2018, **b.a.**; Bulut, 2022, s.166.

⁹⁴ Bulut, 2022, s.164.

⁹⁵ Şenyurt v.d., 2017, s.140.; Bulut, 2022, s.163.

⁹⁶ Bulut, 2022, s.164.

⁹⁷ Şenyurt, v.d., 2019, s.698.; Bulut, 2022, s.165.

⁹⁸ Şenyurt v.d., 2019, s.693.; Bulut, 2022, s.165.

megaronları anımsatmaktadır. Elbette ki bu yapıyı tipik bir megarondan ayıran pek çok özelliği bulunmaktadır. Fakat kutsal bir yapı olduğu göz önünde bulundurulduğunda planlaması ve inşası sırasında megaron mimarisinden etkilenilmiş olabileceğini ileri sürmek mümkün görünmektedir. Ayrıca yapının inşasında kullanılan özenli taş bloklar ve yenilenen sıva, buraya verilen önemi bir kez daha vurgulamaktadır⁹⁹. Ancak söz konusu blokların tüm mimaride bulunmaması ve zemindeki su kanalının doğudaki merdivene ulaşımı zorlaştırması, burada farklı mimari evreler olduğunu da göstermektedir¹⁰⁰. Buna göre Anıtsal Kapı yapısına batıdan giriş yapan birinin zemine adım atması gereken yerde su kanalı bulunmaktadır. Benzer şekilde doğudaki merdivene çıkabilmek için ya su kanalının içerisine basılmalı ya da büyük bir adımla su kanalının üzerinden atlanarak merdivene çıkılmalıdır ki bu durum teknik bir hatayı yansıtmaktadır. Kanalin üzerinin kapatıldığına dair herhangi bir verinin bulunmamış olması da bu teknik bozukluğu giderecek bir çözümün üretilmediğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda akla iki fikir gelmektedir: Birinci fikre göre burası ilk evrede kalenin geri kalan mimarisine uyumlu bir giriş kapısı iken, ikinci mimari evrede giriş iptal edilerek kutsal alana dönüştürülmüştür. Farklı türdeki duvar örgülerinin bir arada görülmesinden de anlaşılabileceği üzere bu dönüşüm mümkün olduğunca hızlı gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla yeniden inşa sırasında halihazırda fonksiyonelliğini sürdüren kanal iptal edilmemiş ve merdivene olan hatalı konumunun çok da üzerinde durulmamış olma ihtimali bulunmaktadır. İkinci ihtimalde ise bu alan bir kutsal kapı niteliğindedir ve hem Anıtsal Kapı yapısının kutsal odasına (KTBM-8) hem de kale içerisindeki diğer kutsal alanlara ayak basmadan evvel kişilerin bu kanaldaki su ile bir tür temizlik/arınma (κάθαρσις/katharsis) ritüeli gerçekleştirmesi beklenmiştir¹⁰¹. Fakat bu yorumlar tamamen spekülatif olup herhangi bir kanıtı bulunmamaktadır.

⁹⁹ Şenyurt v.d., 2017, s.140.; Bulut, 2022, s.163.

¹⁰⁰ Şenyurt, Durugönül, 2018, s.308.

¹⁰¹ Hellen halkları arasında bazı durumların kişide ruhani bir kirliliğe (μᾱσμα/miasma) yol açtığına inanılmaktadır. Bu kirlilikten arınmadan kutsal alanlara girmek önemli bir suç olarak görülmekte ve böyle bir eylemin kişiye bir felaket olarak geri döneceği düşünülmektedir. Arınma ritüelleri sırasında en çok kullanılan madde ise sudur. Deniz, nehir ya da yağmur suyunun tercih edildiği ritüeller, tüm bedeninin temizlendiği arınma banyoları; el, ayak ve kulak gibi belirli uzuvların yıkanması; suya batırılmış defne ya da zeytin yaprağıyla kişinin ya da kurbanın üzerine su serpilmesi gibi eylemlerden oluşabilmektedir. Bkz.: Robert Parker, **Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion**, Oxford, Clarendon Press, 1983, b.a.

KTBM-8 dahilinde kültürel açıdan değerlendirilebilecek diğer unsurlar, Kybele nişinin hemen önündeki kumtaşı basamak ve kuzey duvara temel oluşturan işlenmiş ana kayadır. Nişin önündeki basamak için akla gelen ilk düşünce doğrudan adak eşyalarının bırakılması maksadıyla oluşturulmuş bir platform olma ihtimalidir¹⁰². Bunun yanı sıra heykelin bulunduğu nişe adakları yerleştirmek ya da heykelin yıkanması¹⁰³ gibi işlemler sırasında kolay erişim sağlamak amacıyla da kullanılmış olabilir. Kuzey duvarın altındaki ana kayanın ise bilinçli bir şekilde iki basamak halinde düzlendiği görülmektedir. Burası açıkça ritüeller sırasında tapınıcıların yüzleri kült heykeline bakacak şekilde oturmaları için oluşturmuş seki niteliği taşımaktadır¹⁰⁴.

Ana tanrıça kültüne adanmış bir mekân olduğu tüm verilerle kanıtlanabilen Anıtsal Kapı yapısının Kurul Kalesi mimarisi içerisindeki konumu da bu kültürle uyumlu özelliktedir. Kurul Kalesi'ni çevreleyen savunma duvarının batı hattı hizasında konumlanan söz konusu yapı, aynı zamanda kalede şimdiye dek tespit edilen tek giriş kapısıdır. Dolayısıyla buranın ana tanrıça kültüne adanarak tanrıçanın “surların ve şehirlerin koruyucusu” sıfatına sığınmış olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir¹⁰⁵. Nitekim Phryg coğrafyasındaki çeşitli kaya anıtlarının da bu amaçla kent surlarına ya da kapılarına yakın konumlandırıldığı bilinmektedir¹⁰⁶. Bu gelenek, Hellen toplumlarında da devam etmiş; tapınım alanlarının surların ya da kapıların yakınında konumlandırılmasının yanı sıra tanrıça bu sıfatına ithafen pek çok betiminde surlu tacıyla tasvir edilmiştir. Hellen toplumlarında buna verilebilecek en güçlü örneklerden biri Pergamon kentine aittir. Söz konusu kentte ana tanrıça kültüne adanan Megalesion, bilinçli olarak kent kapısının yakınında konumlandırılmıştır. Ayrıca Pergamon'a ait heykelciklerde tanrıça başında surlu tacıyla tasvir edilmiştir¹⁰⁷. Başka bir örnek olan Priene Ana Tanrıça Kutsal Alanı, Kurul Kalesi Anıtsal Kapı'ya benzer nitelikleriyle de dikkat çekmektedir. Kentin batı kapısının güneyinde konumlanan kutsal alan, düzensiz beşgen planlı ve oldukça sade bir mimariye sahiptir. Merkezinde

¹⁰² Şenyurt v.d., 2019, s.698-699.; Bulut, 2022, s.166.

¹⁰³ Bir ritüel olarak kült heykellerinin belirli periyotlarda yıkıldığı bilinmektedir. Bkz.: Hedwig von Ehrenheim v.d., “Water at Ancient Greek Sanctuaries: Medium of Divine Presence or Commodity for Mortal Visitors?”, **Journal of Archaeology and Ancient History**, ed. Karl-Johan Lindholm, 26, Uppsala, Uppsala University Department of Archaeology and Ancient History, 2019, s.10 ve 21.

¹⁰⁴ Bulut, 2022, s.164.

¹⁰⁵ Şenyurt, Akçay, 2017, **b.a.**; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.316.; Bulut, 2022, s.162.

¹⁰⁶ Berndt-Ersöz, 2006, s.148-152.

¹⁰⁷ **A.e.**, s.152.; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.316.

bir kurban çukuru bulunan yapının güneyi ana kayaya oyulmuştur. Ayrıca Priene kutsal alanında da iki adet tahtta oturan Kybele heykeli ele geçmiştir¹⁰⁸.

Anıtsal Kapı yapısının ele geçen arkeolojik verilerin önemli bir kısmını oluşturan metal buluntular arasında çiviler, çeşitli silahlar ve ritüel malzemeleri sayılabilmektedir. Ayrıca çatı kiremidi ve çeşitli kap formlarından oluşan pişmiş toprak buluntular, kumtaşından şekillendirilmiş bir çanak ve çok sayıda sikke de söz konusu mekânın buluntuları arasında yer almaktadır¹⁰⁹. Tüm bu buluntu grupları gerek mekânın mimarisi ve kullanımında olduğu dönem gerekse de kültürel pratiklerin karakterleri konusunda önemli bilgiler sunmaktadır.

Mekânın mimarisi ile ilişkili buluntu grubunu oluşturan bol miktardaki kiremit ve çiviler, açıkça bu yapının bir çatıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır¹¹⁰. Bununla birlikte hem kapı alanında hem de KTBM-8 içerisinde ele geçmiş olan farklı tipteki silahların bir kısmı adak eşyası olarak tanımlanırken bir kısmı da kaleye düzenlenen bir saldırının kanıtları olarak yorumlanmıştır¹¹¹. Bunlar arasında 8 adet piramidal namlulu ve kovanlı ok ucu, Kybele Heykeli'nin konumlandığı naiskos içerisinde, heykel kaidesinin altında bulunmuştur. Ayrıca yine naiskos içerisinde 2 adet üç kanatlı ok ucu ve 1 adet ısıklık delikli sapan tanesi ele geçmiştir. Dolayısıyla tüm bu silah türleri, tanrıçaya sunulmuş adaklar olarak yorumlanmıştır¹¹².

KTBM-8 pişmiş toprak¹¹³ ve taş eserlerinin tamamı kült ile ilişkilendirilebilmektedir. Bunlardan ilki, Kybele Heykeli'nin yer aldığı nişin önünde, zeminde ortaya çıkarılmış olan kumtaşı çanaktır. Daha önceki çalışmalarda bu çanak, libasyon ritüellerinin gerçekleştirildiği bir obje olabileceği yönünde yorumlanmıştır¹¹⁴. Fakat arınma ritüellerinde kullanılmış olma ihtimali de yüksektir. KTBM-8'de ele geçen bir diğer kumtaşı buluntu, ortalama 15 cm yüksekliğindeki kaide parçasıdır. Yer yer yivler ve kabartma şeritlerle süslenmiş olan kaide, korunagelen kısımlarından anlaşıldığı üzere yuvarlak biçimli bir çanak taşıyor olmalıdır. Buna ek olarak, çanak kısmının ortasında yine yuvarlak biçimli ek bir

¹⁰⁸ Bernst-Ersöz, 2006, a.y.; Polat, 2019, s.163.; Çetinkaya, 2021, s.62.

¹⁰⁹ Bulut, 2022, s.165-166.

¹¹⁰ Bulut, 2022, s.165.

¹¹¹ Zoroğlu, 2021, s.99-101.

¹¹² Şenyurt v.d., 2019, s.703.; Zoroğlu, 2021, s.101.

¹¹³ Yorulmaz, 2019, s.40.

¹¹⁴ Bulut, 2022, s.166.

oyuntu dikkat çekmektedir. Tüm bu form özellikleri, kumtaşı objenin bir thymiaterion/Θυμιατήριον (buhurdanlık) olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bu objenin Kybele nişinin hemen önündeki kumtaşı basamağın üzerinde bulunmuş olması göz önünde bulundurulduğunda, “thymiaterion” görüşünün kontekste de uygun olduğu söylenebilmektedir¹¹⁵.

Anıtsal Kapı yapısında ele geçen sikkeler, iki evreli olduğu anlaşılan mekânın ve burada ortaya çıkarılan Kybele heykelinin tarihlendirilmesi konusunda dikkate değer veriler ortaya koymaktadır. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında birinci evre olarak tanımlanan tabakada bulunan 3 sikke, VI. Mithradates Dönemi sikkeleridir. Bunlardan bir tanesi MÖ 100-85 aralığına tarihlenirken, ikisi MÖ 85-65 yıllarına aittir. İkinci evre tabakada ele geçen aynı hükümdarlık dönemine ait sikkelerin ise biri MÖ 100-85’e; yedisi MÖ 85-65’e tarihlenmektedir. Bunların yanı sıra Kybele Heykeli’nin yer aldığı niş içerisinde de toplamda yedi adet sikke bulunmuştur. Tamamı VI. Mithradates Dönemi’ne ait olan sikkelerin biri heykelin kucağında, etek kıvrımının arasında, biri yanında, beşi ise heykelin kaldırılmasının ardından kaidenin altında ortaya çıkarılmıştır. Bu sikkelerin her biri MÖ 85-65 yıllarına tarihlenmektedir¹¹⁶. Buna göre Kybele Heykeli’nin bulunduğu nişe MÖ 1. yy’da yerleştirildiği ve kalenin terk edilmesine dek burada tapınım görmeye devam ettiği söylenebilmektedir¹¹⁷.

¹¹⁵ MÖ 7.yy’da Fenikeli tüccarlar aracılığıyla Hellen kültürüne aktarılan thymiaterion, Antik Dönem boyunca aktif şekilde kullanılmıştır. Symposion’lara ve aristokratların sofralarına sıkça eşlik eden bu obje, aynı zamanda önemli bir ritüel malzemesi olarak bilinmektedir. Thymiaterion’lar bir pompe’de taşınabilmekte ya da ritüelin gerçekleştirildiği mekânda uygun bir konuma yerleştirilebilmektedir. Bu tür ritüeller, temelde çeşitli ot ve baharatların yakılmasıyla ortaya çıkan hoş kokular aracılığıyla “kirli” (manevi kirlilik) havayı arındırmak ve tanrıyla/tanrıçayla etkileşime geçmek maksadı taşımaktadır. Bkz.: Carrie Elizabeth Atkins, “**More Than a Hull: Religious Ritual and Sacred Space On Board The Ancient Ship**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Teksas, A&M University, 2009, s.38-41.

¹¹⁶ Akgönül, 2018, s.77.

¹¹⁷ Şenyurt, Durugönül, 2018, s.331.

3.2. Dionysos ile İlişkili Kült Mekânları

Dionysos kültürünün geniş coğrafi yayılım alanı ve özellikle Hellenistik Dönem'deki popülerliğine karşılık, ihtişamlı tapınaklara ya da kutsal merkezlere sahip olmadığı bilinmektedir. Tanrıya adanan tapınaklar ya da kutsal alanlar, oldukça mütevazı yapısal özelliklere sahiptir¹¹⁸. Bununla birlikte, Dionysos törenlerinin düzenlendiği alanların çeşitliliği de dikkat çekicidir. Örneğin Aristophanes'in tören alayı (pompe), kurban töreni ve tiyatral performanslardan oluşan Kır Dionysia'yı konu alan oyununda bir aile törene katılırken; evin annesi törenleri evinin terasından izlemektedir¹¹⁹. Dolayısıyla burada Dionysos törenleri herhangi bir kutsal anlam taşımayan kamusal alanda gerçekleştirilmiş olmalıdır. Anthesteria törenlerine ait anlatılarda yine şehrin pek çok yerinde şenlikler düzenlendiği ve arkhon'un eşi ile Dionysos'un kutsal evliliğinin, arkhon'un evi olan Boukleion'da -yani resmi bir yapıda- gerçekleştirildiği aktarılmaktadır¹²⁰. Kent Dionysia kutlamalarında ise Dionysos'un Akademia yakınlarındaki bir tapınağa ait sunaktan alınıp tiyatronun yakınındaki kalıcı evine bırakılması konu edilmiştir¹²¹. Tüm bunların yanı sıra Dionysos kültürünün varlığı bilinen Delos'ta tanrıya adanmış bir tapınağın bulunmamasına karşılık, Dionysos törenlerinde kullanılan eşyaların muhafaza edildiği kutsal bir depo odasının tespit edilmesi de dikkat çekicidir¹²². Dionysos törenleri ile ilgili bu bilgilerin de gösterdiği üzere tanrı kimi zaman doğrudan kamusal alanlarda kimi zaman tapınak ve sunak gibi kutsal alanlarda yapılan ritüellerle anılmıştır.

Dionysos'un özel tapınımı ya da myster'leri ile ilgili anlatılarda ise tanrının esas niteliğini yansıtan doğanın ritüel alanı olarak tercih edildiği görülmektedir. Bu bağlamda dağlar, ormanlar ve vadiler orgiastik ritüellerin gerçekleştirildiği başlıca alanlar olarak bilinmektedir ve tanrının bu alanları vurgulayan epithet'leri de mevcuttur (Bkz. Tablo 1/No.12). Ayrıca "Dionysos Linaios" adından anlaşıldığı üzere bu kutsal alanlar arasında bataklıklar da bulunmaktadır. Anthesteria töreni sırasında

¹¹⁸ Larson, 2007, s. 216.

¹¹⁹ Aristoph.*Ach.*CCII, CCXLI-CCLXXIX.; Pişkin-Ayvazoğlu, 2015, s.45.

¹²⁰ Larson, 2007, s.130-131.; Pişkin-Ayvazoğlu, 2015, s.50-51.

¹²¹ Larson, 2007, s.132.

¹²² A.e., s.129.

Limnaion kutsal alanına giden kişilerin bataklığa şarap sunusu yapmaları da bunun bir göstergesidir¹²³.

Kurul Kalesi, Dionysos kültüründe kutsal kabul edilen doğaya hâkim konumuyla bu tür ritüellerin gerçekleştirilmesi için oldukça uygun bir alan sunmaktadır. Bununla birlikte, kalenin mimarisinde Dionysos kültüne ayrılmış alanların karakteri de Dionysos törenlerine ilişkin bilinen diğer örneklerle uyumlu bir tablo ortaya koymaktadır.

3.2.1. Dionysos Sunağı

2017 yılında açığa çıkarılan Kaya Kült Alanı'nın devamındaki mimarinin anlaşılması maksadıyla 2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında Kuzey Teras alanının doğu yamacına yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların ilk adımında, Kaya Kült Alanı'nın hemen doğusunda Kuzey Teras Doğu Mekân-1 (KTDM-1) olarak isimlendirilen mekâna ait mimari kalıntılara ulaşılmıştır (Lev.21/Res.63-64)¹²⁴.

Söz konusu alandaki çalışmaların nihayetinde ortaya çıkarılan mekânın üç ana bölümden oluştuğu anlaşılmıştır¹²⁵. Buna göre KTDM-1 cephesinde en alt bölümü beş basamaklı bir merdiven oluşturmaktadır. Fakat basamaklar, günümüze çökmüş halde ulaşmıştır. Merdivenlerin ardından, KTDM-1'in ikinci kademesini oluşturan yaklaşık 4,80 m x 2,40 m ölçülerinde, dikdörtgen ve geniş bir platforma ulaşılmaktadır¹²⁶. Bu platformdan hemen sonra ortalama 1 metre yüksekliğinde; 2,03 m x 1,37 m x 1,87 m x 1,37 m kenar uzunluklarına sahip bir platformun daha mevcut olduğu görülmektedir¹²⁷. Ancak KTDM-1'in üçüncü ve en yüksek noktasını oluşturan söz konusu platformun üzerine ulaşabilmek için herhangi bir basamak düzenlemesi tespit edilmemiştir. Ayrıca burada sayısı yüzü aşkın arkeolojik buluntunun ele geçmesi de dikkate alınarak, KTDM-1 ikinci platformunun bir sunak olduğuna kanaat getirilmiştir¹²⁸.

KTDM-1'de yürütülen çalışmalar esnasında platformlar üzerinde yoğun bir kül ve yanık tabakasıyla karşılaşmıştır. Aynı zamanda bu yangın tabakasında çok sayıda

¹²³ A.e., s.130-131.

¹²⁴ Şenyurt v.d., 2020, s.508-510.

¹²⁵ A.e., s.509-510.; Bulut, 2022, s.188.

¹²⁶ Bulut, 2022, s.187

¹²⁷ A.y.

¹²⁸ A.e., s.188.

çivi ve kiremit parçalarına rastlanmıştır. Dolayısıyla KTDM-1'in döneminde bir çatı ile örtülü olduğu fakat ahşap yapı malzemesinin de eşlik ettiği anlaşılan bu çatının yangınla birlikte çöktüğü görüşü öne sürülmüştür¹²⁹.

Arkeolojik kazı çalışmalarının sonlanması ardından KTDM-1'in standart bir mekân görünümünden uzak olduğu anlaşılmıştır. Tüm mimari özellikleri ve içerisinde elde edilen buluntular göz önünde bulundurulduğunda buranın Dionysos'a adanmış bir sunak olduğu sonucuna varılmıştır. Böylece ilk etapta KTDM-1 olarak kaydedilen mekânın adı, "Dionysos Sunağı" olarak revize edilmiştir¹³⁰.

Çalışmanın bir önceki bölümünde detaylıca anlatılan pişmiş toprak Çocuk Dionysos Heykelciği ve Genç Dionysos Protomu, Dionysos Sunağı'nın son platformunda in-situ halde ele geçmiştir. Sunağın adandığı tanrının belirlenmesinde baş rol olmaları bakımından ayrıcalıklı bir öneme sahip olan bu iki pişmiş toprak buluntuya ek olarak, aynı yerde yine in-situ halde ortaya çıkarılmış çoklu figürlü rhyton (Lev.14/Res.49/Kat.No.14) da dikkat çekici buluntulardan biridir.

Rhyton'un sağ tarafı yaban keçisi şeklinde biçimlendirilmiştir. Sağ profilden tasvir edilen keçi, ön ayaklarını gövdesine doğru katlayarak oturur haldedir. Başı tamamen sağa dönüktür ve başın üzerinde rhyton'un ağız kısmı yer almaktadır. Yaban keçisinin gövdesi tam orta kısımda sonlanmaktadır ve buradan itibaren rhyton'un sol kısmındaki dağ koyununun gövdesi başlamaktadır. Baş ve gövdesi yaban keçisiyle tamamen aynı duruşta tasvir edilen dağ koyunu, izleyiciye sol profilden görünmektedir. Dağ koyununun başının üzerinde rhyton'un ikinci ağız kısmı yer almaktadır. Keçi ve koyunun gövdelerinin birleştiği noktanın üzerinde çıplak bir erkek otururken, alt kısmında rhyton'un içerisindeki sıvının boşaltılmasını sağlayacak küçük yuvarlak bir akıtıcı bulunmaktadır. Cepheden tasvir edilen erkek figürü, elinde tuttuğu pandoura¹³¹'yı çalmaktadır. Kısa saçlı, yuvarlak yüz hatlarına ve doğaldan tamamen uzak yuvarlak kulaklara sahip erkek figürünü kimliklendirecek herhangi bir detay bulunmamaktadır. Ancak doğal görünümünden uzak kulak işlenişi göz önünde bulundurularak bir satyr olma ihtimali düşünülmektedir. Bununla birlikte, rhyton'un tasvir programının, MÖ 1400-1300 yıllarına tarihlendirilen ve Phaistos yakınlarındaki

¹²⁹ Şenyurt v.d., 2020, s.508.; Bulut, 2022, s.188.

¹³⁰ Bulut, 2022, s.186/dn.528.

¹³¹ Telli bir çalgı türü.

bir mezarda ele geçen mühür (Lev.14/Res.48) üzerindeki tasvir programına benzerliği dikkat çekicidir. Öyle ki iki keçi arasında bir erkek başının tasvir edildiği bu mühürdeki erkek başının saç, kulak ve yüz işlenişi dahi Kurul Kalesi rhyton'undaki erkek figürü anımsatmaktadır. Mühürdeki erkek başı, araştırmacılar tarafından bir mask olarak tanımlanmış ve bu mask, Dionysos kültüründe güçlü bir yere sahip mask'ların öncüsü olarak yorumlanmıştır¹³².

Kurul Kalesi kültürünün aydınlatılması bakımından büyük öneme sahip bu üç eserin yanı sıra Dionysos Sunağı'nda birçoğu ritüeller ile ilişkili daha pek çok buluntu ele geçmiştir. Bu alandaki pişmiş toprak eserler; amphora ve depolama kabı parçaları, unguentarium'lar¹³³, kandil ve sapan taneleridir. Metal eserler; demir, bronz ve kurşun olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Demir eserler; cirit ucu, çeşitli tiplerde ok uçları, fibula, balta ve bir kyathos'tur. Bronz eserler; yüzük, anahtar aynası ve sikkelerden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra kurşun materyalden üretilmiş sapan taneleri, külçeler ve ağırlıklarla karşılaşmıştır. Ayrıca taş malzemeden üretilmiş sapan taneleri ve cam boncuklar da Dionysos Sunağı buluntuları arasında yer almaktadır¹³⁴.

Dionysos Sunağı'nda ele geçen pişmiş toprak kap formları arasında çok sayıda unguentarium'un yer alması alanın kutsallığını vurgulayan detaylardan biridir. Kurul Kalesi'ndeki diğer örneklerle kıyasla çok daha özenli işçiliğe sahip olduğu anlaşılan bu unguentarium'ların Dionysos Sunağı'na adak malzemesi olarak bırakıldığı düşünülmektedir¹³⁵. Parçalar halinde ele geçen diğer kap formları ise yüksek olasılıkla şarap depolama kapları olarak kullanılmıştır.

Sunakta sayılarının fazlalığı sebebiyle ilgi çekici bir diğer buluntu grubu savaş araç-gereçleridir. Bu savaş araç-gereçleri; farklı tipte on beş ok ucu, materyalleri değişiklik göstermekle birlikte on adet sapan tanesi, iki pillum demiri, üç cirit ucu ve bir mızrak ucundan oluşmaktadır¹³⁶. Daha önceki çalışmalarda sunakta ele geçen tüm bu silah türleri kaleye düzenlenen bir saldırının izleri olarak yorumlanmıştır¹³⁷. Fakat

¹³² Kerényi, 2013, s.95.

¹³³ Yorulmaz, 2019, s.35.; Unguentarium'lar için bkz.: A.e., Kat. No.: 348, 351, 353, 354, 356, 357.; Ayrıca bkz.: S. Yücel Şenyurt, Leyla Yorulmaz, "Kurul Kalesi Pişmiş Toprak Unguentariumları", **Gaziantep University Journal of Social Science**, 19/3, Gaziantep, 2020, s.606-628.

¹³⁴ Şenyurt v.d., 2020, s.508 ve 510.; Bulut, 2022, s.188-189.

¹³⁵ Şenyurt, Yorulmaz, 2020, s.611.

¹³⁶ Zoroğlu, 2021, s.103.

¹³⁷ A.y.

silahların sunaklara adak olarak bırakılmasının yaygın bir gelenek olması ve kaledeki diğer tüm kutsal alanlarda silahların ele geçmiş olması, bu savaş araç-gereçlerinin en azından bir kısmının ya da tamamının adak eşyası olma ihtimalini güçlendirmektedir. Buna ek olarak, savaş-arac gereçleri kategorisinde değerlendirilen ve Dionysos Sunağı'nda ele geçmiş farklı tipteki iki baltanın¹³⁸ da ritüellerde ya da kurban törenlerinde kullanılmış olması mümkündür.

Ağırlık, fibula vb. tekstil ve dokuma ürünlerinin bir sunakta bulunması olağandışı görünse de esasında sıkça karşılaşılan durumlardan biridir. Antik dönemlerde kadınların toplumsal yaşama aktif bir şekilde katkı sağlamasına yardımcı en önemli aracın dokuma faaliyetleri olduğu dikkate alınarak bu tür adaklar çoğunlukla kadınlarla ilişkilendirilmiştir. Öyle ki kadın mezarlarında da tekstil ve dokuma araçlarının sıkça bulunduğu bilinmektedir¹³⁹. Tekstil ve dokuma araçlarının kutsal alanlara adak olarak bırakılmasının sebebi için ise araştırmacılar birbirinden farklı birden çok görüş bildirmektedir. Buna göre tanrıya dokuma aracı sunan bir kadının, işini sembolize eden bir parça sunma ya da dokuma tezgahının başında yaşanabilecek olası kazalardan korunma isteğini belirtme gayesinde olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte söz konusu araçların yetişkinlik ve evliliğe geçiş sürecini sembolize eden adaklar olabileceği görüşü de mevcuttur¹⁴⁰. Tüm bunların yanı sıra kutsal alanlarda ele geçen dokuma araçlarının tanrının/tanrıçanın ya da din görevlilerinin giysilerinin dokumasında kullanılan araçlar olma ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Nitekim Hellen kültüründe tanrının/tanrıçanın heykeline giydirilecek giysilerin dokunması bir ritüel türü olarak bilinmektedir¹⁴¹.

Boncuk ve yüzük vb. kişisel eşyaların adak olarak bırakılmasındaki amaç da esasında tekstil ve dokuma ürünleri ile benzerlik taşımaktadır. Bu tür eşyalar, özellikle adak olarak tasarlanmamış, belirli bir süre kullanımın ardından tanrılara/tanrıçalara sunulmuş kişisel eşyalardır. Ne sebeple adandıkları ise adakta bulunan kişinin

¹³⁸ A.e., Kat.No.: D25 ve D26.

¹³⁹ Margarita Gleba, "Textile Tools in Ancient Italian Votive Contexts: Evidence of Dedicator or Production?", **Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion, Religions in the Greco-Roman World**, ed. Margarita Gleba, Hilary Becker, 166, Leiden, Brill, 2008, s.80.

¹⁴⁰ A.e., s.74.

¹⁴¹ A.e., s.76-79.

hayatındaki gelişmeler, değişimler, dönüşümler ve dileklere göre çeşitlenmektedir¹⁴². Bu durum aynı zamanda Kurul Kalesi'ndeki tüm kült mekânlarında ele geçen buluntuların çeşitliliğini de açıklamaktadır.

3.3. Diğer Olası Kült Mekânları

Kültürel faaliyetlere ayrılmış çok sayıda mekân ve doğal kayalık alana sahip olan Kurul Kalesi'nde çalışmanın bu kısmına dek bahsi geçen mekânlar, mimari özellikleri veya buluntuları sayesinde kesin olarak bir kült'e atfedilebilen özellik taşımaktadır. Fakat bununla birlikte kalede, mimari açıdan karşılaştırmalı değerlendirmeler yapıldığında kült mekânı olma ihtimali taşıdığı halde veri yokluğu/azlığı sebebiyle kesin bir tanımlama yapılamayan ya da hangi kült'e ait olduğu kesin olarak belirlenemeyen bazı mekânlar da mevcuttur. Ayrıca doğrudan bir kült'e adanmış ya da ritüel alanı olarak kullanılmış olmamasına rağmen adak eşyalarının ve ritüel malzemelerinin depolandığı mekânlar ya da kültürel faaliyetlerle hiçbir ilişkisi olmadığı halde içerisinde kült malzemesi bulunmuş mekânlar da Kurul Kalesi mimarisi dahilinde görülebilmektedir. Tüm bu mekânlar, çalışmanın devamında detaylıca değerlendirilecektir.

3.3.1. Basamaklı Tünel

Kurul Kalesi İç Kale alanında, Kaya Rezervuarı'nın yirmi metre doğusunda yer alan Basamaklı Tünel (Lev.22/Res.65-66), ilk kez 1985 yılına ait bir yüzey araştırması raporunda su sarnıcı olarak tanıtılmıştır. 1996 yılında ise Ordu Müzesi tarafından tünel içerisinde temizlik çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmaların aktarıldığı 1999 tarihli raporda tünel içerisinde altı adet VI. Mithradates Dönemi sikkesi ve keramik parçalarının ele geçtiği aktarılmıştır¹⁴³.

2010 yılı itibarıyla Kurul Kalesi'nde yürütülmeye başlanan arkeolojik kazı ve araştırma çalışmaları kapsamında Basamaklı Tünel de incelemeye alınmıştır¹⁴⁴. Bu çalışmalardan elde edilen verilere göre tünelin girişine 2,80 m genişlikteki on adet basamağa sahip merdiven ile ulaşılmaktadır. Tünel girişini çevreleyen beş adet yuvarlak biçimli oyuntu, ahşap dikme yuvası olarak yorumlanmış ve çevrede ele geçen

¹⁴² Jessica Hughes, "Souvenirs of the Self: Personal Belongings as Votive Offerings in Ancient Religion", **Religion in the Roman Empire**, ed. Reinhard Feldmeier v.d., 3/2, Tübingen, Mohr Siebeck GmbH & Co., 2017, s.183-188.

¹⁴³ Bulut, 2017, s.147.; Bulut, 2022, s.73.

¹⁴⁴ Şenyurt, Akçay, 2016, s.227-228.

kiremitler sebebiyle Basamaklı Tünel girişinin üzerinin, döneminde bir çatı ile örtülü olması gerektiği ileri sürülmüştür¹⁴⁵. Tüm bunların yanı sıra tünelin giriş kısmında yer alan iki yan duvarında birer niş bulunmasına özellikle dikkat çekilmiştir¹⁴⁶.

Toplamda 381 basamağa sahip olduğu kaydedilen Basamaklı Tünel, kuzeybatı yönünde uzanmaktadır. Tamamı ana kayaya oyulmuş olan bu basamakların sadece son otuz bir adedinin kumtaşı bloklar olduğu gözlemlenmiştir¹⁴⁷. Basamaklı tünel ile ilgili çalışmalarda 277. ve 349. basamakların hizasındaki yan duvarlarda birer oyuntu olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu oyuntular olası kapılar ile ilişkilendirilmiş ve tünelin fonksiyonu fark etmeksizin güvenliğine önem verilen bir yer olması gerektiği görüşü öne sürülmüştür¹⁴⁸. 359. basamak hizasından başlayarak basamakların bitiminden doğal yarık boyunca uzanan iki yan duvardaki nişler ise tünelin kült aktivitelerinde kullanıldığı görüşünü destekleyen bulgular olarak yorumlanmıştır¹⁴⁹.

Basamakların sonlandığı noktada zeminde dik bir düşüş mevcuttur. Ayrıca buradan başlayarak ileri doğru uzanan 28 metre uzunluğunda doğal bir yarık da gözlemlenmiştir. Tünelin bitiminde sağ tarafta yedi basamaklı dar bir merdiven yer almaktadır¹⁵⁰. 1996 yılında yürütülen temizlik çalışmalarında görev alan işçiler, söz konusu basamakların kırk beş adet olduğunu ve ana kayaya oyulmuş bir odaya indiğini bildirmiştir¹⁵¹. Mevcut durumda Basamaklı Tünel'in toplam uzunluğu, başlangıçtan doğal yarığın sonuna kadar 180 metre olarak kaydedilmiştir¹⁵².

Basamaklı tünellerle ilgili şimdiye dek yapılan çalışmalarda bu tünellerin fonksiyonuna dair üç öneri sunulmuştur: Kalelere su temini sağlayan depo alanları, kültürel faaliyetlerde kullanılan alanlar ve olası bir kuşatma durumunda gizlice kaçış imkânı sunan gizli geçitler¹⁵³. Konumuz itibarıyla bu öneriler arasında kültürel faaliyetlerin yer alması özel bir öneme sahiptir. Böyle bir fonksiyonun önerilmesindeki sebeplerin başında elbette ki arkeolojik verilerin sunduğu ip uçları gelmektedir. Bu

¹⁴⁵ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.; Bulut, 2017, s.147.; Bulut, 2022, s.76.

¹⁴⁶ Bulut, 2017, s.148.; Bulut, 2022, s.76.

¹⁴⁷ Bulut, 2017, a.y.; Bulut, 2022, a.y..

¹⁴⁸ Şenyurt, Akçay, 2016, s.228.; Bulut, 2022, s.76.

¹⁴⁹ Bulut, 2017, s.149.; Bulut, 2022, s.76-77.

¹⁵⁰ Bulut, 2017, a.y.

¹⁵¹ Bulut, 2017, a.y.; Bulut, 2022, s.77.

¹⁵² Bulut, 2022, a.y.

¹⁵³ A. Emirhan Bulut, "A General Overview on the Stepped Tunnels in Pontos Region", **MORS IMMATURA: Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anısına**, ed. K. Serdar Girginer v.d., İstanbul, Ege Yayınları, 2020, s.50.

verilerden birini Çorum-Mecitözü'nde yer alan Hisarkavak Köyü'nde tespit edilen basamaklı tünel oluşturmaktadır. Tünel girişinin yakınında tapınak cephesi taklidi bir niş bulunması, bu alanın kutsallığın bir sembolü olarak yorumlanmıştır¹⁵⁴. Çorum-Ortaköy'deki İncesu Köyü'nde bulunan Kazankaya Kanyonu'nda yer alan basamaklı tünelin yanında bu defa Kybele ya da Anaitis olduğu düşünülen ana tanrıça tasvirli bir kabartmanın varlığı da bu görüşü destekleyen örneklerden biridir¹⁵⁵. İki örnekte de ana tanrıça kültüne dair unsurlara rastlanmış olması da ayrıca dikkat çekicidir.

Basamaklı tünellerin kültürel işlevine sunulan kanıtlar arasında Kurul Kalesi Basamaklı Tüneli'ne de yer verilmiştir. Tünel içerisinde tespit edilen çok sayıda niş, buradaki kültürel faaliyetlerin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır¹⁵⁶. Fakat tünelin fonksiyonunu net bir şekilde ortaya koyacak herhangi bir veri bulunmaması sebebiyle konuyla ilgili kesin bir görüş bildirilememektedir¹⁵⁷.

3.3.2. Kuzey Teras Batı Mekân-10

KTBM-8'in güneyinde, Kaya Kült Alanı'nın batısında konumlanan KTBM-10 (Kuzey Teras Batı Mekân-10), Kurul Kalesi 2017 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır (Lev.22/Res.67-Lev.23/Res.68). Kuzey Teras alanının batı yamacında sıralanan mekânlarının güney yönünde sonuncusunu oluşturan mekân, aynı zamanda arazinin eğimli yapısı gereği diğer mekânlardan daha yüksek bir konumda yer almaktadır. Ayrıca KTBM-8 ile bitişik nizamda bulunan KTBM-10'un kuzey duvarı, KTBM-8'in güney duvarını oluşturmaktadır¹⁵⁸.

Dörtgen planlı mekâna giriş doğu yöndeki İç Kale ile Kuzey Teras'ı birbirine bağlayan ilk merdivenlere bağlanan, kumtaşı eşikten sağlanmaktadır. Zemini irili ufaklı moloz taşlardan oluşan KTBM-10'un içerisinde ele geçen kiremit parçaları ve çiviler dolayısıyla diğer tüm Kuzey Teras batı yamacı mekânları gibi buranın da bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılmıştır¹⁵⁹. Söz konusu mekânda tespit edilen önemli detaylardan biri, zemine bilinçli olarak oluşturulduğu anlaşılan çukurdur. Fonksiyonu

¹⁵⁴ A.e., s.52.

¹⁵⁵ A.y.

¹⁵⁶ A.y.

¹⁵⁷ Bulut, 2017, s.150.

¹⁵⁸ Şenyurt v.d., 2019, s.696.; Bulut, 2022, s.171.

¹⁵⁹ Bulut, 2022, s.172.

kesin olarak belirlenemeyen bu çukur, mekândaki diğer buluntularla birlikte değerlendirilerek ritüeller ile ilişkilendirilmiştir¹⁶⁰.

KTBM-10, dörtgen planlı, zemini moloz taş döşeli ve yüksek olasılıkla üstü bir çatı ile kapatılmış; standart mimari özelliklere sahip bir mekândır. Dolayısıyla mekânın zeminindeki çukur dışında mimaride kütle ilişkilendirilebilecek herhangi bir detay bulunmamaktadır. Bu mekânın kültürel faaliyetler için kullanılmış olabileceğine dair görüş, içerisinde ele geçen buluntular temel alınarak ileri sürülmüştür.

KTBM-10 içerisinde ele geçen buluntuların neredeyse tamamı, kültürel faaliyetlerle ilişkilendirilebilir nitelik taşımaktadır. Bunlar; çeşitli boncuk tipleri, balık biçimli kemik kolye ucu, demir oraklar, demir balta, kopis, pişmiş toprak unguentarium, boğa başı biçimli rhyton (Lev.14/Res.47/Kat.No.15) ve kemik parçalarıdır¹⁶¹. Ayrıca söz konusu mekân içerisinde çeşitli pişmiş toprak kaplara ait parçalar¹⁶², silah türleri ve sikkeler de ortaya çıkarılmıştır.

KTBM-10 içerisinde ele geçen kopis¹⁶³, kontekst ile birlikte değerlendirildiğinde akla ilk olarak kurban törenini getirmektedir. Bunun yanı sıra mekân içerisinde çeşitli hayvan kemiği parçalarının ortaya çıkarılmış olması da bu ihtimali güçlendirmektedir¹⁶⁴. Böyle bir durumda, KTBM-10 kuzey duvarının bitişiğinde, zeminde yer alan çukur, kurban kanının akıtıldığı bir libasyon çukuru olarak düşünülebilmektedir¹⁶⁵. Tüm bunlara ek olarak mekân içerisinde ele geçen pişmiş toprak kapların sıvı boşaltma kapları olması ve doğrudan kültürel işlevli bir sunu kabı olan boğa başı biçimli rhyton'un da KTBM-10 buluntuları arasında yer alması söz konusu mekânda libasyon ritüelinin gerçekleştirildiğini neredeyse kesin olarak kanıtlamaktadır. Bu durumda kuzey duvarını KTBM-8 ile paylaşan KTBM-10'un şüphesiz bir kült mekânı olmasının yanı sıra KTBM-8 ile ortak bir kompleks oluşturacak şekilde düşünülmüş olması da güçlü ihtimaller arasında sayılabilmektedir.

¹⁶⁰ Bulut, 2022, s.173.

¹⁶¹ A.y.

¹⁶² Yorulmaz, 2019, Kat.No.38, 188, 219, 316 ve 320.; Söz konusu pişmiş toprak kapların tamamı kültürel faaliyetlerle ilişkilendirilmiştir. Bkz.: A.e., s.40.

¹⁶³ Antik Yunan'da bir savaş gereci olmakla birlikte fonksiyonel formu dolayısıyla kurban törenlerinde de kullanılmış bir bıçak türüdür. Bkz.: Zoroğlu, 2021, s.89 ve Kat.No.D22.

¹⁶⁴ Şenyurt v.d., 2019, s.696.

¹⁶⁵ Bulut, 2022, s.173.

Fakat içerisinde herhangi bir tanrı ya da tanrıçaya doğrudan işaret eden herhangi bir buluntu mevcut değildir.

KTBM-10 içerisinde ele geçen silah araç-gereçleri; bir adet saplamalı ve bir adet kovanlı olmak üzere iki adet piramidal namlulu ok ucu, bir adet biz biçimli ok ucu ve iki adet üç kanatlı ok ucudur¹⁶⁶. Kurul Kalesi mekânlarında yaygın halde görülen bu ok ucu tiplerinin KTBM-10 özelindeki fonksiyonu bilinmemektedir. Fakat daha önce de bahsi geçtiği üzere zafer dileğiyle silahların kurban törenlerinde kana bulanması Hellen dünyasında sıkça uygulanan bir ritüeldir. Dolayısıyla kültürel fonksiyonu açıkça ortada olan KTBM-10 içerisinde ok uçlarının bulunması bu tür bir ritüelle açıklanabilmektedir.

Tıpkı diğer mekânlarda olduğu gibi KTBM-10'un kullanımda olduğu tarih aralığına dair en net veriyi şüphesiz sikkeler sağlamaktadır. Yangın tabakası bulunan ve iki evreli bir mekân olduğu anlaşılan KTBM-10'un ilk evresine ait tabakada iki adet VI. Mithradates Dönemi sikkesi ele geçmiştir. Bunlardan biri MÖ 100-85 yıllarına diğeri ise MÖ 85-65 yıllarına tarihlenmektedir¹⁶⁷. İkinci mimari evreye ait yedi sikkeden beşi, yine VI. Mithradates Dönemi'ne ait olmakla birlikte MÖ 85-65 yıllarına işaret etmektedir. Kalan ikisinin ise Apameia darbı olduğu ve MÖ 133-48 yıllarına tarihlendiği anlaşılmıştır¹⁶⁸.

3.3.3. Kült Malzemesi Bulunan Diğer Mekânlar

Çalışmanın bu kısmına kadar detaylıca değerlendirilen tüm mekânlar gerek mimarisi gerekse de sınırları dahilinde ele geçen buluntular dolayısıyla doğrudan tanrıya/tanrıçaya adandığı ya da tanrılar/tanrıçalar adına ritüellerin gerçekleştirildiği düşünülen mekânlardır. Fakat Kurul Kalesi'ndeki mekânlar arasında doğrudan kültürel faaliyetlerle ilişkilendirilemediği halde içerisinde önemli kült malzemeleri bulunmuş mekânlar da mevcuttur. Birkaç örnek dışında mimari özellikleri açısından birbiriyle çoğu zaman bir paralellik göstermeyen bu tür mekânların fonksiyonları çeşitlenmekle birlikte ağırlıklı olarak kule ve depo nitelikli oldukları anlaşılmaktadır.

Kurul Kalesi'nde mevcudiyeti kesin olarak kanıtlanabilen Dionysos kültüne ait bir buluntu olarak değerlendirilen bronz Herme Figürin Grubu, daha önce de bahsi

¹⁶⁶ Zoroğlu, 2021, s.107.

¹⁶⁷ Akgönül, 2018, s.78.

¹⁶⁸ A.y.

geçtiği üzere İç Kale Batı Mekân-5 (İKBM-5)'in kuzeydoğu duvarı üzerinde ele geçmiştir (Lev.23/Res.69). Mekânın mimarisi üzerine yapılan çalışmalarda İKBM-5'in, İç Kale Batı Mekân-4 (İKBM-4) ve İç Kale Batı Mekân-6 ile “üçlü mekân şablonu” oluşturduğu sonucuna varılmıştır¹⁶⁹. Kurul Kalesi'nde benzer mimari şablona sahip mekânlarla karşılaştırmalı bir değerlendirme yapıldığında ise İKBM-5 ve benzeri mekânların kalenin savunma sistemine dahil kule yapıları olduğu ileri sürülmüştür¹⁷⁰. Bu durumda İKBM-5'in kuzeydoğu duvarı üzerinde bulunmuş olan Herme Figürin Grubu'nun burada bir ritüel aracı olarak kullanılmasından ziyade apotropeik (koruyucu) misyonundan faydalandığını düşünmek akla daha yakın görülmektedir.

Kurul Kalesi mimarisi üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda kule olarak tanımlanan ve içerisinde kült malzemesi bulunmuş olan bir diğer mekân, Kuzey Teras Batı Mekân-7'dir (Lev.24/Res.70). Söz konusu mekân, savunma duvarına bitişik planlanan KTBM-6'nın doğusunda yer almaktadır. Bu doğu-batı akslı mekân diziliminin Kurul Kalesi mekânlarının başka hiçbirinde mevcut olmaması dikkat çekicidir¹⁷¹. Bu noktada KTBM-6 ve KTBM-7'nin Anıtsal Kapı yapısının kuzey duvarı bitişğinde bulunuyor olması ayrıca önem kazanmaktadır. Nitekim Kurul Kalesi'nde “kule” olarak tanımlanan diğer yapılar savunma duvarına bitişik nizamda konumlanırken, KTBM-7 ile savunma duvarı arasında KTBM-6 yer almaktadır. Bu ve başka birtakım sebepler dolayısıyla KTMB-7'nin kule olma ihtimaline şüpheli yaklaşılmaktadır¹⁷². Fakat bununla birlikte KTBM-7'nin gerek kült gerekse de savunma açısından büyük öneme sahip Anıtsal Kapı yapısının kaleye girişi sağlayan doğu eşiğine gerekse de Dionysos Sunağı ve Kaya Kült Alanı gibi kutsal alanlara hâkim konumda olmasına dikkat çekilerek bu durumun yapının kule olma ihtimalini desteklediği öne sürülmüştür¹⁷³.

Mimari özelliklerinin yanı sıra KTBM-7'nin buluntu çeşitliliği de dikkate değer niteliktedir. Burada ele geçmiş olan bir büyük demir anahtar ve KTBM-6'da ele geçen üç demir anahtarın, Anıtsal Kapı yapısına ait anahtarlar olduğu

¹⁶⁹ Bulut, 2022, s.90.

¹⁷⁰ A.e., s.90-91.

¹⁷¹ A.e., s.93.

¹⁷² A.y.

¹⁷³ A.y.

düşünülmektedir. Böylece söz konusu mekânın savunma ve güvenlik ile ilişkisi doğrulanabilmektedir¹⁷⁴. Ayrıca KTBM-7 buluntuları arasında önemli bir yer tutan savaş araç-gereçlerinin sayıları ve tipleri de bu görüşe destek oluşturmaktadır. Buna göre bahse konu mekânda sekiz adet kovanlı ok ucu, bir adet biz biçimli ok ucu, bir adet yassı kesitli ve kanat uçları mahmuzlu ok ucu, bir adet demir pillum, bir adet eşkenar dörtgen kesitli cirit ucu ve bir adet kumtaşı gülle ortaya çıkarılmıştır¹⁷⁵. Benzer şekilde KTBM-6’da da çok sayıda silah çeşidinin bulunmuş olması, bu alanın savunma ile ilişkisini neredeyse kesin hale getirmektedir.

Tüm bu savunma ile ilişkili verilere karşılık ana tanrıça kültüne ait üç pişmiş toprak Kybele heykelciği ve yine pişmiş toprak Dionysos Botrys Protomu’nun da KTBM-7’de ele geçmesi bu defa mekânın kültürel fonksiyonu üzerinde durmayı gerektirmektedir. Nitekim bu yönüyle bakıldığında söz konusu mekânın sadece bir savunma kulesi olması muhtemel görülmemektedir. KTBM-7’nin aynı zamanda değerli adak eşyalarının muhafaza edildiği bir mekân olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

KTBM-7 buluntularının geri kalanını pişmiş toprak kaplar, kandil, ağırlıklar ve sikkeler oluşturmaktadır. Toplamda on adet sikkenin bulunduğu mekânda ilk mimari evreye ait bir sikke VI. Mithradates Dönemi’ne ait olup MÖ 85-65 yıllarına tarihlenmektedir. İkinci mimari evreye ait dokuz sikkenin iki adedi tanımlanamamıştır. Geri kalan yedi sikke ise aynı hükümdar dönemine aittir ve üç adedi MÖ 100-85, dört adedi MÖ 85-65 yıllarına işaret etmektedir¹⁷⁶. Pişmiş toprak buluntular arasında yer alan kapların bardak, kâse vb. gündelik kullanıma uygun formlar olması ve aydınlanmada kullanılan kandilin de aynı mekânda ele geçmiş olması ise burada sürekli olarak ikamet eden kişilerin varlığını düşündürmektedir¹⁷⁷.

KTBM-7’nin hem kutsal alanlarla hem de savunma ile ilişkili bir konumda bulunması ve içerisinde ele geçen buluntular dikkate alındığında bu mekânın bir kapı kulesi olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bu görüşe göre KTBM-6, KTBM-7, KTBM-8 ve KTBM-10’un birbiriyle ilişkili mekânlar olup kompleks bir yapı

¹⁷⁴ Şenyurt v.d., 2017, s.144/Res.7.; Bulut, 2022, s.156.

¹⁷⁵ Zoroğlu, 2021, s.106.

¹⁷⁶ Akgönül, 2018, s.77.

¹⁷⁷ Bulut, 2022, s.162.

oluşturdukları düşünülmektedir. Kaleye girişin sağlandığı kapıyı çevreleyen mekânlar bütünü olmaları dolayısıyla halihazırda savunmadan bağımsız düşünülemeyen bu mekânların aynı zamanda kült faaliyetlerinde de etkin rol oynadıkları açıktır. Ana tanrıça kültüne ait kutsal bir mekân olduğu kesin olarak bilinen KTBM-8'in güneyindeki KTBM-10 daha önce de bahsi geçtiği üzere kurban ritüelleri ile ilişkilendirilmiştir. KTBM-6, buluntu çeşitliliği sebebiyle fonksiyonu tam olarak saptanamayan mekânlardan biri olsa da içerisinde ele geçen üç adet anahtar ve çeşitli savaş araç-gereçleri dolayısıyla Anıtsal Kapı yapısıyla bağlantısı aşîkârdır¹⁷⁸. KTBM-7'nin bu kompleks içerisindeki rolü ise kaleye girişin son adımının ve kutsal alanların kontrolünü ve güvenliğini sağlamak; aynı zamanda adak malzemelerini muhafaza etmek olmalıdır. Dolayısıyla söz konusu mekânın, doğrudan bir kutsal alan ya da ritüel alanı grubuna dahil olmasa da kültüsel faaliyetlerle yakın ilişkide olduğu düşünülmektedir.

Buluntuları arasında kült malzemesi bulunduğu halde kültüsel faaliyetlerle doğrudan ilişkilendirilemeyen bir diğer mekân, Kuzey Teras Batı Mekân-9 (KTBM-9)'dur (Lev.24/Res.71)¹⁷⁹. Kuzey Teras Batı Mekân-1 (KTBM-1)'in doğusunda Kuzey Teras Batı Mekân-11 (KTBM-11)'in güneyinde yer alan mekânın batı duvarını, bahsi geçen mekânların doğu duvarları oluşturmaktadır. Güney ve doğu duvarı tam olarak anlaşılamayan KTBM-9'un kuzeydoğu duvarının yerinde zayıf örgülü bir taş sırası olduğu tespit edilmiştir¹⁸⁰. Mekânın doğusundaki çalışmaların henüz tamamlanmamış olması sebebiyle net bir görüş ortaya koyulmasa da buranın tam teşekküllü bir mekân olmadığı düşünülmektedir. Bunun yerine bir çatı ve çevresindeki mekânların duvarları ile desteklenmiş bir depo yapısı olabileceği öne sürülmüştür¹⁸¹. KTBM-9 içerisinde ele geçen buluntular, mekânın bir depo olduğu görüşünü açıkça desteklemektedir. Burada on sekiz adet büyük pithos, gövdelerinin yarısına kadar toprağa gömülü halde ele geçmiştir¹⁸². Bu çalışmanın konusu itibarıyla KTBM-9'da en dikkat çekici detay ise söz konusu pithos'lardan birinin içerisinde ele geçmiş olan bronz Apollon Heykelciği'dir. Daha önceki çalışmalarda heykelciğin buluntu yerinin

¹⁷⁸ Bulut, 2022, s.157.

¹⁷⁹ Şenyurt v.d., 2017, s.136.

¹⁸⁰ Bulut, 2022, s.168.

¹⁸¹ A.e., s.169.

¹⁸² Şenyurt v.d., 2017, s.136.

değerlendirmesi yapılırken, depolanan ürünün bereketi için buraya konulduğu ya da acil bir durum sırasında kaçarken heykelciğin korunmak üzere pithos'a saklandığı ihtimalleri üzerinde durulmuştur¹⁸³. Fakat Apollon'un bereketlilik ile doğrudan bir ilişkisi bilinmemektedir. Kurul Kalesi'nde Apollon kültüne dair başka herhangi bir bulgu olmadığı da göz önünde bulundurulduğunda, tanrının Dionysos ile ilişkisi üzerinde durmak daha uygundur. Buluntu yeri konusunda kesin bir görüş bildirmek ise mümkün değildir. KTMB-9'daki başka bir pithos'ta bir adet demir ok ucu ve bir adet demir sikke bulunmuş olmasından hareketle savaş ganimeti olarak Kurul Kalesi'ne getirilmiş olabileceği ve bir şekilde pithos'un içerisinden çıkarılmadan kalmış olabileceği düşünülebilir. Fakat halihazırda her ihtimalde heykelciğin tesadüfi bir sebeple pithos'un içerisinde kaldığı söylenebilmektedir. Dolayısıyla KTMB-9'un kültle ilişkili bir mekân olması da ihtimal dahilinde dahi değildir.

Kuzey Teras alanının doğusunda sıralanan mekânlar arasında Kuzey Teras Doğu Mekân-2 (KTDM-2) ve Kuzey Teras Doğu Mekân-3 (KTDM-3) kültürel faaliyetlerle ilişkilendirilebilecek buluntulara sahip fakat doğrudan kült nitelikli olmayan mekânlar arasında sayılabilmektedir. Kuzey Teras Doğu Mekân-1 (KTDM-1) olarak isimlendirilen ve nihai çalışmalar neticesinde Dionysos Sunağı olduğu anlaşılan yapının doğusunda yer alan KTDM-2, dört duvarlı bir mekân planı ortaya koymaktadır¹⁸⁴. Kurul Kalesi mekânları arasında en küçük planlı olanı 7,90 m²'lik iç alanıyla bu mekândır¹⁸⁵. Herhangi bir kapı açıklığı tespit edilemeyen KTDM-2'ye girişin KTDM-3'e ait kerpiç duvarlar arasında bırakılan olası bir açıklıktan sağlandığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda mekânın doğu ve güney duvarlarının birleşim noktasında yan yana dizili halde açığa çıkarılan taşların mekâna girişi sağlayan merdivenler olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca mekân içerisinde bulunan kiremit parçaları dolayısıyla KTDM-2'nin üzerinin bir çatı ile örtülü olduğuna kanaat getirilmiştir¹⁸⁶.

KTDM-2'nin kültürel faaliyetlerle ilişkili bir yapı olduğunu düşündüren özellikleri Dionysos Sunağı'na yakın konumu ve içerisinde ele geçen buluntuların

¹⁸³ Bulut, 2021, s.169.

¹⁸⁴ Şenyurt v.d., 2020, s.510.

¹⁸⁵ Bulut, 2021, s.192.

¹⁸⁶ A.y.

karakterleridir. Mekândaki en dikkat çekici buluntu grubunu aynı noktada çoklu halde ele geçen boncuklar oluşturmaktadır¹⁸⁷. Bununla birlikte bir adet bilezik, bir adet bronz iğne, bir adet bronz ayna, tüme yakın halde ortaya çıkarılan iki oinokhoe formu¹⁸⁸ (khous?), üç adet anahtar, kovanlı ok uçları, demir dipçik, sapan tanesi, bir adet pişmiş toprak kandil, bir adet demir keser ve çok sayıda bronz sikke de KTDM-2 buluntuları arasında yer almaktadır¹⁸⁹. Tüm bu buluntular arasında oinokhoe formları ritüellerde kullanılan araçlar olmaları sebebiyle doğrudan kültle ilişkilendirilebilmektedir. Diğer buluntuların ise gösterişli kostümlerle gerçekleştirilen Dionysos törenleri kapsamında kendilerine yer bulmaları mümkündür. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak, KTDM-2'nin kült malzemelerinin muhafaza edildiği bir depo odası olduğu düşünülmektedir¹⁹⁰.

KTDM-2'nin kuzeydoğusunda yer alan KTDM-3'ün de benzer nitelikte bir mekân olduğu ileri sürülmektedir¹⁹¹. Dört duvarlı standart bir mekân planı ortaya koyan KTDM-3'e giriş, batı duvarında yer alan açıklıktan sağlanmaktadır. Bununla birlikte mekân içerisinde ele geçen kiremitler, mekânın bir çatı ile örtülü olduğunu göstermektedir¹⁹². KTDM-3'ün fonksiyonuna dair görüşler için ise KTDM-2 ile benzer şekilde barındırdığı buluntu grupları temel alınmaktadır. Bahse konu mekânda oniks taşından yapılmış ince işçilikli kadın başı biçimli kabartma figür, bronz yüzük, bronz iğne, bronz anahtar, demir ok uçları, demir makas, demir bıçak, demir orak, demir keser, demir mızrak ucu, kumtaşı güller, demir kopis, pişmiş toprak unguentarium, pişmiş toprak oinokhoe formları ve bronz sikkeler gibi çok sayıda ve çeşitli buluntular ortaya çıkarılmıştır¹⁹³. Kadın başı biçimli kabartma eserin, karakteristik yüz hatları dolayısıyla portre niteliklerine sahip olduğu düşünülmektedir. Bunun dışındaki eserler de yine ritüeller sırasında kullanılabilecek yardımcı araç-gereçler olarak düşünülmektedir. KTDM-2 ve Dionysos Sunağı ile gerek konumu gerekse de buluntu çeşitliliği itibarıyla bütünlük oluşturması da göz önünde

¹⁸⁷ Şenyurt v.d., 2020, s.511.

¹⁸⁸ Yorulmaz, 2019, Kat.No.199 ve 204.

¹⁸⁹ Şenyurt v.d., 2020, s.510-511.; Zoroğlu, 2021, s.104.; Bulut, 2022, s.192.

¹⁹⁰ Bulut, 2022, s.193.

¹⁹¹ A.y.

¹⁹² Şenyurt v.d., 2020, s.511-513.; Bulut, 2022, s.194-195.

¹⁹³ Şenyurt v.d., 2020, s.513.; Bulut, 2022, s.195.

bulundurularak KTDM-3'ün, tıpkı KTDM-2 gibi ritüel malzemelerinin muhafaza edildiğı bir depo odası olduğı sonucuna varılmıştır¹⁹⁴.

¹⁹⁴ Bulut, 2022, s.195-196.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

4.1. TAŞ ESER KATALOĞU

Katalog No.:	1
Lev./Res. No.:	Lev.3/Res.7,8,9.
Eser Adı:	Pilaster Başlığı
Müze:	-
Kazı Env. No.:	-
Buluntu Yeri:	KTBM-8 (Anıtsal Kapı)
Malzeme:	Kireçtaşı
Ölçüler:	Yük.: 0,10 m; Alt Kenar Ölçüleri: 0,18 x 0,115 m; Üst Kenar Ölçüleri: 0,22 x 0,13 m.
Durum:	Tüm halde korunagelmıştır.
Tanım:	Kısa kenarındaki cephenin merkezinde derin yivli ve yüksek kabartma halinde işlenmiş akanthus yaprağı yer almakta. Yaprığın alt kısmından iki yana doğru simetrik halde sarmal dallar uzanmakta. Sarmal dalların kenarlarında minik volütler yer alırken, uç kısımlarında minik birer çiçek motifi görülmekte. Cephe alt kenardan uzanan “U” biçimli bant ile sınırlanmakta. Pilaster’in kısa kenarlarının sağ ve sol üst köşelerine denk gelen kısımlarda bandın uçları yuvarlanarak birer volüt oluşturmakta. Uzun kenarda oluşturulan cephenin merkezinde palmet motifi görülmekte. Küçük boyutlu, derin yivli ve yüksek kabartma halindeki palmetin alt kısmından çıkan sarmal dallar, iki yanına simetrik biçimde uzanmakta. Kalın bir ana dal ile başlayan sarmal dallar, altışar kola ayrılarak minik volütler oluşturmakta. Bazı dalların uç kısmında minik çiçek motifleri yer almakta. Cephe “U” biçimli bant ile sınırlanmakta. Üst uzun kenarda kısa kamış yaprakları ile süslenmiş büyük bir balteus bulunmakta. Başlığın duvarla temas eden yüzeylerinde anathyrosis izleri görülmekte.
Tarih:	MÖ 2. yy
Yayın:	Şenyurt, Akçay, 2017, s.188-189.; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.326-327.
Analoji:	Rumscheid, 1994, Taf.160/3-6.

Katalog No.:	2
Lev./Res. No.:	Lev.1-2/Res.1,2,3,4.
Eser Adı:	Kybele Heykeli
Müze:	İstanbul Arkeoloji Müzesi laboratuvarındaki restorasyon çalışmaları devam ediyor.
Kazı Env. No.:	KK-16 CR 110/43
Buluntu Yeri:	KTBM-8 (Anıtsal Kapı)
Malzeme:	Prokonnesos Mermeri
Ölçüler:	Kaide Yük.: 10 cm; Heykel Yük.: 0,90m; Gen.: 60 cm.
Durum:	Eserin patinası hasarlı. Tahtta ve heykelde yer yer kırıklar mevcut. Taht arkalığının belirli yerlerinde çatlamlar görülmekte. Tahtın nişin arka duvarına bitişik çalışılan arka ayakları yerinde korunurken ön ayakları kırık ve eksik. Kybele'nin başının sağ üst kısmı ve alnının sağ kısmı kırık ve eksik. Boyunda bir kırık izi mevcut. Sağ ve sol kollar omuzlardan itibaren kırık. Kybele'nin sağ göğsünde ufak bir kırılma mevcut. Giyside yangın ve yıkıma bağlı aşınmalar ve çatlaklar gözlemlenmekte. Sol ayak ucunun yerinde bir dübel deliği mevcut. Ayak ucu kırık.
Tanım:	Kare biçimli taht arkalığının üst kenarında üç aplik süsleme görülmekte. Birbiriyle kesişen yatay ve dikey hatlar halinde tasarlanan taht arkalığı, ızgara biçimli. Tahtın sağ ve sol kenarlarında kolçaklar bulunmazken, oturak kısmında hacimli bir minder yer almakta. Taht ayaklarının üzerinde volütler ve palmetlerin yanı sıra boya izleri de mevcut. Kybele; cepheden betimli, tahtta oturan ve giyimli bir kadın olarak görülmekte. Tanrıçanın ortadan ikiye ayrılan saçları hacimli bir şekilde geriye uzatılarak başın arkasında toplanmakta. Ensesinden uzanan ikişer saç buklesi sağ ve sol omzuna uzanmakta. Kybele'nin çehresi yuvarlak ve hafifçe dolgun yanaklara sahip. Alın, profilden bakıldığında düz bir hat oluşturmakta. Bu hattı kavissiz işlenmiş burun takip etmekte. Kaşlar hafif kavisli, gözler ise fazlaca derinde olmayacak şekilde badem biçimli. Tanrıçanın dudakları ince ve küçük. Göğüs altından kemerli uzun ve bol bir khiton giymekte. Tanrıçanın belini saran himation, kalçasının sağ tarafından kucağına uzanmakta. Üst bacakları tamamen örten himation, kucakta kalın bir burğu halinde toplanmakta. Kybele, ayaklarıyla tahtın önünde durmakta olan aslan ayaklı sehpanın üzerine basmakta. Giysinin etekleri, sehpanın büyük bir bölümünü ve sağ ayağı gizlemekte. Yalnızca sehpanın sağ köşesi ve Kybele'nin sol ayak ucu görülebilmekte.
Tarih:	MÖ 2. yy
Yayın:	Şenyurt, Durugönül, 2018.
Analoji:	Naumann, 1983, Taf.41/1-2.

4.2. PIŞMIŞ TOPRAK ESER KATALOĞU

Katalog No.:	3
Lev./Res. No.:	Lev.4/Res.10,11.
Eser Adı:	1 No.'lu Kybele Heykelciği
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-16 CP 111/48
Buluntu Yeri:	KTBM-7
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	-
Özellikleri:	
Renk:	5 YR 6/6 (Beyaz astar kalıntıları mevcut.)
Ölçüler:	Yük.: 39,2 cm; Gen.: 20, 1 cm; Derinlik: 15 cm.
Durum:	Tahtta tahribat mevcut. Tahtın, sol üst köşesi kırık ve eksik. Sağ üst köşede ortalama bir iğne ucu büyüklüğünde minik bir delik bulunmakta. Kybele'nin ense hizasında aynı delikten üst üste iki adet daha yer almakta. Kybele'nin başındaki polosun orta ve üst kısmının kırık ve eksik olması sebebiyle tam yüksekliği bilinmemekte. Tanrıçanın saçının orta kısmı, alnı, gözleri, omuzdan itibaren sağ kolu ve dirsekten itibaren sol kolu kırık ve eksik. Tanrıçanın ayaklarının altında yatan aslanın, sol ön ayağı kırık.
Tanım:	Giyimli tasvir edilen Kybele cepheden görünmekte ve kaideli bir tahtta oturmakta. Başının üzerinde polos bulunmakta. Kybele'nin saçları ortadan ikiye ayrılarak başın arkasında toplanmakta. Tanrıça, bol bir khiton ve himation giymekte. Giysi kıvrımları belirgin. Himation'un bir bölümü tanrıçanın dizlerinin üzerinde toplanmış halde. Kybele sol elinde bir tympanon tutmakta. Sağ elinde herhangi bir atribü taşıyıp taşımadığı belirsiz. Tanrıça, eteğinin altından görünmekte olan sol ayağının topuk kısmıyla taht kaidesi üzerinde yatan aslanın sırtına basmakta. Eteğinin altında kalan sağ ayağı ise aslanın ense hizasında durmakta.
Tarih:	MÖ 2. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2017, s.138.; Şenyurt, Akçay, 2017, s.189-190.; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.317.
Analoji:	CCCA.I.325.

Katalog No.:	4
Lev./Res. No.:	Lev.4/Res.12,13.
Eser Adı:	2 No.'lu Kybele Heykelciği
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-16 CP 111/27-1
Buluntu Yeri:	KTBM-7
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	-
Özellikleri:	
Renk:	10 R 6/6; Cilt beyaz astarlıdır.
Ölçüler:	Yük.: 25 cm; Gen.:13,2 cm; Derinlik:14,3 cm.
Durum:	Taht arkalığının sol üst köşesindeki palmet ve tanrıçanın sol göğüs kısmı kırık ve eksik.
Tanım:	Kybele; giyimli, cepheden ve tahtta otururken görülmekte. Tanrıçanın oturmakta olduğu keskin köşeli, dikdörtgen formlu tahtın arkalığının sağ üst köşesinde bir palmet yer almakta. Palmetin hemen altında, taht arkalığının üst kenarında kırmızı kahve tonlarda boya bezeme mevcut. Tahtın geri kalan kısımları masif bir görünüm sergilemekte. Tanrıçanın başının üzerinde sur biçimli yüksek bir polos yer almakta. Ortadan ayrılan saçlar, hacimli bukleler halinde ensede toplanmakta ve saç uçları yine hacimli bukleler halinde omuzlardan aşağı düşmekte. Tanrıça uzun ve bol bir khiton ve himation giymekte. Khiton'un omuz kısmında iki adet fibula görülmekte. Himation'un bir bölümü Kybele'nin sol omzu üzerinden aşağı doğru uzanmakta. Kalan kısmı ise tanrıçanın sağ bacağını kalçadan dizlerin altına kadar saracak şekilde getirilerek kalın bir burgu halinde kucağında toplanmakta. Kybele'nin sol kolu dirsekten yukarı doğru kırılmış halde ve tanrıça bu eliyle omzuna yasladığı tympanon'u tutmakta. Tympanon, dairesel cephesi öne bakacak şekilde konumlanmakta. Tanrıça, tahtın kolçağına yaslayıp öne doğru uzattığı sağ elinde küçük bir phiale taşımakta. Kybele, tahtın önünde yatmakta olan aslanın üzerine basmakta.
Tarih:	MÖ 2. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2017, s.138.; Şenyurt, Akçay, 2017, s.189-190.; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.317.
Analoji:	CCCA.I.501.

Katalog No.:	5
Lev./Res. No.:	Lev.5/Res.14.
Eser Adı:	3 No.'lu Kybele Heykelciğı
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-16 CP 111/27-2
Buluntu Yeri:	KTBM-7
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	-
Özellikleri:	
Renk:	10 R 6/6
Ölçüler:	Yük.-; Gen.:13,2 cm; Derinlik:14,3 cm.
Durum:	Büyük bir kısmının yangına maruz kalması sebebiyle heykelciğın hamur renginde koyulaşma gözlemlenmekte. Sağ üst köşe ve sağ kenar dışında taht arkalığının tamamı; tanrıçanın boynundan beline kadar uzanan gövde kısmı, dirseğine kadar sağ üst kolu, sol kolunun tamamı, giysisinin sol diz hizasındaki kısmı ve etek ucunun sol kısmı ile aslanın ön ayakları kırık ve eksik.
Tanım:	Kybele; giyimli, cepheden ve tahtta otururken görölmekte. Başının üzerinde sur biçimli yüksek bir polos yer almakta. Ortadan ayrılan saçlar, hacimli bukleler halinde ensesinde toplanmakta ve saç uçları yine hacimli bukleler halinde omuzlardan aşağı düşmekte. Tanrıça uzun ve bol bir khiton ve himation giymekte. Himation'un bir bölümü kalın bir burgu halinde kucağında toplanmakta. Kybele sol eliyle tympanon tutmakta. Sağ elinde ise küçük bir phiale taşımakta. Kybele, tahtın önünde yatmakta olan aslanın üzerine basmakta.
Tarih:	MÖ 2. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2017, s.138.; Şenyurt, Akçay, 2017, s.189-190.; Şenyurt, Durugönül, 2018, s.317.
Analoji:	CCCA.I.501.

Katalog No.:	6
Lev./Res. No.:	Lev.5/Res.15.
Eser Adı:	Erkek Başı Biçimli Protom
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	125 (DC 104-11)
Buluntu Yeri:	DC-104
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Yoğun kum ve taşcık içermektedir.
Özellikleri:	-
Renk:	-
Ölçüler:	Yük.: 15,8 cm; Gen.: 14,1 cm.
Durum:	Başın alından yukarısı, yüzün sol gözü de içine alan ve çeneye kadar uzanan sol kısmı, üst dudağın orta kısmı hariç ağız, boynun sol ve orta kısmı kırık ve eksik. Ayrıca eserin yüzeyinde yer yer aşınmalar mevcut.
Tanım:	Cepheden tasvir edilmiş erkek başı biçimli protomun oval bir çehreye sahip olduğu görülmekte. Eserin saç kısmı günümüze ulaşamadığından tanımlanamamakta. Alnın sağ üst kısmında korunagelen sarmaşık yapraklarından anlaşıldığı üzere başın üzerinde olasılıkla bir sarmaşık çelengi yer almakta. Alnın orta üst kısmında aplik delikleri bulunmakta. Alnın sol üst kısmında ise küçük bir boynuz dikkat çekmekte. Kaş hattı yüksek. Bu yükseklığe bağlı olarak göz kapaklarının üst kısmında derin çukurlar mevcut. Aynı şekilde dolgun bir form kazandırılan yanaklar sebebiyle küçük boyutlu ve yuvarlak biçimli gözlerin alt kısımlarında da çukurlaşmalar mevcut. Burun kemiği kalın, burun ucu dolgun ve burun kanatları geniş. Ağız bölümünün korunagelen üst-orta kısmından anlaşıldığı üzere ağız, üst dişler görünecek şekilde aralık. Çene hattı belirgin değildir. Şişkin bir çene ve hemen devamında hafif sarkık bir gerdan yer almakta.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt, Akçay, 2016, s.234.
Analoji:	-

Katalog No.:	7
Lev./Res. No.:	Lev.5/Res.16.
Eser Adı:	Dionysos Tauromorphos Protomu
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-12 DJ-97/1
Buluntu Yeri:	DJ-97
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Yoğun kum katkılıdır.
Özellikleri:	
Renk:	-
Ölçüler:	-
Durum:	Boynun sol kısmı, sol omuz ve sol göğüs kısmı kırık ve eksik.
Tanım:	Baş sağa dönük ve hafifçe sağ omza doğru eğik. Omuzdan itibaren büst kısmı hafifçe sola dönük. Ortadan ikiye ayrılmış olan saçların alnı çevreleyen bölümü nispeten daha yüksek bukleler halinde ve ensede toplanmakta. Enseden uzanan kalın bir saç buklesi uç kısımlarından daha küçük bukleler ayrılarak sağ omza dökülmekte. Baş üzerinde, alnı çevreleyen yüksek işlenmiş saç buklelerinin hemen gerisinde, sağ ve sol kısımlarda konik biçimli küçük birer boynuz yer almakta. Eserin çehresi uzun ve oval formuyla genç bir görünüm yansıtmakta. Dar ve pürüzsüz alın, yine başı çevreleyen saç bukleleri sebebiyle üçgen formda görülmekte. Kaş hattında hafif bir kavis mevcut. Badem biçimli gözler, belirgin göz kapakları ile çevrelenmekte. Burun işlenişi doğala yakın. Dudak kısmı, keskin çizgilerle sınırlandırılmamış olmasına karşılık dolgun. Kapalı olarak tasvir edilmiş ağız kısmında iki dudak arasındaki derin ayırım hattı, yüzde belli belirsiz bir gülümseme ifadesi oluşturmakta. Çene oval biçimli ve çene hattı oldukça yumuşak bir işlenişe sahip. Protomun omuzlarını saran ve boynun hemen altında kıvrımlar oluşturan giysinin sağ omuz üzerinden düğümlendiği görülmekte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt, Akçay, 2016, s.235.
Analoji:	Summerer, 1999, Taf. 3 P II 1-3 ve Taf. 4 PII 4-5.; Summerer, 1999, s.44; Lordkipanidze, 1974, s.943.; Mizandari, 1993, s.238.

Katalog No.:	8
Lev./Res. No.:	Lev.6/Res.18.
Eser Adı:	Dionysos Botrys Protomu
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-16 CP-111/23
Buluntu Yeri:	KTBM-7
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	7.5 YR 6/6
Özellikleri:	
Renk:	Ciltte beyaz astar kalıntıları mevcut.
Ölçüler:	Yük.: 32,2cm; Gen.: 26,7 cm.
Durum:	Protomun sol omzunun alt kısmından itibaren sol kolu kırık ve eksik.
Tanım:	Baş, hafifçe yukarı kalkık, sağa dönük ve yine hafifçe sağa eğik. Başın üzerinde bombeli bir başlık mevcut. Başın sağ ve sol üstünde, başlığa bitişik halde birer tomurcuk yer almakta. Alnı çevreleyerek protomun omuzlarına ve göğüslerine uzanan saçlar tamamen üzüm taneleri ve salkımlarından oluşmakta. Salkımların arasında yer yer tekil yapraklar görülmekte. Eserin yüzü oval biçimli. Pürüzsüz ve dar bir aln işlenişinin devamında belli belirsiz bir kaş hattı gözlemlenmekte. Gözler oldukça küçük ve yarı açık olacak şekilde belirgin göz kapakları mevcut. Burun küçük boyutlu. Dolgun ve pürüzsüz yanakların kenarlarına bitişik halde halka biçimli küpeler bulunmakta. Ağız, yüzdeki diğer uzuvlar gibi küçük ve ince yapılı dudaklar hafifçe aralık. Çene hattı belirgin değil. Tombul bir gerdanın ardından tombul ve kalın bir boyun görülmekte. Boyunda ortasında halka biçimli bir aksesuar bulunan, tasmaya benzer bir kolye bulunmakta. Kolları da saracak şekilde tamamen giyimli olarak tasvir edilen protomda sol göğüs açıkta ve bir kadın göğsü biçiminde. Sağ el, protomun saçını temsil eden üzüm salkımını tutmakta. Bu salkımın hemen altına uzanan sol elde ise bir skyphos olduğu görülmekte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt, Akçay, 2017, s.190.; Şenyurt v.d., 2017, s.138.
Analoji:	Summerer, 1999, Taf.3/P I 9 ve P I 10.

Katalog No.:	9
Lev./Res. No.:	Lev.6/Res.20,21.
Eser Adı:	Genç Dionysos Protomu
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-18 CS-112/94
Buluntu Yeri:	Dionysos Sunağı (in-situ)
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Kum katkılıdır.
Özellikleri:	
Renk:	10 R 7/4
Ölçüler:	Yük.: 33,5 cm.
Durum:	Eser ufak noksanlıklar haricinde tüm haldedir.
Tanım:	Genç yaşta bir erkek tasvirini yansıtan protom, cepheden görünüme sahip. Hafifçe yukarı kaldırılan baş doğrudan karşıya bakarken, beden hafifçe sağa dönük. Başın üzerinde hacimli başlık yer almakta. Başlığın hemen altına yerleştirilen tomurcuk ve yapraklar alnı çevreleyerek kulak hizasına kadar uzanmakta. Bukleler halindeki saçlar, boyun bitiminde son bulacak uzunlukta. Oval biçimli ve tombul bir yüz işlenişi gözlemlenmekte. Dar alın kısmını yumuşak bir geçişle belli belirsiz oluşturulmuş kaş hattı takip etmekte. Gözler, yuvarlak biçimli ve küçük boyutlu. Kalın burun kemiğini şişkin burun ucu ve geniş burun kanatları tamamlamakta. Alt ve üst dişler gözükecek şekilde hafifçe aralanmış olan dudaklarda belirgin bir gülümseme görülmekte. Dolgun yanakların elmacık kemiği hizasında daha da şişkin olduğu görülmekte. Küçük yapılı çenenin altından küçük bir çene hattı ile ayrılan gerdan dolgun. Kalın yapılı boyun, tasma biçimli aksesuar ile çevrelenmekte. Eserde omuzlar dahil tüm bedeni saran himation benzeri bir giysi bulunmakta. Göğse doğru kıvrılan sağ kol ve sağ el, yer yer kalın kıvrımlara sahip olan giysinin altına gizlenmekte. Giysinin alt-orta kısmında bilinçli oluşturulmuş bir delik dikkat çekmekte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2020, s.508.
Analoji:	Summerer, 1999, Taf. 16/P VII 1-6.

Katalog No.:	10
Lev./Res. No.:	Lev.7/Res.22.
Eser Adı:	Çocuk Dionysos Heykelciği
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-18 CS-112/93
Buluntu Yeri:	Dionysos Sunağı (in-situ)
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Kum ve taşçık içermektedir.
Özellikleri:	
Renk:	10 R 7/4
Ölçüler:	Yük.: 41 cm.
Durum:	Eserin boyun, sağ kol, sol kol, sağ bacak ve sol bacak kısımlarında kırılmalar mevcut. Omuz altından itibaren sol kol, sağ elin işaret parmağı hariç parmakları ve sağ ayak kırık ve eksik.
Tanım:	Ayakta, cepheden ve çıplak bir erkek bebek/çocuk tasviri. Başın üzerinde pürüzsüz yüzeyli sade bir çelenk bulunmakta. Çelengin hemen altında ortadan ikiye ayrılmış kısa saç tutamları mevcut. Başın sağ ve sol tarafında küçük koni biçimli birer boynuz konumlanmakta. Boynuzların bitişiğinde birbirine simetrik halde birer sarmaşık meyvesi/tomurcuğu ve bunların ardından da ikişer sarmaşık yaprağı gözlemlenmekte. Çehre dolgun ve oval biçimli. Hafifçe yükseltilmiş olan alnın alt kısmında yumuşak bir geçişle işlenmiş olan kaş hattı belirgin değil. Gözler küçük boyutlu. Burun, küçük boyutlu olmasına karşılık dolgun. Dudaklar ince yapılı ve hafifçe aralık. Yanaklar dolgun. Çene hattı belirgin değil ve dolgun gerdan kısmıyla bütünlük oluşturmakta. Kalın enli boyun kısmı, baş kısmının eni ile neredeyse aynı ölçüde. Dar omuzlardan uzanan sağ ve sol kollar yukarı kaldırılmış halde. Korunagelen sağ kol, dirsekten hafifçe kırılarak öne doğru uzanmakta. Sağ elin işaret parmağı belirli bir jesti gerçekleştirmek üzere açık. Heykelciğin postüründe, “S” kıvrımı rahatlıkla görülebilmekte. Hafifçe dolgun bir görünüm sergileyen gövdede, göğsün tam ortasında yer alan ufak hamur parçası bulunmakta. Heykelciğin taşıyıcı nitelikli sol bacağı, dümdüz uzanarak zemine basması dolayısıyla sol kalçanın nispeten daha yukarıda kalmasına yol açmakta. Serbest haldeki sağ bacağın ise bir adım önde konumlandırılması sebebiyle sağ kalça nispeten daha aşağıda. Her iki ayak bileğinde de halhal benzeri aksesuarlar gözlemlenmekte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2020, s.508-509.
Analoji:	Langin-Hooper, 2020, s.188/fig.4.19.; Summerer, 1999, Taf.17/Pl. P VII 7.

Katalog No.:	11
Lev./Res. No.:	Lev.10/Res.30.
Eser Adı:	Pan Protomu Parçası
Müze:	-
Kazı Env. No.:	KK-14 DB-108/1
Buluntu Yeri:	DB-108
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Yoğun kum katkılıdır.
Özellikleri:	
Renk:	-
Ölçüler:	-
Durum:	Büyük bir bölümü günümüze ulaşamayan eserde yalnızca yüzün sağ tarafının küçük bir kısmı korunagelmıştır.
Tanım:	Cepheden tasvir edilmiş erkek başı. Kaş hattında hayli sert bir kavis mevcut. Yuvarlak biçimli ve açık işlenmiş gözün hemen bitişiğindeki belirgin kaz ayakları görülmekte. Şakaktan elmacık kemiğine doğru yönelen saç kıvrımları tanımlanamayacak kadar az miktarda. İçe çökmüş olarak tasvir edilen yanak kısmı, hafifçe dolgunlaştırılan elmacık bölgesine tezat oluşturmakta. Burun ve dudak arasında keskin ve derin bir "S" kıvrımı ile oluşturan nazolabial çizgi görülmekte. Korunagelen sağ burun kanadı, oldukça geniş ve dolgun yapılı. Geniş bir syrinks ağız ve çene bölgesini örtmekte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	-
Analoji:	Summerer, 1999, Taf.28/Pl. M II 23.

Katalog No.:	12
Lev./Res. No.:	Lev.10/Res.32,33.
Eser Adı:	Kadın Heykelciği
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-16 CP-111/49
Buluntu Yeri:	Pişmiş Toprak
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	-
Özellikleri:	
Renk:	10 R 6/6
Ölçüler:	Yük.: 20,2 cm; Çap: 12,9 cm; Cidar Kalınlığı: 0,9 cm.
Durum:	İçi boş halde şekillendirilen kadın heykelciğini arka plandan çevreleyen çerçevenin, başın sağ tarafına denk düşen kısmı kırık ve eksik. Etek ucunda küçük bir kırık bulunmakta.
Tanım:	Cepheden ve giyimli bir kadın tasviri. Heykelciğin arka planında, hafifçe öne meyilli kenarlara sahip, oval biçimli bir çerçeve yer almakta. Baş yuvarlak ve geniş çaplı. Kaşlar ve gözler stilize görünümde. Küçük bir çıkıntı halinde işlenen burun doğal görünümünden uzak. Dudaklarda ufak bir çizgi ile özensiz işlenişe sahip. Eserin vücut hatları genel olarak belirgin değil. Boyun kalın ve hafif bir yükselti halinde. Göğüsler ufak çıkıntılar şeklinde görülmekte. Göğüslerin hemen altında işlenen hafif oyuntu ile bel hattı vurgulanmakta. Belden aşağısı düz uzanan heykelciğin etek uçları dışa dönük bir profile sahip.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2017, s.138-139.
Analoji:	Şirin-Kolağasıoğlu, 2016, Res. 22 ve 26.

Katalog No.:	13
Lev./Res. No.:	Lev.12/Res.40.
Eser Adı:	Symplegma Çift Tasviri
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-16 CP-111/53
Buluntu Yeri:	KTBM-7
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	-
Özellikleri:	-
Renk:	-
Ölçüler:	Yük.: 4,8 cm; Gen.: 5,1 cm; Kalınlık.: 1 cm.
Durum:	Yatay hatta ortadan ikiye ayrılmış halde ele geçen eser restorasyon çalışmalarıyla tümlenmiştir. Bu sayede tasvir edilen sahne tanımlanabiliyor olsa da kabartma parçasının ne tür bir esere ait olduğu bilinmemektedir.
Tanım:	Bir erkek ve kadının tasvir edildiği symplegma sahnesi. Sağ taraftaki kişinin başı sol taraftaki kişiye dönük halde. Baş üzerinde toplanan saçlar özenli bir işçiliğe sahip olmaması sebebiyle tanımlanamamakta. Kazıma çizgiler ve alçak kabartmalar yoluyla oluşturmuş yüz hatlarında ince işçilik mevcut değil. Sağ kol başın üzerinde durmakta. Belirgin halde tasvir edilen sağ göğüs sayesinde tasvir edilen kişinin bir kadın olduğu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Sol tarafta tasvir edilen ise kabarık kısa saçları ile bir erkek olarak tanımlanmakta. Erkek tasvirinin yüzü de yanındaki kadına dönük halde ve olasılıkla gövde arka cepheden görülmekte. Yüz ve vücut hatları özensiz işçilik sebebiyle çok net anlaşılamamakta. Sol kol, kadının göğsüne uzanmış halde.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	-
Analoji:	Langin-Hooper, 2020, fig.3.5.

Katalog No.:	14
Lev./Res. No.:	Lev.14/Res.49.
Eser Adı:	Çoklu Figürlü Rhyton
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-18 CS-112/83
Buluntu Yeri:	Dionysos Sunağı
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Yer yer boya kalıntıları görülmektedir.
Özellikleri:	
Renk:	2.5 YR 7/4
Ölçüler:	Yük.: 25 cm; Gen.: 21 cm.
Durum:	Sağ taraftaki ağız kısmı, erkek figürünün sol ayağı ve soldaki dağ koyununun gövdesinin bir bölümü kırık ve eksik.
Tanım:	Rhyton'un sağ tarafı yaban keçisi biçiminde. Sağ profilden tasvir edilen keçi, ön ayaklarını gövdesine doğru katlayarak oturur halde görülmekte. Başı tamamen sağa dönük ve başın üzerinde rhyton'un ağız kısmı yer almakta. Keçinin başının üzerindeki sivri kulakların ortasından alnının ortasına uzanan kıvrıkcık tüyler plastik işlenmiş halde. Yüzde beyaz boya kalıntıları mevcut. Çene altında yine plastik işlenmiş sakal tutamı görülmekte. Yaban keçisinin gövdesi tam orta kısımda sonlanmakta ve buradan itibaren rhyton'un sol kısmındaki dağ koyununun gövdesi başlamakta. Başı ve gövdesi yaban keçisiyle tamamen aynı duruşta tasvir edilen dağ koyunu, izleyiciye sol profilden görünmekte. Dağ koyununun başının üzerinde rhyton'un ikinci ağzı yer almakta. Ağız bölümünde bej ve kırmızı renkli boya bezeme mevcut. Koyunun başının iki yanından uzanan uzun boynuzları rhyton'un ağız kısmına iki yandan bitişik halde. Baş üzerinde kahverengi boya ile oluşturulmuş stilize kıvrımlı tüyler görülmekte. Koyunun başı ve gövdesinde yoğun beyaz boya kalıntısı mevcut. Boynuzların ise kahverengi boya ile renklendirildiği görülmekte. Keçi ve koyunun gövdelerinin birleştiği noktanın üzerinde çıplak bir erkek otururken, alt kısmında rhyton'un içerisindeki sıvının boşaltılmasını sağlayacak küçük yuvarlak bir akıtıcı bulunmakta. Cepheden tasvir edilen erkek figürü; kısa saçlara, yuvarlak yüz hatlarına ve doğaldan tamamen uzak yuvarlak kulaklara sahip. Erkek figürü, elinde tuttuğu pandoura'yı çalmakta.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2020, s.509.
Analoji:	Kerényi, 2013, Res.24.

Katalog No.:	15
Lev./Res. No.:	Lev.14/Res.47.
Eser Adı:	Boğa Başı Biçimli Rhyton
Müze:	-
Kazı Env. No.:	KK-14 CS 110/30
Buluntu Yeri:	KTBM-10
Malzeme:	Pişmiş Toprak
Hamur	Eserin tamamı boyalı.
Özellikleri:	
Renk:	7.5 YR 7/4
Ölçüler:	Ağız Çapı: 14,5 cm, Yük.: 21,5 cm, Derinlik: 20,9 cm, Karın Çapı: 10,5 cm, Cidar Kalınlığı: 0,5 cm
Durum:	Rhyton'un ağız kısmı sol boynuz hizasında kırık ve eksik. Sol boynuzun önünden itibaren sol göz kırık ve eksik. Ayrıca burnun sağ tarafında ve sağ gözün altında küçük kırıklar mevcut.
Tanım:	Boğa başı biçimli rhyton. Ağız sarmaşık motifi ile boya bezekli. Kahverengi ve siyah renkli sarmaşık yaprakları birkaç çizgiden oluşan dalga motifi benzeri kıvrımlı dallar üzerinde dizili halde. Yaprakların arasında kahverengi yuvarlak biçimli tomurcuklar mevcut. Bej renkli bant üzerindeki bu bezeme ağzın üst ve alt kısmından kahverengi çizgiler ile sınırlı. Rhyton'un omuz kısmında bitkisel motifli bir bezeme bandı daha görülmekte. Bu bandın üzerinde sağ ve sol tarafta birer küçük konik boynuz konumlanmakta. Kahverengi boyalı boynuzların ortalarında bej renkli bant uygulaması bulunmakta. Boynuzların hemen altında birer küçük plastik kulak mevcut. İki boynuz hizasından burna doğru uzanan birer bant bezeme burun hizasında birleşerek üçgen bir görünüm oluşturmaktadır. Bu bantların iki yanında kahverengi ve bej boya ile oluşturmuş badem biçimli gözler mevcut. İris, siyah renkte. Boynuzlardan burna uzanan bantlar ile aynı bezeme sistemine sahip birer bant, çene boyunca uzanarak burnla birleşmekte. Kahverengi bant ile çevrelenen burun ve ağız kısmı bej renkte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt v.d., 2019, s.695.
Analoji:	-

4.3. METAL ESER KATALOĞU

Katalog No.:	16
Lev./Res. No.:	Lev.8/Res.26,27.
Eser Adı:	Herme Figürin Grubu
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-11 DG-98/2
Buluntu Yeri:	İKBM-6
Malzeme:	Bronz
Ölçüler:	Lev. Uz.: 8,1 cm; Lev. Gen.: 2, 4 cm; Herme Yük.: Yak. 7 cm; Kuş Yük.: Yak. 3 cm.
Durum:	Herme'nin solundaki figürin kırık ve eksik. Eserdeki figürinlerin döküm tekniği ile oluşturulduğu gözlemlenmekte. Eserin tamamında toprak altında kaldığı süre boyunca oksitlenmesine bağlı korozyon gözlemlenmekte.
Tanım:	Figürin grubunun merkezindeki herme, kare biçimli küçük ve sık bir kaide üzerinde yer almakta. Figürin, dörtgen prizma biçimli monolit blok gövdesi üzerindeki antropomorf başı ile tipik bir herme görünümü ortaya koymakta. Bir erkeğin tasvir edildiği anlaşılan başın üzerinde, çember biçimli bir başlık yer almakta. Başlığın hemen altından uzanan ve kazıma çizgiler ile belirginleştirilen saçlar ensede toplanmakta. Yüz hatları dolgun işlenen eserde geniş alın, saç tutamları ile dar bir görünüm sergilemekte. Göz hatlarında korozyon dolayısıyla bozulmalar görülmekle birlikte korunagelen kısımlardan anlaşıldığı üzere gözler küçük, yuvarlak ve açık. Yüzdeki diğer uzuvlar ile orantılı büyüklükteki burun ile dudaklar arasındaki mesafe oldukça kısa. Kapalı haldeki dudaklar dolgun yapılı. Aynı şekilde yanaklar ve çene de dolgun. Boyun kalın ve figürinin gövdesini oluşturan monolit blokla birleştiği kısım hafifçe eğimli. Monolit bloğun eni, yukarıdan aşağı doğru belirgin düzeyde daralmakta. Bloğun üst kısmında sağ ve sol kenarlarda küçük dikdörtgen plaka biçimli eklentiler dikkat çekmekte. Bununla birlikte, bloğun tam merkezinde bir phallos var. Herme'nin sağında iri bir kuş tasviri mevcut. Gövdesine kıyasla küçük bir başa sahip olan kuşun sivri gagası, yırtıcı kuşlara benzer şekilde büyük ve güçlü bir görünüm sergilemekte. Dolgun gövdeyi takiben doğaldan uzak denilebilecek seviyede geniş bir kuyruk gözlemlenmekte. Kuşun baş, gövde ve kuyruk kısımlarındaki tüyleri, kazıma çizgilerden oluşmakta. Bacaklar ve ayaklar, kalın ve büyük yapısıyla özensiz bir işlenişe sahip.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt, Akçay, 2016, s.234.; A. Emirhan Bulut, 2022, s.96.
Analoji:	-

Katalog No.:	17
Lev./Res. No.:	Lev.9/Res.28.
Eser Adı:	Apollon Heykelciği
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-13 CJ-114/36
Buluntu Yeri:	KTBM-9
Malzeme:	Bronz
Ölçüler:	Yük.: 11 cm.
Durum:	Bronz malzemeden döküm tekniği ile üretildiği anlaşılan çıplak erkek heykelciğinin yüzeyinde üretim malzemesine bağlı olarak yoğun korozyon oluşumu gözlemlenmekte. Korozyon dolayısıyla ince işçilik detayları tespit edilemezken; genel itibarıyla eser, tanımlama yapılabilecek durumda.
Tanım:	Cepheden ve ayakta tasvir edilmiş çıplak erkek heykelciği. Baş, hafifçe sağa dönük. Başı çevreleyen saçların bir kısmı ortadan ikiye ayrılıp ensede toplanırken bir kısmı da baş üzerinde düğümlenmekte. Yüz hatları korozyon dolayısıyla tanımlanamayacak düzeyde tahribat mevcut. Fakat ince ve uzun bir çehre oluşturulduğu görülebilmekte. Sağ omuz üzerinden sol kol altına uzanarak gövdeyi çevreleyen kalın bir sadak kuşağı mevcut. Serbest haldeki sağ kol, bel hizasına kadar hafifçe yukarı kaldırılıp öne uzatılmış halde. Taşıyıcı sol kol ise dirsekten kırılarak öne uzatılmış halde. Taşıyıcı olan sağ bacak yere sağlam bir şekilde basmakta. Serbest haldeki sol bacak ise bir adım öne ve hafifçe yana uzatılmakta. Her iki ayakta oldukça ince yapılı ve elips biçimli kaideye basmakta.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	Şenyurt, Akçay, 2016, s. 233.; Bulut, 2022, s.169.
Analoji:	Lordkipanidze, 1991, Pl.12(b).; LIMC II-1/2 s.259/no.609. ve 407/no.302c ve 302g.

4.4. KEMİK ESER KATALOĞU

Katalog No.:	18
Lev./Res. No.:	Lev.11/Res.36,37.
Eser Adı:	Symplegma Kadın Figürini
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-15 DA-105/2
Buluntu Yeri:	İKBM-13
Malzeme:	Fildişi
Ölçüler:	Yük.: 1,9 cm
Durum:	Baş kısmı kırık ve eksik.
Tanım:	Eser, oturmakta olan çıplak bir kadının cepheden görünümünü yansıtmakta. Tasvir edilen kadın, iki eliyle kalçasını tutarken; iki yana ayırdığı bacaklarını dizlerden kırarak kendine doğru çekmiş halde görülmekte. Göğüsler, üst gövdede küçük birer çıkıntı halinde. Alt karın hafifçe şişkin. Cinsel organ, kazıma çizgilerle detaylandırılmış durumda.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	-
Analoji:	Schmidt, 2010, fig.13.; Mellaart, 1970, V.II s.184-185.; Christoph Bacher Archäologie Ancient Art/ Ref.: 6346.

Katalog No.:	19
Lev./Res. No.:	Lev.13/Res.42,43,44.
Eser Adı:	Symplegma Tasvirli Astragalos
Müze:	Ordu Paşaoğlu Konağı Etnografya Müzesi
Kazı Env. No.:	KK-18 CR-110/Yüzey Temizliği
Buluntu Yeri:	Anıtsal Kapı zemininde konumlanan kanal içerisinde bulunmuştur.
Malzeme:	Aşık Kemliği
Ölçüler:	Yük.: 1,3 cm; Gen.: 2,3 cm-1,2 cm.
Durum:	Eser tüm halde bulunmuştur.
Tanım:	Siyah renkli astragalos'un en geniş yüzeyinde bir erkek ile kadının cinsel birleşme anı görülmekte. Astragalos'un geri kalanında herhangi bir tasvir bulunmamakla birlikte tüm yüzeyleri özellikle firnislenmiş gibi görünmekte.
Tarih:	T.P.Q.: MÖ 2. yy; T.A.Q.: MÖ 1. yy
Yayın:	-
Analoji:	-

SONUÇ

Antik Pontos Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Kurul Kalesi'nde 2010 yılı itibarıyla başlatılan arkeolojik kazı ve araştırma çalışmaları halen devam etmektedir. Kurul Kalesi Kazıları'nın şimdiye dek Doğu Karadeniz'de yürütülen ilk uzun süreli arkeolojik kazılar olması dolayısıyla burada elde edilen verilerin her biri, bilimsel literatüre katkıları bakımından büyük öneme sahiptir. Söz konusu çalışmalarda şimdiye dek ulaşılan sonuçlar ışığında Kurul Kalesi, bilim dünyasına askeri garnizon niteliği ile ön plana çıkan bir phrourion olarak tanıtılmıştır. Bununla birlikte çok sayıdaki depolama alanı ve kutsal alana sahip olan kalenin geniş buluntu çeşitliliği de göz önünde bulundurularak pek çok ihtiyaca karşılık verebilecek nitelikte bir yerleşim yeri olması gerektiği ileri sürülmüştür. Ayrıca yine Kurul Kalesi'ndeki çalışmaların sonuçları doğrultusunda bu kalenin yüksek olasılıkla Pontos Kralı VI. Mithradates Dönemi'nde (MÖ 120-63) inşa edildiği ve Pontos Krallığı'nın yıkılışının ardından (MÖ 63) bir daha hiç kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

İki ana sektörden oluşan Kurul Kalesi'nde tespit edilebilen tek giriş kapısı olan Anıtsal Kapı yapısına dışarıdan ulaşan bir kişi ilk olarak Kybele Heykeli'ni barındıran ve ana tanrıça kültüne adanmış bir mekân (KTBM-8) ile karşılaşmakta; bu mekânı geçerek kaleye giriş yaptığı ilk adımda ise karşısında Dionysos Sunağı ve Kaya Kült Alanı'nı görmektedir. 2010-2019 yılları arasındaki çalışmalarda ele geçen çok sayıdaki kültle ilişkili buluntu ve mekânın yanı sıra kaleye girişte bu tür bir karşılamının olduğunun keşfedilmesi, kalenin kültürel fonksiyonunun bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi ihtiyacını ortaya koymuştur. Bahse konu ihtiyaca karşılık kaleme alınan bu çalışmada yanıt aranan ilk soru, kalede hangi kültlerin mevcut olduğudur. Söz konusu sorunun yanıtı için Kurul Kalesi'nde ele geçen tanrı/tanrıça tasvirlerine bakıldığında ise beş tanrısal figürden söz etmek mümkündür: Ana tanrıça/Kybele, Dionysos, Apollon, Pan ve olası bir Hermes.

Pontos Bölgesi'nde ana tanrıça kültünün geçmişi Geç Hitit tanrıçalarından biri olan Kubaba'ya değin uzanmaktadır. Bununla birlikte özellikle Karadeniz kıyılarında kurulan Hellen kolonileri sayesinde Pontos Bölgesi'ne taşındığı düşünülen Meter tapınımının da MÖ 6. yy'dan itibaren bölgedeki varlığı kanıtlanabilmektedir. Kurul Kalesi'nde ana tanrıça tapınımına dair en erken bulguyu ise Sunak Kayası

oluşturmaktadır. Her ne kadar söz konusu alanda tanrıçayı doğrudan simgeleyen bir tasvir ya da buluntuya rastlanılmamış olsa da kayaya oyulmuş merdiven ve çok sayıdaki niş ile Sunak Kayası tipik bir ana tanrıça kaya kült alanı/sunağı görünümünü ortaya koymaktadır. Burada ele geçen ve II. Prusias Dönemi'ne (MÖ 185-149) tarihlendirilen iki bronz sikke, Sunak Kayası'nın MÖ 120-63 yılları arasında kullanımda olduğu düşünülen Kurul Kalesi'nin inşasından önce dahi kültüel faaliyetlerde kullanılan bir alan olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu kaya sunağını çevreleyen duvarlar ve burada ele geçen diğer buluntular ise Sunak Kayası'nın kalenin inşasının ardından kullanımına devam edildiğini göstermektedir. Sunak Kayası ile ilgili bir başka dikkat çeken detay güneyindeki ocaktır. Ana tanrıça kaya kült alanları için alışlagelmiş bir unsur olmayan ocak, burada başka bir tanrı/tanrıça için de ritüeller gerçekleştirilmiş olabileceği fikrini düşündürmektedir. Ayrıca içerisinde hayvan kemiği kalıntısının bulunmaması söz konusu ocağın ateş sunusu için kullanılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu bağlamda Sunak Kayası'nda Ahura Mazda ile özdeşleştirilen ve Pontos Bölgesi'nin bazı kentlerinde bereket tanrısı olarak "Epikarpios" sıfatıyla anılıp, ana tanrıça ile ortak bir kültürde tapınılan Zeus için ateş sunuları yapılmış olabileceği öne sürülmüştür. VI. Mithradates Dönemi'ne kadar Mithradates Hanedanlığı'nın resmi tanrılarından birinin Zeus olması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Fakat kalede Zeus tapınımına işaret edecek herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Kuzey Teras'taki Dionysos Sunağı'nın bitişiğinde ortaya çıkarılan ve kayaya oyulmuş nişlerden oluşan Kaya Kült Alanı da ana tanrıçaya adanmış kült alanları arasında değerlendirilmiştir. Sunak Kayası'nda ele geçen II. Prusias Dönemi (MÖ 185-149) sikkelerinden bir adet de burada bulunmuş olması, iki kaya tapınım alanının aynı dönemlerde aktif olduğunu göstermektedir. Fakat Kaya Kült Alanı, bilinmeyen bir sebeple üzeri irili ufaklı kaya parçaları ile örtülerek kapatılmıştır. Kült alanının kapatılma tarihine yönelik ip ucu verebilecek en geç tarihli buluntu, MÖ 74 yılına tarihlendirilen Ariobarzanes Dönemi sikkesidir.

Kurul Kalesi'nde ana tanrıça kültürünü kesin olarak kanıtlayan bulgu şüphesiz ki Anıtsal Kapı yapısında bir niş içerisinde *in-situ* halde ele geçmiş olan mermer Kybele Heykeli'dir. Daha önceki çalışmalarda gerçekleştirilen ikonografik değerlendirmeler sonucunda söz konusu heykelin, Agorakritos Modeli'nde yapılmış olan Pergamon

Kybele'si ile benzer niteliklere sahip olduğu ve MÖ 2. yy ortalarına tarihlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür¹. Aynı çalışmada Kurul Kalesi mermer Kybele Heykeli'nin bir ihtimal olarak bahsi geçen üslubu bilen heykeltıraşlar tarafından Sunak Kayası için yapılmış ve sonrasında Anıtsal Kapı yapısına taşınmış olabileceğinden bahsedilmiştir. İkinci bir ihtimalde ise heykelin Pergamon heykeltıraşlık üslubunu sürdüren bir kentten Kurul Kalesi'ne getirilmiş olabileceği varsayılmıştır. Her durumda Kybele Heykeli'nin Anıtsal Kapı yapısında konumlandırılmasının sebebi olarak tanrıçanın “kentin ve surların koruyucusu” niteliğine işaret edilmiştir. Nitekim gerek heykelin buluntu yeri gerekse de KTBM-7'de ele geçen üç pişmiş toprak Kybele heykelciğinin sur biçimli polosları göz önünde bulundurulduğunda bu düşüncenin doğruluğu kanıtlanabilir görülmektedir.

Kurul Kalesi ana tanrıça kültü konusunda tartışma yaratan detaylardan biri, mermer heykelin “Kybele” kimliğini doğrulayacak günümüze ulaşmış herhangi bir atribü bulunmamış olmasıdır. Özellikle de “surların koruyucusu” vasfıyla kapı yapısına yerleştirilen bir Kybele heykelinin başında sur biçimli polosunun yer almaması dikkat çekicidir. Söz konusu heykelin konumu, ikonografisi, mimari çerçeve ile çevrelenmiş bir nişin içerisinde sergilenmesi ve kendisine adanan Kybele heykelcikleri, bu heykelin ana tanrıça tasviri olduğunu doğrulamakta yeterli görülmektedir. Heykelde tasvir edilenin hangi ana tanrıça olduğuna dair soru işaretine ise Derveni Papirüsü'nden bir satır en net cevabı vermektedir: “Τη δέ καί Μήτηρ καί Ρέα καί Ἥρην ἢ αὐτή² (Ge ve Meter ve Rhea ve Hera aynıdır.)” Daha önce de bahsi geçtiği üzere burada “Kybele” olarak anlatılan tanrıçanın kültüründeki adı “Meter”dir. “Kybele”, aynı tanrıçanın antik edebiyatta kullanılan adıdır ki bu ismin bazı kaynaklarda “Rhea” olarak kullanıldığı da görülebilmektedir. Bu karmaşanın sebebi, yüksek olasılıkla Gaia, Demeter, Rhea, Hera, Meter ve bahse konu tüm ana tanrıçaların Klasik Dönem itibarıyla birbiriyle özdeşleştirilmesidir. Derveni Papirüsü'ndeki cümlelerin de gösterdiği üzere bu tanrıçalar bir/aynı kabul edilmektedir. Dolayısıyla Kurul Kalesi'ndeki ana tanrıça tasvirinin kimliklendirilmesinde en doğru bakış açısı, bu tanrıçaya hangi vasfıyla tapınılmış olmasına dikkat etmek olacaktır. Buna göre hem

¹ Şenyurt, Durugönül, 2018, b.a.

² Detaylı bilgi için bkz.: s.45.

heykelin konumu hem de kendisine adanan heykelciklerin gösterdiği üzere buradaki ana tanrıça heykelinden kalenin güvenliğini sağlaması beklenmiştir. Bu da Tanrıça Meter'e -yani Kybele'ye- has bir özelliktir.

Kurul Kalesi'nde birden çok kanıtla güçlü bir kulte sahip olduğu anlaşılan bir diğer tanrı, Dionysos'tur. VI. Mithradates'in egemenliği ile birlikte Pontos Bölgesi'nde baskın bir kült haline gelen Dionysos'un, söz konusu kralın egemenlik döneminde yerleşim gören Kurul Kalesi'ndeki varlığı şaşırtıcı değildir. VI. Mithradates, bu çalışmanın önceki bölümlerinde de anlatılan doğumundan itibaren yaşadığı birtakım olaylar sebebiyle kendisini Dionysos ile özdeşleştirmiştir. Bu olayların, elbette ki yalnızca kralın kendisini bahse konu tanrı ile özdeşleştirebilmesi için yazılmış hikayeler olma ihtimali de bulunmaktadır. Buradaki esas soru, VI. Mithradates'in kendisini temsilen neden Dionysos'u seçtiğidir. Roma'nın ele geçirdiği bölgelerdeki hoş görülmeyen tutumlarına karşılık Anadolu halklarının hamisi olarak Roma'nın ilerleyişine son vermeyi hedefleyen VI. Mithradates'in, aynı dönemde söz konusu halklar tarafından "Kurtarıcı/Soter" olarak kabul edilen bir tanrıyı sembol olarak seçmesi gerekmektedir. Bu noktada Dionysos'un seçilmiş olmasında ise iki önemli sebep mevcuttur. İlk olarak Dionysos, tıpkı bir Hellen krallığı yönetse de Akhaimenid kökenli olan VI. Mithradates gibi, Hellen Pantheonu'na kabul edilse de Anadolulu kimliğini koruyan bir yabancı olmasına rağmen fazlasıyla saygı gören bir tanrıdır. İkinci sebep ise şüphesiz Roma Senatusu'nun MÖ 186 yılı tarihli "Senatus Consultum De Bacchanalibus" kararıdır. Roma, bu kararla Dionysos törenlerini yasaklamış ve dolayısıyla bu tanrıyı düşman ilan etmiştir. Böyle bir durumda Roma'nın Anadolu'daki en büyük düşmanı olan VI. Mithradates'in mücadelesine sembol olarak Dionysos'tan daha uygun bir tanrının bulunması mümkün değildir.

Tüm Pontos Bölgesi'nde olduğu gibi Kurul Kalesi'ndeki Dionysos kültürünün perde arkasında da VI. Mithradates'in bu siyasi politikaları yer alıyor olmalıdır. Aynı dönemde çeşitli krallıklarda tanrıya adanan görkemli tiyatro yapıları ve geniş tören alayları (pompe) bilinirken, Kurul Kalesi'nin mimarisine uygun biçimde burada bir sunak inşa edilmiş ve yine mimarının elverdiği ölçüde törenler düzenlenmiştir. Söz konusu Dionysos Sunağı üç kademeli bir mimariye sahiptir. Sunağın en üst kademesinde ele geçen ve sayısı yüzü aşan buluntuların çeşitliliği dikkat çekicidir. Bunlar arasında biri gençlik diğeri çocukluk çağındaki Dionysos'un tasviri olan iki

pişmiş toprak eser, sunağın kesin olarak Dionysos'a adanmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kurul Kalesi'nin farklı mekânlarında ele geçen Dionysos Tauromorphos ve Dionysos Botrys protomları da kaledeki Dionysos kültünün diğer belgelerini oluşturmaktadır. Dionysos Sunağı'nı kuzeye doğru izleyen KTDM-2 ve KTDM-3 isimli mekânlar da içerisindeki buluntular dolayısıyla kült malzemelerinin muhafaza edildiği depolar -dolayısıyla kültle ilişkili mekânlar- olarak yorumlanmıştır.

Ana tanrıça ve Dionysos kültürlerinin Kurul Kalesi'ndeki mevcudiyetine pek çok kanıt sunulabilirken Apollon, Pan ve Hermes için aynı iddiayı sürdürebilmek mümkün değildir. Bu tanrıların Kurul Kalesi'nde olası bir kültte sahip olduğunu düşündüren buluntular; KTBM-9'da bir pithos içerisinde bulunan Apollon Heykelciği, Anıtsal Kapı'nın doğusunda ele geçen bir Pan Protomu ve İKBM-5'te bulunan -olasılıkla Hermes'in tasvir edildiği bir herme'yi barındıran- Herme Figürin Grubu'dur. Bunların her birinin tekil örnekler olması ve söz konusu tanrılara dair mimari ya da buluntu anlamında herhangi bir bulgunun mevcut olmaması sebebiyle Kurul Kalesi'nde diğer tanrısal figürlerden ayrı olarak tapınım gördükleri söylenememektedir. Fakat her birinin ana tanrıça ya da Dionysos kültürleri içerisinde özel bir konuma sahip olması Kurul Kalesi'nde bulunma sebeplerini açıklayabilmektedir.

Tüm bu arkeolojik verilere göre Kurul Kalesi'nde güçlü bir ana tanrıça ve Dionysos kültürünün var olduğu kesin olarak söylenebilmektedir. Ayrıca bu çalışma kapsamında yapılan değerlendirmeler ışığında ana tanrıça ve Dionysos'un Kurul Kalesi'nde birbirinden ayrı değil, ortak bir kült içerisinde tapınım gördüğü düşünülmektedir. Kale mimarisi içerisinde söz konusu tanrı ve tanrıçaya ayrılmış olan kutsal alanların bir arada görülüyor olması bu düşünceye sunulabilecek başlıca kanıtlardan biridir. Çeşitli mitolojik anlatılarda birlikteliklerinden söz edilen bu tanrı ve tanrıçanın her ikisi de vahşi doğa, doğurganlık, bereketlilik vb. ortak niteliklere sahip olmakla birlikte; sarhoşluk, esrime, erginlenme, taşkın hareketler ve danslar, inisiyasyon, orgiastik ritüeller vb. tapınım biçimlerine sahiptir. Antik kaynaklarla da doğrulanabilir şekilde iki tanrısal figürün karakterleri ve tapınım biçimlerindeki bu ortaklık sebebiyle ortak bir kültü paylaştıkları bilinmektedir³. Öyle ki Kurul

³ Bkz.: Eur.**Bacch.**LXXVI-LXXXI: "Ne mutlu bahtı açık olana ne mutlu tanrıların sırlarına erene! Hayatını temizleyip ruhunu Bakkhos'a verene! Tanrının kutsal bedenine ait olanlara birleşene! Yıkayıp

Kalesi'nde ele geçen pek çok adak malzemesi her iki tanrıya da uygun olması sebebiyle sınıflandırılmamış ve ana tanrıça ile Dionysos tasvirlerine KTBM-7 içerisinde bir arada rastlanmıştır. Buna ek olarak ana tanrıçaya adanmış kutsal alanlarda adak malzemesinin azlığına karşılık “Dionysos Sunağı” olarak isimlendirilen sunakta yüzü aşkın adak malzemesinin ele geçmesi, iki tanrısal figüre de adakların bu sunakta sunulmuş olabileceğini düşündürmektedir.

Ana tanrıça ve Dionysos'un ortak kültü, Kurul Kalesi'ndeki kültüsel faaliyetlere ilişkin başka bir soru işareti ortaya koymaktadır. Şimdiye dek yapılan değerlendirmelerde kaledeki kültler VI. Mithradates'in kraliyet propagandası ve mevcut siyasi durum içerisinde, dolayısıyla resmi karakterleriyle ele alınmıştır. Fakat Hellenistik Dönem'de Dionysos-ana tanrıça ortak kültürünün mevcut olduğu bir yerde özel tapınının (myster'in) varlığı da muhakkak sorgulanmalıdır. Nitekim antik kaynakların aktarımına göre Dionysos, myster'leri ana tanrıçadan öğrenmiş ve uygulamıştır⁴. Bu sebeple de myster'lerde iki tanrısal figürün yan yana görülmesi alışlageldik bir durumdur. Kurul Kalesi'nde myster'lere dair izlere ise en çok Dionysos tasvirlerinde rastlanmaktadır. Öncelikle söz konusu tasvirlerin tanrının farklı yaş evrelerine ait olması dikkat çekicidir. Bebek, çocuk, genç ve yetişkin olarak görülen Kurul Kalesi Dionysos tasvirleri arasında tanrının sakallı ve ağırbaşlı görünümü bulunmamaktadır. Tasvirler ağırlıklı olarak belirgin bir alaycı gülümseme ifadesine sahiptir. Ayrıca Çocuk Dionysos Heykelciği ve Dionysos Tauromorphos'un boynuzlu tasvir edilmesi, orphik mitolojide Dionysos'un özdeşi olan Zagreus'u anımsatmaktadır. Söz konusu mitolojide tanrı “boğa boynuzlu bebek” ve “boğa boynuzlu tanrı” olarak tanımlanmaktadır. Kurul Kalesi'ndeki iki örnekte myster'ler konusunda üzerinde durulan bir başka detay elle yapılan jestlerdir. Dionysos Tauromorphos'a neredeyse birebir düzeyde benzer başka bir eser, Sarkiné'de ele

bütün kirlerini dağlarda tanrının delisi olana! Ne mutlu, yoluyla kutlayana Kybele anamızın cümbüşlerini; ne mutlu, thyrsos'u sallayarak başına sarmaşıklı tacı takarak Dionysos'un ardından gidene! Haydi Bakkha'lar, durmayın, indirin Bromios'u Phrygia dağlarından; getirin Dionysos'u, tanrı babanın tanrı oğlunu, Hellen ülkesinin mutlu şehirlerine.”; Ayrıca bkz.: Eur.**Bacch.**CXX-CXXX.: “Ey karanlık diyarı Kuretarların, Girit'te Zeus'un doğduğu kutsal mağaralar, orada icat ettiler, benim için, üç sorguçlu miğfer giyen Korybant'lar, çembere gerilen deriyi. Orada karıştı coşkun davul sesleri Phrygia kavallarının tatlı nefeslerini, Korybant'lar davulu Rhea anamıza verdiler, Bakkha'ların çılgınları arasında gümbürdesin diye. Onu coşkun satyr'ler ana tanrıçadan aldılar, sesini korolara karıştırdılar, Dionysos'a hoş gelen Trieterit bayramlarında.”

⁴ Bkz.: Apollod.III.5.1.

geçen Dionysos Tauros Protomu'dur. Bu protomda tanrı, omzuna yasladığı sol eliyle myster'lerin sembolü olan "benedictio latina" jesti yapmaktadır. Aynı ikonografiye sahip Kurul Kalesi Dionysos Tauromorphos'unda ise sol elin konumlanması gereken kısım kırık olması sebebiyle tanımlanamamaktadır. Çocuk Dionysos'un öne uzattığı sağ eliyle de bu jesti yapmış olabileceği düşünülmektedir. Fakat elin bazı parmakları kırık olduğundan yine kesin bir kanıt sunulamamaktadır.

Orphik Dionysos'a tapınılan myster'lerin kesin olarak tespit edildiği yerlerde, ölümlerle birlikte gömülen ve üzerinde ölüye rehber olacak notların yazıldığı yaprak biçimli altın lamella'lar bilinmektedir. Benzer şekilde Sunak Kayası'ndaki ocağın içerisinde ve Kaya Kült Alanı'nda da yaprak biçimli altın lamella'lar ele geçmiştir. Fakat bu lamella'ların üzerinde herhangi bir yazıt tespit edilememiştir.

Ana tanrıça kültünün Kurul Kalesi'nde myster karakterinde olma ihtimaline dair çok güçlü kanıtlar mevcut değildir. Fakat daha önce de belirtildiği üzere halihazırda iki tanrısal figürün ortak tapınımı bunun için tek başına bir kanıt oluşturabilmektedir. Tanrıçanın kamuya açık bir tapınımına sahip olmadığına işaret eden detaylardan biri de kendisine adanmış olan heykelciklerin sayısıdır. Kamuya açık ana tanrıça tapınım alanlarında çok sayıda adak heykelciği ele geçerken, Kurul Kalesi'nde sadece üç Kybele heykelciği bulunmuştur. Bu aynı zamanda ana tanrıçadan savaş döneminde güvenlik dilenirken, bundan önceki dönemlerde çok daha kişisel dileklerde bulunduğu da göstergesidir. Ayrıca bu durum, Kurul Kalesi mermer Kybele heykelinin polossuz tasvir edilmesinin sebebini de açıklamaktadır. Buna ek olarak tanrıçanın inisiyasyonlarına katılmanın savaşta galibiyet getireceğine olan inanç, Kurul Kalesi ana tanrıça kültünün myster karakterinde olma ihtimalinin önünde herhangi bir engel bırakmamaktadır⁵.

Hem Dionysos hem de Meter'in myster'lerindeki orgiastik ritüeller ve erginlenme törenleri için Kurul Kalesi oldukça uygun bir alan sunmaktadır. Nitekim kale, yüksek bir kayalığın zirvesinde tüm doğaya hâkim konumdadır. Acı çekme, ölüm ve yeniden doğumun simgelendiği erginlenme ve arınma törenleri için ihtiyaç duyulan alanları Sunak Kayası'nın bitişiğindeki Kaya Rezervuarı ve Basamaklı Tünel

⁵ Bkz.: Diod.Sic.V.49.6.: "...ve aslında Iason ve Dioskuroi ile Herakles ve Orpheus da inisiyasyonlarından sonra giriştikleri tüm seferlerde başarıya ulaştılar, çünkü bu tanrılar onlara göründü."

rahatlıkla karşılayabilecek özelliktedir. Ayrıca Dionysos'un kamusal törenlerine uygun bir pompe (tören alayı) alanı mevcut değildir. Kalede bu törenlerin vazgeçilmez aracı olan mask'lar ya da phallos tasviri bulunmamıştır. Buna karşılık orgiastik törenlerin bir yansıması olan symplegma tasvirler adak buluntuları arasında yer almaktadır.

Mimari ve arkeolojik buluntuların, Hellenistik Dönem'de hayli yaygın olduğu bilinen myster'ler hakkındaki kısıtlı bilgi doğrultusunda değerlendirilmesi ile Kurul Kalesi'ndeki mevcudiyetleri konusunda fikir yürütülebilmektedir. Fakat bu fikirleri kanıtlamak için epigrafik verilere sahip olmak gerekmektedir. Kurul Kalesi'nde şimdiye dek herhangi bir epigrafik verinin ele geçmemiş olması sebebiyle konuyla ilgili görüşlere yeterli kanıt sunulamamaktadır. En nihayetinde bir myster olsun ya da olmasın Kurul Kalesi'nin Hellenistik Dönem'de kültürel faaliyetler konusunda önemli bir merkez olduğu açıkça görülebilmektedir. Buna göre Kurul Kayalıkları'nın zirvesi, yüksek olasılıkla ana tanrıça kültüne adanmış bir açık hava tapınım alanıyken VI. Mithradates Dönemi ile birlikte burada Kurul Kalesi inşa edilmiştir. Kalenin inşası sırasında zirvenin kutsallığı korunmuş ve kale mimarisine de buradaki kültürel faaliyetleri destekleyecek yeni alanlar eklenmiştir. VI. Mithradates'in Dionysos propagandası dolayısıyla Kurul Kalesi'nde kendine yer bulduğu düşünülen Dionysos kültü, Meter ile ortak tapınımı sayesinde de sorunsuz şekilde buradaki kült unsurlarına uyum sağlamış olmalıdır.

Kurul Kalesi kültürleri, buradaki yaşam hakkında da bazı ip uçları sunmaktadır. Hem ana tanrıça hem de Dionysos kültüründe gerek din görevlileri gerekse de tapınıcılar ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmaktadır. Adak eşyaları arasında yer alan dokuma malzemeleri ve çeşitli aksesuarlar da Kurul Kalesi'ndeki kadın nüfusunun askeri nitelikli bir phrourion'dan beklenenin üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Dionysos'a adanmış olan heykelcikler çok daha fazla sayıdaiken yüksek olasılıkla savaş döneminde ana tanrıçaya sunulmuş olan heykelciklerin üç adetle sınırlı olması savaşın kalede yaşayan halkı olası bir maddi zorluğa soktuğunu düşündürmektedir. Tüm adak malzemeleri arasında kişisel eşyaların ağırlıkta olması da bu görüşü destekler niteliktedir. Nitekim Kurul Kalesi'nde ele geçen pişmiş toprak kapların bir

kısımında onarım izlerine rastlanması da bu maddi zorluğun başka bir kanıtını oluşturmaktadır⁶.

Kurul Kalesi, sunduğu tüm arkeolojik verilerle Doğu Karadeniz Arkeolojisi için benzersiz belgeler oluşturmaya devam etmektedir. Kaledeki kültürel unsurlar da bu belgeler arasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle Dionysos Sunağı, şimdiye dek söz konusu bölgede başka bir benzerine rastlanmamış, tekil bir örnektir. Bununla birlikte Kurul Kalesi'ndeki Dionysos kültürünün, bilimsel çevrelerce halen tartışılmakta olan Orphik Dionysos tapınımına dair izler taşıması da önemli konulardan biridir. Pontos Euxenios'un kuzeyinde bu tür bir Dionysos tapınımı kanıtlanmış olsa da güney kıyıları için henüz kesin sonuçlara ulaşamamıştır. Gerek Kurul Kalesi gerekse de antik Pontos Bölgesi'nin geri kalanında yürütülen çalışmaların gelecekte bu ve benzeri pek çok soruya ışık tutması ümit edilmektedir.

⁶ Bkz.: Yorulmaz, 2019, Kat.No.34,37,60,175,214 ve 218.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

- Anth.Pal. Antologia Palatina: **Antologia Palatina**, ed. Filippo Maria Pontani, Vol.3, IX-XI, Torino, Giulio Einaudi Editore, 1980.
- Apollod.: Apollodoros Bibliotekha: **Library**, çev. Sir James George Frazer, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 17.07.2022.
- Apoll. Rhod.: Rhodos’lu Apollonios Argonautika: **Argonautika**, çev. Ari Çokona, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- App.: Appianos Mithridateios: **The Foreign Wars: Mithridatic Wars**, çev. Horace White, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.
- Aristoph.: Aristophanes Akharneis: Acharnians, çev. The Athenian Society, (çevrimiçi), ToposText, 24.07.2022.
- Ploutus: Plutus (Wealth), çev. The Athenian Society, (çevrimiçi), ToposText, 07.12.2022.
- Arr.: Arrianus Periplus Ponti Euxini: **Arrianus’un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)**, çev. Murat Arslan, İstanbul, Odin Yayıncılık, 2005.
- Anabasis: **Anabasis**, ed. A. G. Roos, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 29.07.2022.
- Anabasis: **Anabasis of Alexander Book 5-7 Indica, LOEB Classical Library**, çev. B. A. Brunt, Cambridge, Harvard University Press, 1983.
- Anabasis: **The Great Alexander The Anabasis and The Indica, Oxford World’s Classics**, çev. Martin Hammond, Oxford, Oxford University Press, 2013.

Ath.: Athenaios	Deipnosophistai , The Deipnosophists, çev./ed. C. D. Yonge, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 21.07.2022. Aleksandrou Anabasis: Anabasis, ed. A. G. Roos, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.
Cass.Dio.: Cassius Dio	Historiae Romanae: Cassius Dio: Roman History, çev. Earnest Carry, (çevrimiçi), Penelope Uchicago, 14.01.2022.
Cic.: Cicero	De haruspicum responso: On The Responses of Haruspices , ed. C. D. Yonge, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 10.03.2022.
Diod.Sic.: Diodoros Siculus	Bibliothèque Historique: Bibliotheca Historica: Books XVIII-XX , ed. Immanuel Bekker & Ludwig Dindorf & Friedrich Vogel & Kurt Theodor Fischer, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022. Bibliothèque Historique: Library of History, LOEB Classical Library , çev. C. H. Oldfather, Cambridge, Harvard University Press, 1935.
Dem.: Demosthenes	Prooemia: Exordia , ed. Normann W. DeWitt, Normann J. DeWitt, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 08.03.2022. XIII: Peri Tou Stephanou: On The Crown , ed. C. A. Vince, J. H. Vince, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 08.03.2022.
Eur.: Euripides	Bacchae: The Plays of Euripides: Rhesus. Medea. Hippolytus. Alcestis. Heracleidae. The Supliants. The Trojan Women. Ion. Helen , çev. Edward Philip Coleridge, Londra, 1891-1913.
Gurob Papirüsü	Greek Papyri From Gurob: Royal Irish Academy Cunningham Memoirs No.XII , ed. Josiah Gilbert Smyly, Dublin, Hodges, Figgis & Co., 1921.

Hdt.: Herodotos	Tarih , çev. Muntekim Ökmen, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
Hes.: Hesiodos	Theogonia: Erga kai Hemera: Theogonia: İşler ve Günler , çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, 2016.
Hesychios	Hesychii Alexandrini Lexicon Volumen I: A-Δ, Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker Bd. 11-1 , ed. Klaus Alpers & Ian C. Cunningham, De Gruyter, 2018. Hesychii Alexandrini Lexicon , ed. Moritz Schmidt, Jenae, Sumptibus Hermanni Dufftii (Libraria Maukiana), 1867.
Hippoc.: Hippokrates	De morbo sacro: On The Sacred Disease , ed. Charles Darwin Adams, (çevrimiçi) Perseus Digital Library, 08.03.2022.
Hippon.: Hipponaks	Fragmenta: Greek Iambik Poetry, LOEB Classical Library , çev./ed. Douglas E. Gerber, Cambridge, Harvard University Press, 1999.
Hom.: Homeros	Dionysos: Hymn to Dionysos , çev. Hugh Gerard Evelyn-White, (çevrimiçi), ToposText, 01.09.2022. İliada: Iliad , çev. Augustus Taber Murray, (çevrimiçi), ToposText, 01.09.2022.
Hyg.: Hyginus	Fabulae: The Myths of Hyginus , çev./ed. Mary Grant, (çevrimiçi), ToposText, 17.07.2022.
Iust.: Iustinus	Historia Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs: Justinus: Epitome of Pompeius Trogus “Philippic Histories” , (çevrimiçi), Attalus, 14.01.2022.

Ksen.: Ksenophon	Anabasis: Anabasis: On Binlerin Dönüşü , çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998.
Liv.: Livius	Ab Urbe Condita: The History of Rome , ed. Cyrus Evans, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 10.03.2022.
Lycurg.: Lykurgos	Against Leokrates , çev. C. O. Burt, (çevrimiçi), ToposText, 10.11.2022.
Nonnos	Dionysiaka: Dionysiaca, LOEB Classical Library , çev. William Henry Denham Rouse, Cambridge, Harvard University Press, 1940.
Ovid.: Ovidius	Fasti: Fasti , ed. Sir James George Frazer, (çevrimiçi) Perseus Digital Library, 04.03.2022.
Paus.: Pausanias	Graeciae Descriptio: Description of Greece , ed. Fredericus Spiro, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 10.03.2022.
Pind.: Pindaros	Pythian , ed. Diane Arnson Svarlien, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 16.03.2022.
Plin.: Plinius (Plinius Secundus/Yaşlı Plinius)	Naturalis Historia: The Natural History , çev. John Bostock & H. T. Riley, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.
Plat.: Platon	Politeia: Republic , çev. Paul Shorey, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 08.08.2022.
Plut.: Plutarkhos	Bioi Paralleloi: Parallel Lives/Plutarch's Lives: Eumenes , çev. Bernadotte Perrin, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022. Lucullus , çev. Bernadotte Perrin, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022. Pompey , çev. Bernadotte Perrin, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022. Sulla , çev. Bernadotte Perrin, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.

- Aitiai Ellenon: **Greek Questions**, çev. William Watson Goodwin, (1878), (çevrimiçi), ToposText, 22.07.2022.
- Peri Ísidos kai Osiridos: **De Iside et Osiride**, çev./ed. Frank Cole Babbitt, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 22.07.2022.
- Peri Philoploutias: **De Cupiditate Divitiarum**, çev./ed. William W. Goodwin, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 08.08.2022.
- Symposiaka: **Quaestiones Convivales**, çev. William W. Goodwin & Ralph Waldo Emerson, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.
- Pol.: Polybios
Historiai: **The Histories**, çev. Evelyn S. Shuckburg, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.
- Strab.: Strabon
Geographika: **Antik Anadolu Coğrafyası**, çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.
- Geography**, çev. H. C. Hamilton & W. Falconer, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 14.01.2022.
- Thphr.: Theophrastos
Kharakteres Ethikoi: **Characters**, ed. Hermann Diels, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 16.03.2022.
- Thuc.: Thukydides
Histories: **The Peloponnesian War**, çev./ed. J. M. Dent, E. P. Dutton, (çevrimiçi), Perseus Digital Library, 08.08.2022.

MODERN KAYNAKLAR

- Agelidis, S., 2009. "Cult and Landscape at Pergamon", **Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions**, ed. Charles Gates v.d., Oxford, Archaeopress.
- AJA
American Journal of Archaeology

- Akgönül, S. O., 2018. “**Kurul Kalesi 2010-2017 Yılları Sikke Buluntuları**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akurgal, E., 1949. **Späthethitische Bildkunts**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 60.
- Albright, W. F., 1929. “The Anatolian Goddess Kubaba.” **Archiv für Orientforschung** 5, s.229-231.
- Arslan, M., 2007. **Mithradates VI Eupator: Roma’nın Büyük Düşmanı**, İstanbul, Odin Yayıncılık.
- Arslan, M., 2012. “Pseudo-Skylaks: Periplous”, **MJH**, II/I, s.239-257.
- Atasoy, S., 2003. “Amisos”, **Ancient Greek Colonies in the Black Sea II**, ed. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, Selanik, 2003, s.1331-1378.
- Ateş, G., 2020. “Pergamon’da Ana Tanrıça İnancı: Pergamon Krallarının Kültür Politikası ve Ana Tanrıça”, **Aktüel Arkeoloji**, 32, İstanbul, s.139-145.
- Ballesteros Pastor, L., 2014. “The Meeting Between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia”, **Cedrus**, 2, s.225-239.
- Barnett, R. D., 1967. “Phrygia And The Peoples Of Anatolia In The Iron Age”, **Cambridge Ancient History**, XXX, vol. I-II, s.3-33.
- Bekker, I., 1814. **Anecdota Greca**, I, G. C. Nauckium, Berlin.
- Berberović, N., 2015. “Ritual, Myth and Tragedy: Origins of The Theatre in Dionysian Rites”, **Epiphany: Journal of Transdisciplinary Studies**, Vol. 8, No. 1, 2015, s.31-38.
- Bernabé, A., 2013. “Dionysos in the Mycenaean World”, **MythosEikonPoiesis: Redefining Dionysus**, ed. Alberto Bernabé, Miguel Herrero de Jáuregui, Ana

- Isabel Jiménez San Cristóbal, Raquel Martín Hernández, Berlin/Boston, De Gruyter, s.23-38.
- Berndt-Ersöz, S., 2006. **Phrygian Rock-Cult Shrines, Culture and History of The Ancient Near East**, ed. Thomas Schneider vd., 25, Leiden-Boston, Brill.
- Berndt, S., 2018. “The Hand Gesture and Symbols of Sabazios”, **Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome**, ed. Julia Habetzeder, İsveç, 2, s.151-169.
- Bierl, A., 2018. “God of Many Names: Dionysus in the Light of His Cult Epithets”, **ΑΡΙΑΔΝΗ, Παράρτημα, ARIADNE, Suppl. 1, Πλειών Papers in memory of Christiane Sourvinou-Inwood**, ed. Athena Kavoulaki, Rethymnon, s.229-289.
- Bijişkyan, P. M., 1969. **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-1819**, çev. Hrand D. Anreasyan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1411.
- Bittel, K., 1963. “Phrygisches Kultbild aus Boğazköy”, **Antike Plastik** 2, s.7-21.
- Bøgh, B., 2012. “Mother of Gods: Goddess of Power and Protector of Cities”, **NVMEN**, 59, 2012, s.32-67.
- Borgeaud, P., 1988. **The Cults of Pan in Ancient Greece**, çev. Kathleen Atlass & James Redfield, Chicago.
- Börker-Klähn, J., 2000. “Nachlese an phrygischen Fundplätzen”, **Rivista di Archeologia**, 24, Roma, Giorgio Bretschneider Editore, s.35-69.
- Brixhe, C., 1979. “Le nom de Cybele”, **Die Sprache** 25, s.40-45.
- Brixhe, C., Lejeune, M., 1984. **Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes**, Paris.
- Brommer, F., 1949. **Pan im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr.: Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft**, Marburg.

- Broughton, T.R.S, 1970². “Mithridates”, **The Oxford Classical Dictionary**, Oxford, Clarendon Press, s.696.
- Brumfield, A., 1996. “Aporreta: Verbal and Ritual Obscenity in the Cults of Ancient Women”, **The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult at the Swedish Institute at Athens**, ed. R. Hägg, Stockholm, s.67-74.
- Buluç, S., 1988. “The Architectural Use of the Animal and Kybele Reliefs Found in Ankara and Its Vicinity”, **Source 7**, 3/4, s.16-23.
- Bulut, A. E., 2017. “**Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bulut, A. E., 2020. “A General Overview on the Stepped Tunnels in Pontos Region”, **MORS IMMATURA: Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anısına**, ed. K. Serdar Girginer v.d., İstanbul, Ege Yayınları, s.47-63.
- Bulut, A. E., 2022. “**Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Mimarisi**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Burkert, W., 1985. **Greek Religion**, çev. J. Raffan, Cambridge.
- Burkert, W., 1993. “Bacchic Teletai in the Hellenistic Age”, **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Cristopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, s.259-276.
- Carrington, P., 1977. “The Heroic Age of Phrygia in the Ancient Literature”, **Anatolian Studies**, XXVII, s.117-127.
- Caskey, M. E., Caskey, J. L., 1986. **The Temple at Ayia Irini, Keos II**, Princeton, American School of Classical Studies.
- CCCA **Corpus Cultus Cybelae Attidisque**

- Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA): Graecia atque insulae, II**, ed. M. J. Vermaseren, E. J. Brill, 1982, Leiden.
- Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA): Asia Minor I**, ed. M. J. Vermaseren, E. J. Brill, 1987, Leiden.
- Christoph Bacher
Archäologie Ancient Art,
(çevrimiçi).
Christou, C., 1968.
- CIG
- Çapar, Ö., 1979.
- Çetinkaya, G., 2021.
- Çilingiroğlu, A., 1986.
- De Cattalaý, F., 2007.
- Potnia Theron: Eine Untersuchung über Ursprung, Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit**, Selanik, 1968.
- Corpus Inscriptionum Graecarum**
Corpus Inscriptionum Graecarum, Volumen Tertium, ed. Ioannes Franzius, 1833.
- Anadolu'da Kybele Tapınımı", **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 29**, 1-4:1, s.191-210.
- "Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Priene'deki Kùltler"**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- "Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması, 1985"**, **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.311-323.
- "La révision de la chronologie des bronzes de Mithridate Eupator et ses conséquences sur la datation des monnayages et des sites du Bosphore Cimmérien"**, **Une koinè Pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C.-IIIe s. p.C.)**, ed. A.

- Bresson, A. Ivantchik, J.-L. Ferrary, Bordeaux, s.271-308.
- Demirel, S., 2019. “MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz’in Yerel Toplulukları”, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 5/8, s.129-141.
- Dinsmoor, W. B., 1973. **The Architecture of Ancient Greece: An Account of Its Historic Development**, New York, Biblo and Tannen.
- Doksanaltı, E. M., 2016. Doksanaltı, Ertekin M., “Open Air Cult Sites in Eastern Pontus Region”, **Anados: Studies of Ancient World**, 12/2012, s.61-78.
- Doonan, O. P., 2003. “Sinope”, **Ancient Greek Colonies in the Black Sea II**, ed. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, Selanik, s.1379-1402.
- Dönmez, Ş., 2014. “Kuzey-Orta Anadolu’da Yeni Bir Arkeolojik Keşif: Oluz Höyük Kubaba (Matar Kubileya) Tapınağı (Kızılırmak Kavsi İçinde Ana Tanrıça ile İlgili Güncel Bulgular)”, **Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan: SCRIPTA Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology**, İstanbul, Ege Yayınları, s.289-304.
- Drews, R., 1993. “Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe”, **Klio** 75, s.9-26.
- Dupont-Sommer, A., **La Déesse de Hierapolis-Castabala, Cilicie**, Paris, A. Masionneuve, 1964,
- Robert, L., 1964. **The Taurobolium: Its Evolution and Terminology**, Leiden, E. J. Brill.
- Duthoy, R., 1969.
- Eck, W., v.d. (ed.) 1982. “Der Orphische Papyrus Von Derveni”, **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 47, s.1-12.

- Ehrenberg, V., 1968. **From Solon to Socrates: Greek History and Civilization During the 6th and 5th Centuries BC**, Londra, Taylor&Francis (2011).
- Ehrenheim, v. H., Klingborg, P., Frejman, A., 2019. "Water at Ancient Greek Sanctuaries: Medium of Divine Presence or Commodity for Mortal Visitors?", **Journal of Archaeology and Ancient History**, ed. Karl-Johan Lindholm, 26, Uppsala, Uppsala University Department of Archaeology and Ancient History, s.1-31.
- Eisner, R., 1972. "The Temple at Ayia Irini: Mythology and Archaeology", **Greek, Roman and Byzantine Studies** 13, Duke University, 1972, s.123-133.
- Ekroth, G., 2014. "Animal Sacrifices in Antiquity", **The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life**, ed. Gordon Lindsay Campbell, Oxford, Oxford University Press, 2014, s.324-354.
- Eliade, M., 2003a. **Dinler Tarihine Giriş**, İstanbul, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M., 2003b. **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mystéria'larına**, Cilt: 1, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Emir, O., 2014. "Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos: MÖ IV. yy – MS III. yy.", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Erciyas, D. B., 2001. "Studies in the Archaeology of the Hellenistic Pontos: The Settlement, Monuments and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ohio, University of Cincinnati.

- Erdoğan, A., 2003. “**Phokaia Kaya Tapınakları**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ferguson, W. S., Nock, A. D., 1944. “The Attic Orgeones and the Cult of Heroes”, **Harvard Theological Review**, 37/2, Cambridge University Press, s.62-174.
- Froehner, W., 1897. **Catalogue des antiquités grecques et romaines dy Musée de Marseilles**, Paris.
- Foucart, P., 1873. **Des Associations Religieuses Chez Le Grecs**, Klincksieck, Paris.
- Gleba, M., 2008. “Textile Tools in Ancient Italian Votive Contexts: Evidence of Dedicator or Production?”, **Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion, Religions in the Greco-Roman World**, ed. Margarita Gleba, Hilary Becker, 166, Leiden, Brill, s.69-84.
- Goldman, H., “The Origin of the Greek Herm”, **American Journal of Archaeology**, 46/1, 1942, s.58-68.
- Graf, F., 1984. “The Arrival of Cybele in the Greek East”, **Proceedings of the VIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies**, ed. J. Harmatta, Budapeşte, 1984, s.117-120.
- Graf, F., 1985. **Nordionische Kulte: Religionsgeschichliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia. Bibliotheca Helvetica Romana**, 21, Vevey,
- Graf, F., 1993. “Dionysian and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions”, **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Christopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, s.239-259.

- Guarducci, M., 1970. "Cibele in un'epigrafe arcaica di Locri Epizefiri", **Klio** 52, s.133-138.
- Guettel Cole, S., 1993. "Voices from beyond the Grave: Dionysos and The Dead", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Cristopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, s.276-297.
- Hall, E., 1988. "When Did Trojans Turn into Phrygians?", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**, 39, s.15-18.
- Hamilton, W. J., 1842. **Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With some Account of their Antiquities and Geology**, Londra.
- Hanfmann, G. M. A., 1983. "On the Gods of Lydian Sardis", ed. R. M. Boehmer, **Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für K. Bittel**, Mainz, s.219-231.
- Haspels, C. H. E., 1971. **The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments**, New Jersey, Princeton Press.
- Henrichs, A., 1978. "Greek Maenadism from Olympias to Messalina", **Harward Studies in Classical Philology**, 82, s.121-160.
- Henrichs, A., 2013. "Dionysos: One or Many?", ed. Alberto Bernabé, Miguel Herrero de Jáuregui, Ana Isabel Jiménez San Cristóbal, Raquel Martín Hernández, **Redefining Dionysus, MythosEikonPoiesis, Band 5**, De Gruyter, s.554-583.
- Higgins, R. A., 1963. **Greek Terracotta Figures**, Londra, Trustees of the British Museum.
- Høje, J. M., 2005. "From Kingdom to Province: Reshaping Pontos after the Fall of Mithradates VI". **Rome and The Black Sea Region: Domination, Romanisation,**

- Resistance, Black Sea Studies, 5**, ed. Tønnes Bekker-Nielsen, Aarhus, Aarhus University Press, s.15-31.
- Hughes, J., 2017. “Souvenirs of the Self: Personal Belongings as Votive Offerings in Ancient Religion”, **Religion in the Roman Empire**, ed. Reinhard Feldmeier v.d., 3/2, Tübingen, Mohr Siebeck GmbH & Co., s.181-201.
- IG **Inscriptones Graecae**
- Inscriptones Graecae, II²-III²**, ed. Kirchner, J., Berlin, 1913-1940.
- Inscriptiones Graecae, IV**, ed. Maximillian Fraenkel, Georgium Reimerum, Berlin, 1902.
- Inscriptiones Graecae, XII¹**, (çevrimiçi), PHI Greek Inscriptions, 23.08.2022.
- Inscriptones Graecae, II²-III²**, Berlin
- Imhoof-Blümer, F., 1912. “Die Kupferprägungen des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens”, **Numismatische Zeitschrift**, 45, s.169-192.
- Isler-Kerényi, C., 2007. **Dionysos in Archaic Greece: An Understanding Through Images**, çev. Wilfred G. E. Watson, **Religions in the Greco-Roman World Volume 160**, ed. H. S. Versnel, D. Frankfurter, J. Hanh, Leiden, Brill.
- Isler-Kerényi, C., 2015. **Dionysos in Classical Athens: An Understanding Through Images**, çev. Anna Beerens, ed. David Frankfurter, Johannes Hahn, Frits G. Naerebout, 181, Leiden, Brill.
- Işık, A., 2004. **Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültleri**, Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Işık, F., 1989. "Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 28, Ankara, Başbakanlık Basımevi, s.1-39.
- Işık, F., 1999. **Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege’de Buluşması**, AKMED, İstanbul.
- Jameson, M., 1993. "The Asexuality of Dionysus", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Cristopher A. Faraone, Ithaca/Londra, Cornell University Press, s.44-65.
- Jáuregui, M. H., 2013. "Dionysos in the Homeric Hymns: the Olympian Portrait of the God", **MythosEikonPoiesis: Redefining Dionysus**, ed. Alberto Bernabé, Miguel Herrero de Jáuregui, Ana Isabel Jiménez San Cristóbal, Raquel Martín Hernández, Berlin/Boston, De Gruyter, s.235-249.
- Johns, C., 1982. **Sex or Symbol: Erotic Images of Greece and Rome**, Londra, British Museum Publications.
- JHS
The Journal of Hellenic Studies
- Kadja, K., 2015. **“Performative and Ritualized Character of the Dionysian Cult in Archaic and Classical Greece as Represented in Vase Painting Volume I”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Poznań, Poznań Adam Mickiewicz Üniversitesi.
- Kannicht, R., 1969. **Euripides’ Helena**, Heidelberg.
- Kerényi, C., 2013. **Dionysos: Yok Edilmez Yaşamın Arketip İmgesi**, çev. Bahar Çetiner, İstanbul, Pinhan Yayıncılık.
- Kınacı, M., 2015. "Antik Çağda Pontos Bölgesi Tarihi Coğrafyası: The Historical Geography of The Pontos Region in Antiquity", **Cedrus**, 3, s.181-229.
- Körte, A., 1898. "Kleinasiatische Studien III. Die phrygischen Felsdenkmaler", **Mitteilungen des Kaiserlich-**

- Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, 23, Atina, Barth&von Hirst, s.80-153.
- Lambrinoudakis, W., 1984. "Apollon", **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)** II-1/2, Zürich.
- Langin-Hooper, S., 2020. **Figurines in Hellenistic Babylonia: Miniaturization and Cultural Hybridity**, ABD, Cambridge University Press.
- Laroche, E., 1960. "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle", In **Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasbourg 22-24 mai 1958** (Travaux du Centre d'Études Supérieures spécialisé d'Histoire des Religions de Strasbourg), Paris, Presses Universitaires de France, s.297-299.
- Larson, J., 2007. **Ancient Greek Cults: A Guide**, New York, Routledge.
- Levaniouk, O., 2007. "The Toys of Dionysos", **Harvard Studies in Classical Philology**, 103, Cambridge, Department of Classics, Harvard University, s.165-202.
- Lewis, I. M., 1989. **Ecstatic Religion: A study of Shamanism and Spirit Possession**, 2nd ed., Londra.
- Lordkipanidze, O., 1974. "Le Georgie et Le Monde Grec", **Bulletin de Correspondance Hellenique**, 98/2, 1974, s.897-948.
- Lordkipanidze, O., 1991. "Vani: An Ancient City of Colchis", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, ABD, Duke University Press, s.151-195.
- Mallory, J. P., 1989. **In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth**, Londra.
- Mayor, A., 2010. **Mithradates: Zehirlerin Kralı: Roma'nın En Amansız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi**, çev.

- Gürkan Ergin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mellaart, J., 1970. **Excavation at Hacilar**, I-II, no.9-10, Edinburgh, The British Institute of Archaeology at Ankara by the University Press.
- Melena, J. L., 2000-2001. “24 Joins and Quasi-joins of Fragments in the Linear B Tablets from Pylos”, **Minos: Revista de Filologia Egea NS 35-36**, Torino, Ediciones Universidad Salamanca, s.357-369.
- Mellink, J. M., 1983. “Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion”, ed. R. M. Boehmer, **Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens**, Mainz, s.349-360.
- Mentesidou, E. T., 2019. “Religion and Cultural Interactions in the Black Sea: The Cult of The Mother of The Gods or Cybele/Kybele in Sinope”, **International Symposium on Sinope and Black Sea Archaeology “Ancient Sinope and The Black Sea” Proceedings Book: Uluslararası Sinope ve Karadeniz Sempozyumu “Antik Sinope ve Karadeniz” Bildiriler Kitabı**, ed. H. Kaba, G. Kan Şahin, B. M. Akarsu, O. Bozoğlan, Sinop, s.53-63.
- Mitchell, S., 1982. **Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor, Vol 2: The Inscriptions of North Galatia, British Archaeological Reports**, International Series 135, Oxford.
- Mitchell, S., 1993. **Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Volume 1: The Celts and the Impact of Roman Rule**, Oxford, Clerandon Paperbacks.
- Mizandari, M. M., 1993. “Un Groupe Dionysiaque de Georgie. Terres Cuites Hellenistiques de Sarkine”, **Dialogues D’histoire Ancienne**, 19/2, s.237-252.

- Morgan, W., Brask P., 1988. "Towards a Conceptual Understanding of the Transformation From Ritual to Theatre". **Anthropologica**, 30/2, Canadian Anthropology Society Stable, s.175-202.
- Möbius, H., 1916. "Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt" **Athenische Mitteilungen**, s.119-219.
- Nauck, A., 1964. **Tragicorum Graecorum Fragmenta**, ed. Bruno Snell, Hildesheim.
- Naumann, F., 1983. **Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst**, Tübingen, 1983.
- Nohlen, K., Radt, W., 1978. **Kapikaya, ein Felsheiligtum bei Pergamon: Altertümer von Pergamon**, 12, Berlin, 1978.
- O'Brien, J. M., 1994. **Alexander The Great The Invisible Enemy: A Biography**, Londra/New York, Routledge.
- Ohlemutz, E., 1940. **Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon**, Würzburg.
- Olshausen, E., Biller, J., 1984. **Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches**, Wiesbaden.
- Otto, W. F., 1965. **Dionysus: Myth and Cult**, çev. Robert B. Palmer, Bloomington/Londra, Indiana University Press.
- Özdemir, B. Ş., 2016. "Tlos Tanrıları ve Kültleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkaya, V., 1997. "The Shaft Monuments and The Taurobolium Among The Phrygians", **Anatolian Studies**, 47, s.89-103.
- Özsait, M., 1991. "1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.357-377.

- Öztürk, B., 2010a. **Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öztürk B., 2010b. “Karadeniz’de Dinsel Yaşam ve Kültler”, **Aktüel Arkeoloji**, 18, İstanbul, s.36-49.
- Öztürk, B., 2013. “Tios (Zonguldak-Filyos) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar ve Kültler”, **Güneş Karadeniz’den Doğar: Sümer Atasoy’a Armağan Yazılar**, ed. Şevket Dönmez, Ankara, Hel Yayıncılık, s.331-347.
- Öztürk, B., 2016. “Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar”, **İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014**, ed. A. Efiloğlu, N. Hatunoğlu, H. Özer, T. Gürdal, H. Sankır, Zonguldak, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No-11, s.81-111.
- Parker, R., 1983. **Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion**, Oxford, Clarendon Press.
- Petrogianni, S., 2011. **The Cult of Deities of Eastern Origin in the Black Sea Region**, Selanik, School of Humanities MA in Black Sea Cultural Studies, International Hellenic University.
- Pişkin-Ayvazoglu, C., 2015. “Klaros’ta Dionysos Kültü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, G., 2019. “Batı Anadolu’daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler”, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 3/19, s.154-169.
- Pomeroy, S. B., 2018. **Antik Yunan’ın Kısa Tarihi: Siyaset, Toplum ve Kültür**, çev. Oğuz Yarlıgaş, İstanbul, Alfa Yayınları.

- Price, T. H, 1978. **Koutrotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society**, 8, Leiden.
- Ramsay, W. M., 1906. “Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia”, **Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire**, Aberdeen, s.232-278.
- Reeder, E. D., 1987. “The Mother of Gods and Hellenistic Bronze Matrix”, **AJA**, 91, s.423-440.
- Richter, G. M. A., 1967. **The Sculpture and Sculptors of the Greeks**, New Heaven & Londra, Yale University Press.
- Roller, L. E., 1991. “The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult”, **JHS**, III, s.128-143.
- Roller, L. E., 2013. **Anadolu Kybele Kültü: Ana Tanrıça’nın İzinde**, çev. Betül Avuç, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Romano, I. B., 1995. **Gordion Special Studies Vol. 2: The Terracotta Figurines and Related Vessels, University Museum Monograph 86**, University of Pennsylvania Press,
- Rumscheid, F., 1994. **Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur**, 14, Mainz.
- Sagiv, I., 2018. **Representation of Animals on Greek and Roman Engraved Gems: Meanings and Interpretation**, Oxford, Archeopress.
- Salviat, F., 1964. “Stèles et naïskoi de Cybèle à Thasos”, **Bulletin de Correspondance Hellénique**, 88/1, s.239-251.
- Saprykin, S. J., 2009a. **Религия и культы Понта эллинистического и римского времени**, Moskova, Триумф принт.
- Saprykin, S. J., 2009b. “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, **Mithridates VI and The Pontic**

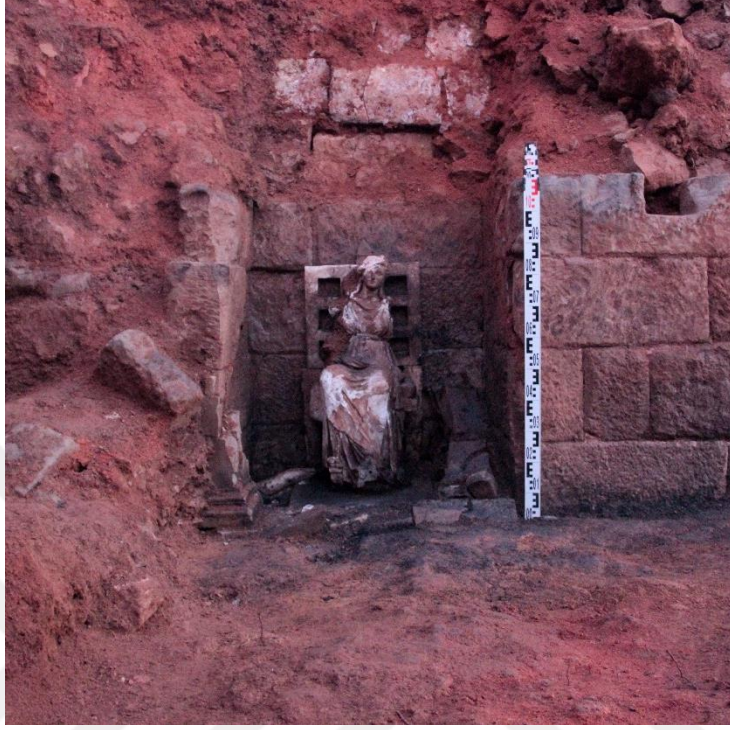
- Kingdom**, ed. Jakob Munk Høje, Danimarka, Aarhus University Press, s.249-277.
- Saprykin, S. J., 2010. “Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods”, **Ancient Sacral Monuments in the Black Sea**, ed. E. K. Petropoulos, A. A. Maslennikov, Selanik, Kyriakidis BROS, s. 465-514.
- Schede, M., 1964. **Die Ruinen von Priene: Kurze Beschreibung**, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Abteilung Istanbul, Istanbul Forschungen, 2.nd ed., Berlin.
- Schmidt, K., 2010. “Göbekli Tepe - The Stone Age Sanctuaries: New Results of on Going Excavations with a Special Focus on Sculptures and High Reliefs”, **Documenta Prehistorica**, XXXVII, 2010, s.246. s.239-256.
- Schwertheim, E., 1978. “Dankmäler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien”, **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens**, ed. Elmar Schwertheim, Sencer Şahin, Jörg Wagner, Leiden, s.791-837.
- Seaford, R., 1981. “Dionysiac Drama and Dionysiac Mysteries”, **The Classical Quarterly**, 31, s.252-275.
- Sekerskaya, N. M., 2007. “The Ancient City of Nikonion”, **Ancient Greek Colonies in the Black Sea II**, Vol.I, BAR International Series 1965(I), Oxford, s. 471-506.
- Sevin, V., 2003. **Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar**, İstanbul, İletişim Yayınevi.
- Sfameni Gasparro, G., 1996. “Per la storia del culto di Cibele in occidente: Il santuario rupestre di Akrai”, **CARC**, s.54-86.
- Shear, T. L., 1993. “The Persian Destruction of Athens”, **Hesperia**, 62, s.383-482.

- Shear, T. L., 1995. “Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens”, **Studies in Ancient Greek Polis**, Historia Einzelschriften 95, Stuttgart, s. 157-190.
- Shevchenko, T., 2019. “Attributes of the Mother of the Gods on Terracottas from Olbia Pontike and Asia Minor”, **Adalya**, 22.
- Sourvinou-Inwood, C., 2003. **Tragedy and Athenian Religion**, Maryland, Lexington Book.
- Spartz, E., 1962. **Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst**, Münih.
- Storey, I. C., Allan, A., 2005. **A Guide to Ancient Greek Drama**, Hoboken, Wiley-Blackwell.
- Summerer, L., 1999. **Hellenistische Terrakotten aus Amisos: ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Pontosgebietes, Geographica Historica Band 13**, ed. Eckart Olshausen, Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Şenyurt, S. Y., Akçay, A., 2016. “Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler”, **Seleucia**, 6, s.221-248.
- Şenyurt, S.Y., Akçay, A., 2017. “The Kurul Fortress and the Cult of Kybele as a City Protector”, **Colloquium Anatolicum**, 16, 2017, s.179-197.
- Şenyurt, S. Y., Akçay, A., Bulut, A. E., 2017. “Kurul Kalesi 2016 Yılı Kazı Çalışmaları”, **39. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.133-147.
- Şenyurt, S. Y., Durugönül, S., 2018. “Kurul (Ordu) Kalesi’nde Bir Kybele Heykeli”, **OLBA XXVI**, s.293-344.
- Şenyurt, S. Y., Akçay, A., Bulut, A. E., Zoroğlu, U., Yorulmaz, L., Akgönül, S. O., 2019. “Kurul Kalesi 2017 Yılı Kazı Çalışmaları”, **40. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 691-712.

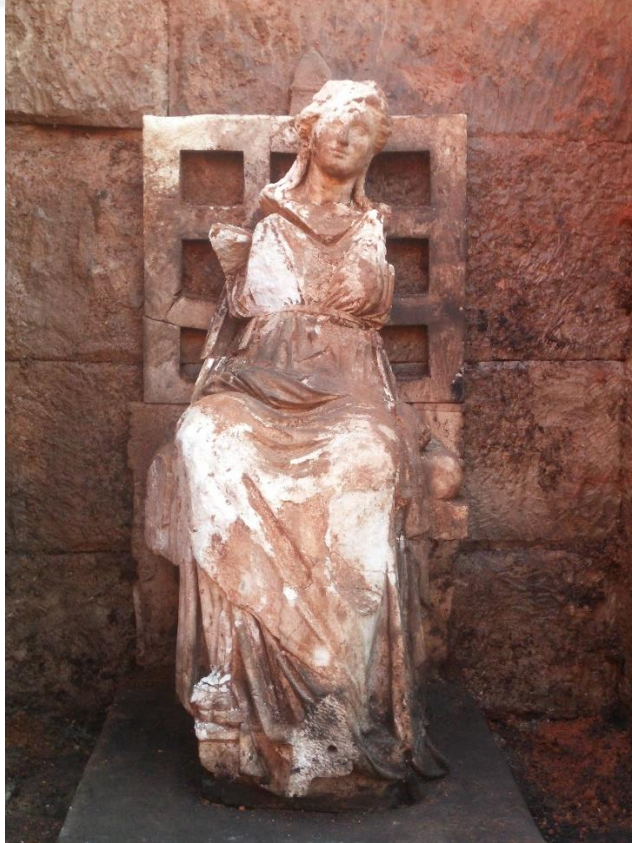
- Şenyurt, S. Y., Akçay, A., Bulut, A. E., Zoroğlu, U., Yorulmaz, L., Akgönül, S. O., 2020. “Kurul Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.505-525.
- Şenyurt, S. Y., Akçay A., 2020. “Kralın Tanrısı Dionysos Kurul Kalesi’nden Sesleniyor”, **Aktüel Arkeoloji**, 73, İstanbul, 2020, s.58-70.
- Şenyurt, S. Y., Yorulmaz, L., 2020. “Kurul Kalesi Pişmiş Toprak Unguentariumları”, **Gaziantep University Journal of Social Science**, 19/3, Gaziantep, s.606-628.
- Şirin, O. A., Kolağasıoğlu, M., 2016. **Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele Kültü**, Samsun, SAMTAB Yayınları-1.
- Tamsü-Polat, R., 2004. “**Phryg Kaya Altarları**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tamsü-Polat, R., 2010. “Yeni Buluntular Işığında Phryg Kaya Altarları ve Bir Tipoloji Önerisi”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Eskişehir, 10/1, s.203-221.
- Tekin, O., 2007a. **Eski Yunan Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tekin, O., 2007b. **Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu’nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Thesleff, H., 1965. **The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period**, Åbo, Finlandiya.
- Thompson, H. A., 1937. “Building on the West Side of the Agora”, **Hesperia**, 6, s.1-226.
- Tiryaki, S. G., 2001-2002. “İvriz Kabartması Işığında Anadolu’da Şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine”, **Adalya**, s.59-73.

- Tripolitis, A., 2002. **Religions of the Hellenistic-Roman Age**, Cambridge, William B. Eerdmans Publishing Company.
- Turak, Ö., 2018. **Başlangıcından Modern Zamanlara Kadar Heykeltıraşlık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ege Yayınları.
- Turak, Ö., 2022. **Eski Yunan Mitolojisi: Kozmogoni – Teogoni ve Tanrısal Varlıklar**, İzmir, Sakin Kitap.
- Tüfekçi Sivas, T., 1999. **Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Kaya Anıtları**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Versnel, H. S., 1990. **Ter Unus, Isis, Dionysos, Hermes: Three Studies in Henotheism, Vol. 1 of Inconsistencies in Greek Religion**, Leiden,
- Wealkens, M., 1986. “The Imperial Sanctuary at Pessinus”, **Epigraphica Anatolica**, 1986, s.35-72.
- Wiegand, T., Schrader, H., 1904. **Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898**, Berlin.
- Wycherley, R. E., 1957. **The Athenian Agora, Vol 3: Literary and Epigraphical Testimonia**, Princeton, New Jersey.
- Yılmaz, B., 2010. **“Batı Anadolu Hellenistik Dönem Anta Başlıkları”**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yorulmaz, L., 2019. **“Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Seramikleri”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Zoroğlu, U., 2021. **“Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Savaş Araç Gereçleri”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

LEVHA 1

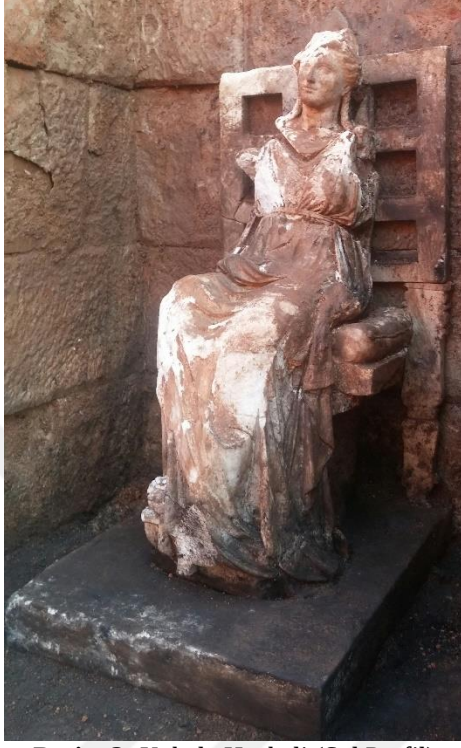

Resim 1: Kybele Heykeli

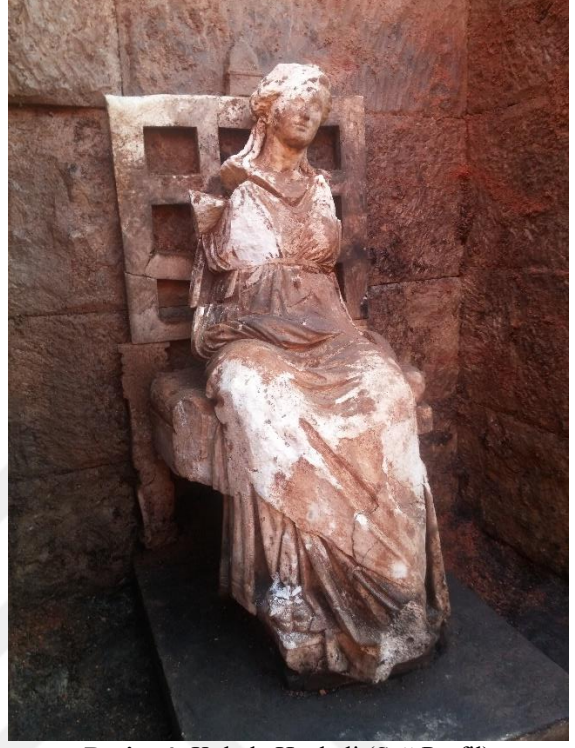

Resim 2: Kybele Heykeli (Ön Cephe)

LEVHA 2

Resim 3: Kybele Heykeli (Sol Profil)

Resim 4: Kybele Heykeli (Sağ Profil)

Resim 5: Pergamon Kybele Heykeli (Sol Profil)

Resim 6: Pergamon Kybele Heykeli (Sağ Profil)

LEVHA 3

Resim 7: Kybele Nişi Pilaster Başlığı (Uzun Kenar)

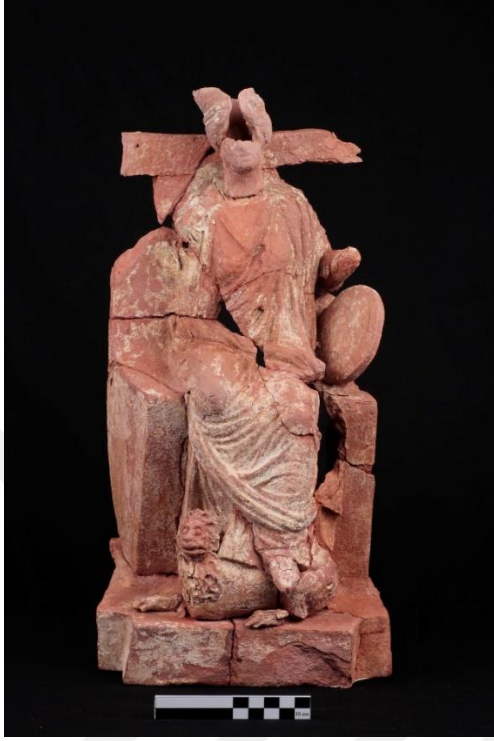

Resim 8: Kybele Nişi Pilaster Başlığı (Kısa Kenar)

Resim 9: Kybele Nişi Pilaster Başlığı (Anathyrosis)

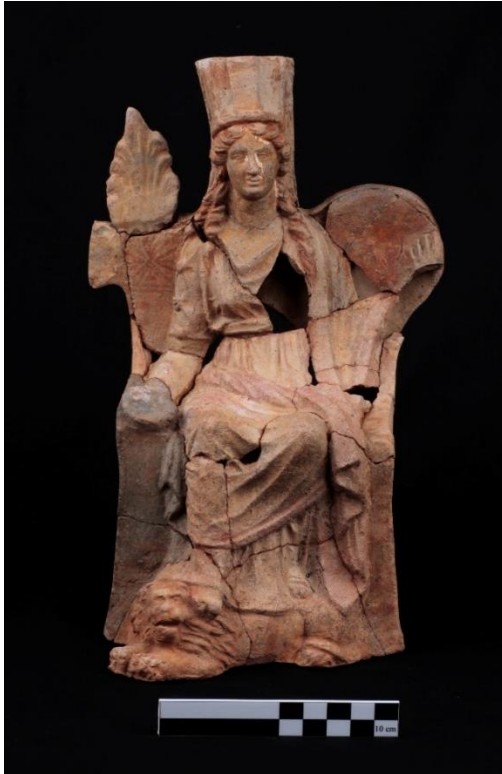
LEVHA 4

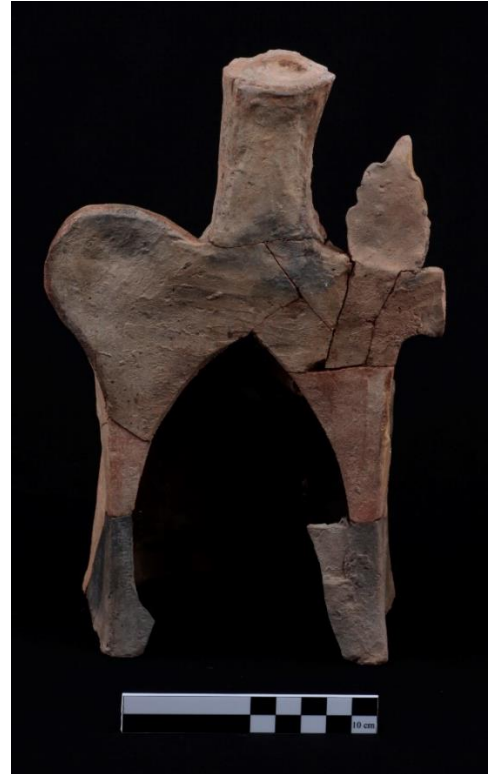
Resim 10: 1 No.'lu Kybele Heykelciğı

Resim 11: 1 No.'lu Kybele Heykelciğı (Arka Cephe)

Resim 12: 2 No.'lu Kybele Heykelciğı

Resim 13: 2 No.'lu Kybele Heykelciğı (Arka Cephe)

LEVHA 5

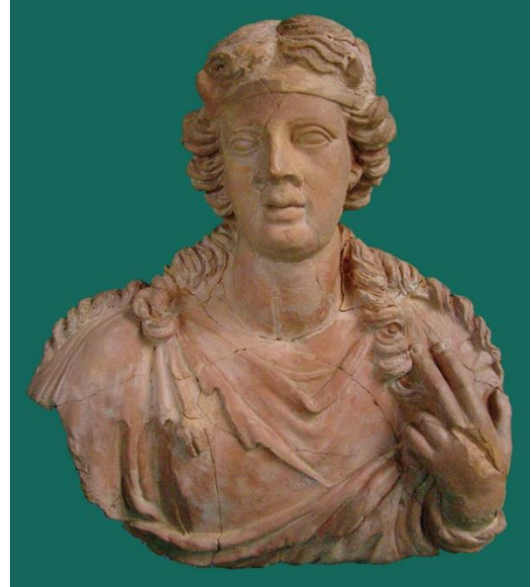
Resim 14: 3 No.'lu Kybele Heykelciği

Resim 15: Pişmiş Toprak Erkek Başı Biçimli Protom

Resim 16: Dionysos Tauromorphos Protomu

Resim 17: Dionysos Tauros Protomu (Sarkiné)

LEVHA 6

Resim 18: Dionysos Botrys Protomu

Resim 19: Dionysos Botrys Protomu (Amisos)

Resim 20: Genç Dionysos Protomu

Resim 21: Genç Dionysos Protomu (Arka Cephe)

LEVHA 7

Resim 22: Çocuk Dionysos Heykelciği

Resim 23: Taş Yığma (Kaya Kült Alanı) Altında Ele Geçen Çocuk Dionysos Heykelciği'ne ait Pişmiş Toprak Ayak

Resim 24: Seleukeia Erkek Çocuk Heykelciği

Resim 25: Kara Samsun Erkek Çocuk Başı

LEVHA 8

Resim 26: Herme Figürin Grubu

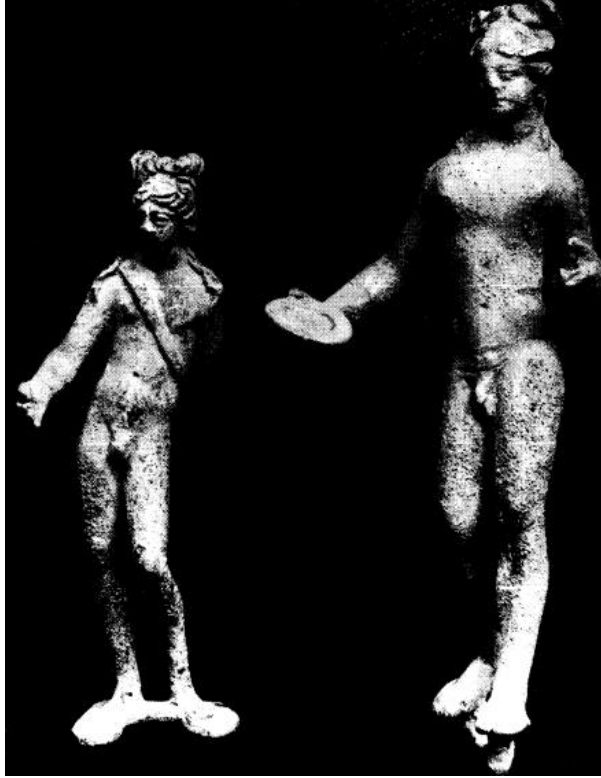

Resim 27: Herme Figürin Grubu (Arka Cephe)

LEVHA 9

Resim 28: Bronz Apollon Heykelciğı (Ön ve Arka Cephe)

Resim 29: Vani Heykelcikleri

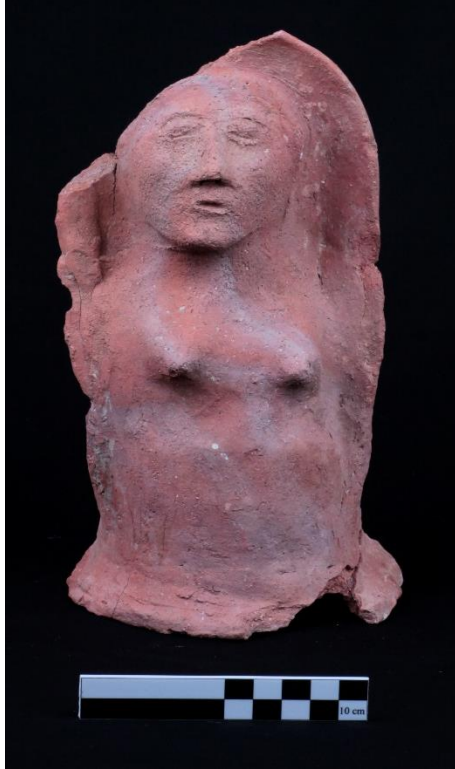
LEVHA 10

Resim 30: Pan Protomu Parçası

Resim 31: Pan Maskı (İAM)

Resim 32: Pişmiş Toprak Kadın Heykelciği

Resim 33: Pişmiş Toprak Kadın Heykelciği
(Arka Cephe)

LEVHA 11

Resim 34: Çakalca-Karadoğan Höyüğü Kadın Heykelciği (a)

Resim 35: Çakalca-Karadoğan Höyüğü Kadın Heykelciği (b)

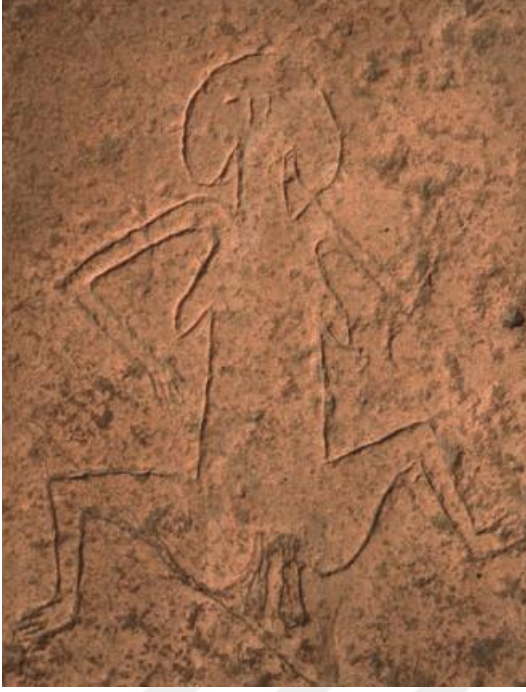

Resim 36: Fildişi Symplegma Kadın Figürini

Resim 37: Fildişi Symplegma Kadın Figürini (Arka Cephe)

LEVHA 12

Resim 38: Göbekli Tepe Kadın Tasviri

Resim 39: Babylonia Pişmiş Toprak Tablet

Resim 40: Pişmiş Toprak Symplegma Çift Tasviri

Resim 41: Nippur Symplegma Çift Tasviri

LEVHA 13

Resim 42: Symplegma Tasvirli Astragalos

Resim 43: Symplegma Tasvirli Astragalos (Arka Cephe)

Resim 44: Symplegma Tasvirli Astragalos (Kenar Görüntüsü)

Resim 45: Kırmızı Figürlü Krater (Nikonion, MÖ 5. yy'ın 2. yarısı)

Resim 46: Benedictio Latina Jesti (British Museum)

LEVHA 14

Resim 47: Boğa Başı Biçimli Rhyton

Resim 48: Phaistos Mühür

Resim 49: Çoklu Figürlü Rhyton

LEVHA 15

Resim 50: Sunak Kayası

Resim 51: Sunak Kayası Güney Cephe

LEVHA 16

Resim 52: Sunak Kayası ve Kaya Rezervuarı

Resim 53: Sunak Kayası Kuzey Yamacı

LEVHA 17

Resim 54: Sunak Kayası Doğu Yamaçtaki Basamaklar

Resim 55: Sunak Kayası Ocak

Resim 56: Sunak Kayası Toprağa Gömülü Kap

LEVHA 18

Resim 57: Sunak Kayası Görüş Alanındaki Tekil Kayalık

Resim 58: Taş Yığma Kaldırılmadan Önce Kaya Kült Alanı

LEVHA 19

Resim 59: Kaya Kült Alanı

Resim 60: Anıtsal Kapı

LEVHA 20

Resim 61: Anıtsal Kapı-Batı Yöndeki Kapı Alanı

Resim 62: Anıtsal Kapı-KTBM-8

LEVHA 21

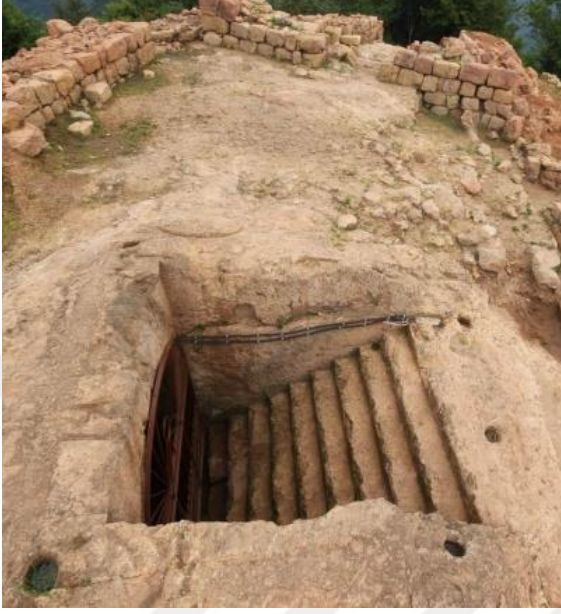

Resim 63: Anıtsal Kapı, Kaya Kült Alanı ve Dionysos Sunağı'nın Konumları

Resim 64: Dionysos Sunağı (KTDM-1)

LEVHA 22

Resim 65: Basamaklı Tünel Girişi

Resim 66: Basamaklı Tünel Basamakları

Resim 67: Kuzey Teras Batı Mekân 10 ve Anıtsal Kapı Güney Duvarı

LEVHA 23

Resim 68: Kuzey Teras Batı Mekan 10

Resim 69: İç Kale Kuzey Batı Mekan 5

LEVHA 24

Resim 70: Kuzey Teras Batı Mekân 6 ve Kuzey Teras Batı Mekân 7

Resim 71: Kuzey Teras Batı Mekân 9

LEVHA 25

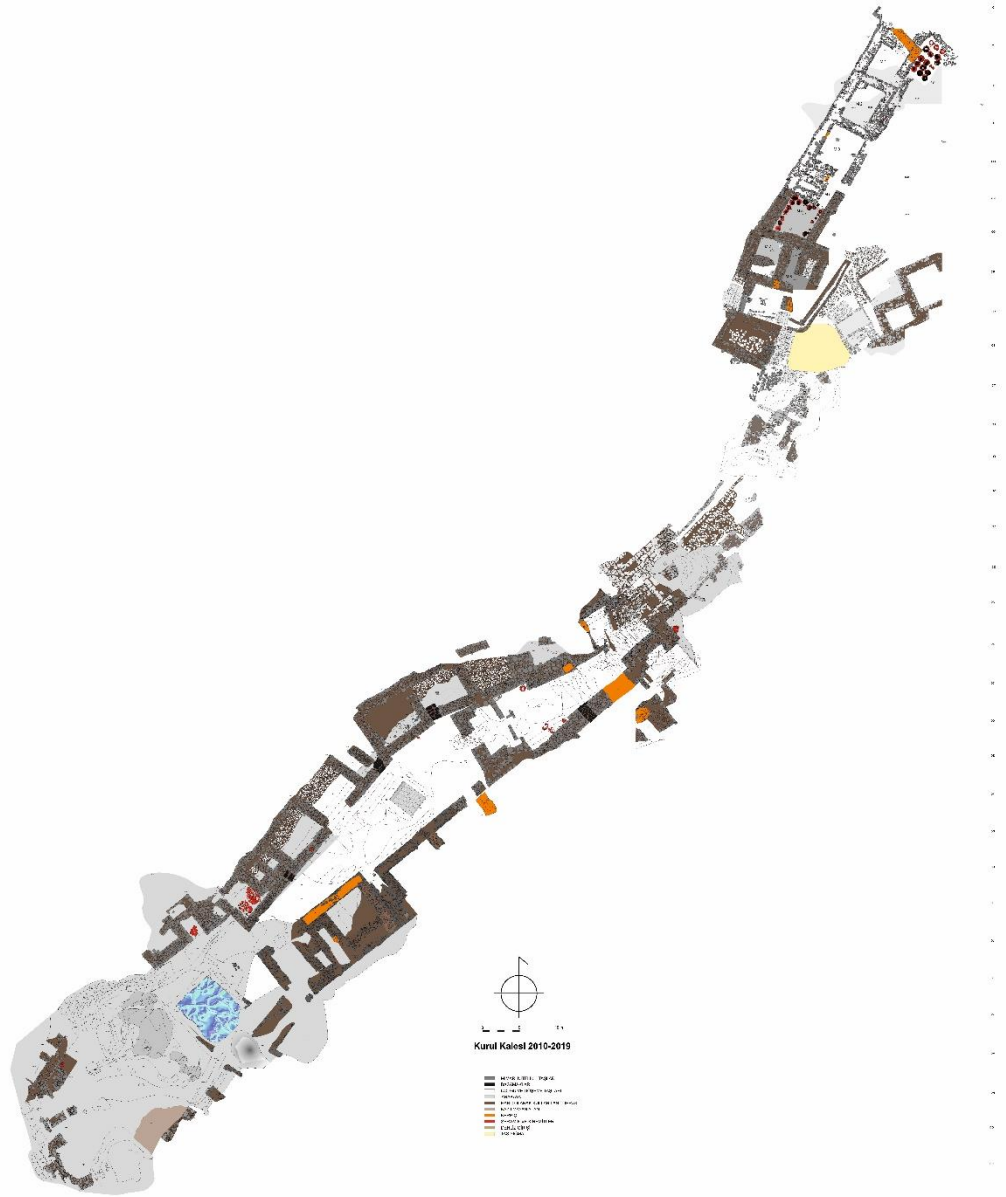

Resim 72: Kuzey Teras Doğu Mekân 2

Resim 73: Kuzey Teras Doğu Mekân 3

LEVHA 26

Resim 74: Kurul Kalesi Plan

TABLO 1

Dionysos'un Epitheton'ları¹

1. Başkalık/Ötekilik:

Grekçe	Transliterasyon
Ἀνθεύς	Antheus
Βασσαρεύς	Bassareus
Βρεισεύς	Breiseus
Βρόμιος	Bromios
Εἰραφιώτης	Eiraphiotes
Ἐνόρχης	Enorkhes
Φλεός	Phleos
Φλεύς	Phleus
Πρόβλαστος	Problastos
Προτρύγαιος	Protrygaios
Ψίλαξ.	Psilaks
Ταῦρος	Tauros
Ζαμενής	Zamenes

2. Dans ve Performans:

Grekçe	Transliterasyon
Ἰνγγίης	Iyngies
Καθηγεμών	Kathegemon
Πολεμοκέλαδος	Polemokelados
Σφάλτης	Sphaltes
Σφαλεώτης	Sphaleotes
Χορεῖος	Khoreios
Χοροῖτύπος	Khoroitypos

3. Anlamsız Haykırış/Nida:

Grekçe	Transliterasyon
Βάκχος	Bakkhos
Διθύραμβος	Dithyrambos
Ἐλελεύς	Eleleus
Εὔιος	Euios
Εὔας	Euias
Ἰακχος	Iakkhos
Ἰήιος	Ieios
Ἰνγγίης	Iyngies

¹ Bierl, 2018, s.251-253.

4. Delilik/Kendinden Geçme:

Grekçe	Transliterasyon
Δύαλος	Dualos
Θυωνεύς	Thyoneus
Ληναῖος	Lenaïos
Λύσιος	Lysios
Μαινόμενος	Mainomenos

5. Şarap, Sarmaşık, Afyon, Bitki Örtüsü:

Grekçe	Transliterasyon
Ἀνθεύς	Antheus
Αὐξίτης	Auksites
Δασύλλιος	Dasyllios
Δενδρεύς	Dendreus
Εὐκαρπος	Eukarpos
Εὐστάφυλος	Eustaphylos
Ἡμερίδης	Hemerides
Κισσεύς	Kisseus
Λαφύστιος	Laphystios
Λειβῆνος	Leibenos
Σητάνειος	Setaneios
Συκεάτης	Sykeates
Χλοόκαρπος	Khlookarpos
Λικνίτης	Liknites

6. Cinsellik/Fallik:

Grekçe	Transliterasyon
Ἄροεύς	Aroeus
Ἀρσενόθηλυσ	Arsenothelys
Γυναιμανής	Gynaimanes
Εὐρυβάλινδος	Eurybalindos
Ὀρθός	Orthos
Ὀρσιγύναικα	Orsigynaika
Παιδεῖος	Paideios
Πρόβλαστος	Problastos
Συκεάτης	Sykeates
Φαλλήν	Phallen
Φλεύς	Phleus
Χοιροψάλας	Khoiropsalas
Ψευδάνωρ	Pseudanor

7. Ölüm ve Ölümü Yenme:

Grekçe	Transliterasyon
Εὐβουλεύς	Eubouleus
Εὐεργέτης	Euergetes
Ἡμερίδης	Hemerides
Ἴσοδαίτης	Isodaites
Μειλίχιος	Meilikhios
Πλουτοδότης	Ploutodotes

8. Vahşilik, Omophagia, Sparagmos:

Grekçe	Transliterasyon
Ἀγριώνιος	Agrionios
Ἀνθρωπορραίστης	Anthroporraistes
Ζαγρεύς	Zagreus
Ὠμάδιος	Omadios

9. Tiyatro, İlüzyon, Masklar:

Grekçe	Transliterasyon
Ἀπατήνωρ	Apatenor

10. Öz/Kimlik:

Grekçe	Transliterasyon
Αἰσυνήτης	Aisymnetes
Δημόσιος	Demosios
Καθηγεμών	Kathegemon
Μεσατεύς	Mesateus
Πατρώος	Patroos
Πολίτης	Polites
Οἰκουρός	Oikouros

11. Bireysel Özellikler:

Grekçe	Transliterasyon
Βασσαρεύς	Bassareus
Βουγενής	Bougenes
Εἰραφιώτης	Eiraphiotes
Ταῦρος	Tauros
Θεὸς μέγας	Theos megas
Ἀνδρόγυνος	Androgynos

Ἀρσενόθηλυσ	Arsenothelys
Θηλύμορφος	Thelymorphos
Ψευδάνωρ	Pseudanor
Λαμπτήρ	Lampter
Νυκτέλιος	Nyktelios
Φαυστήριος	Phausterios
Δορατοφόρος	Doratophoros
Ἐνυάλιος	Enyalios
Πολεμοκέλαδος	Polemokelados
Αὐλωνεύς	Auloneus
Μελπόμενος	Melpomenos
Μουσαγέτης	Mousagetes
Ἱατρός	Iatros
Ἰήιος	Ieios
Καθάρσιος	Katharsios
Λύσιος	Lysios
Ἱγιάτης	Hygiates
Ἄροεύς	Aroeus
Αὐξίτης	Auksites
Εὐκαρπος	Eukarpos
Εὐρυβάλινδος	Eurybalindos
Πρόβλαστος	Problastos
Προτρύγαιος	Protrygaios
Συκεάτης	Sykeates
Ἀκρατοφόρος	Akratophoros
Βότρυσ	Botrys
Εὐκαρπος	Eukarpos
Λαφύστιος	Laphytios
Μεθυμναῖος	Methymnaios
Μόρυχος	Morykhos
Ὀμφακίτης	Omphakites
Πολυγαθής	Polygathes
Σκυλλίτας	Skyllitas
Σταφυλίτης	Staphylites
Ἱγιάτης	Hygiates
Χαριδότης	Kharidotes
Ἀνθρωπορραίστης	Anthroporrhaistes
Αἰγοβόλος	Aigobolos
Ὠμηστής	Omestes

12. Mekân (Dağ, Göl, Batakılık):

Grekçe	Transliterasyon
Ἀκρωρείτης	Akroreites
ἄκταῖος	Aktaios

Ἀλιεύς	Halieus
Κολωνάτας	Kolonatas
Λιμναῖος	Limnaios
Ὀρειος	Oreios
Πελάγιος	Pelagios

13. Toponim:

Grekçe	Transliterasyon
Αὐλωνεύς	Auloneus
Βρισεύς	Briseus
Ἐλευθερεύς	Eleuthereus
Καδμεῖος	Kadmeios
Καλυδώνιος	Kalydonios
Κρήσιος	Kresios
Μεσατεύς	Mesateus
Νυσεύς	Nyseus
Φιγαλεύς	Phigaleus

14. Kült:

Grekçe	Transliterasyon
Ἀκρατοφόρος	Akratophoros
Ἀμφιετής	Amphietes
Ἀμφιέτηρος	Amphieteros
Θυλλοφόρος	Phyllophoros
Περικιόνιος	Perikionios
Πολυγαθής	Polygathes
Καθάρσιος	Katharsios
Λύσιος	Lysios
Μάντις	Mantis
Μύστης	Mystes
Σάωτας	Saotas
Ἐναγώνιος	Enagonios

15. Mit:

Grekçe	Transliterasyon
Ἀλόχευτος	Alokheutos
Διμήτωρ	Dimetor
Δισσότοκος	Dissotokos
Θυωνεύς	Thyoneus
Σεμελήιος	Semelios
Σφάλτης	Sphaltes

Μελαναιγίς	Melanaigis
------------	------------

16. Dışarıdan Gelen/Dış Kaynaklı:

Grekçe	Transliterasyon
Δασύλλιος	Dasyllios
Κισσοκόμης	Kissokomes
Παιδεῖος	Paideios
Μόρυχος	Morykhos

